

T.C.
AMASYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

TASAVVUFTA TEVBE (İBN KAYYIM EL-CEVZİYYE ÖRNEĞİ)

Yüksek Lisans

AYŞENUR ERİŞGEN

AMASYA
Haziran - 2025

T.C.
AMASYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

TASAVVUFTA TEVBE (İBN KAYYIM EL-CEVZİYYE ÖRNEĞİ)

Hazırlayan
Ayşenur ERİŞGEN

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Mevlüt ÖZÇELİK

AMASYA – 2025

TEZ ONAY SAYFASI

Ayşenur Erişgen tarafından hazırlanan “TASAVVUFTA TEVBE (İBN KAYYIM EL-CEVZİYYE ÖRNEĞİ)” başlıklı çalışma aşağıdaki jüri tarafından 07/05/2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği ile Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri

İmza

Danışman	: Doç. Dr. Mevlüt ÖZÇELİK	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Hamit DEMİR	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Salih EDİS	

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım. .../.../2025

.....
Doç. Dr. Hadi Belge
Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Tezimin içerdiği yenilik ve sonuçları başka bir yerden almadığımı ve bu tezi Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünden başka bir bilim kuruluşuna akademik gaye ve unvan almak amacıyla vermediğimi; tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada kullanılan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksinin ortaya çıkması durumunda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

....../.../.....

Ayşenur ERİŞGEN

İmza

ÖZET

TASAVVUFTA TEVBE (İBN KAYYIM EL-CEVZİYYE ÖRNEĞİ)

Ayşenur ERİŞGEN

Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans, Mayıs/2025

Danışman: Doç. Dr. Mevlüt ÖZÇELİK

İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), İslami ilimlerin birçok alanında eser vermiş, İslam tarihinde önemli bir yere sahip velûd bir alimdir. O hem ilmi birikimi hem de ahlakıyla Müslümanlara yol gösteren şahsiyetlerden biri olmuştur. Her ne kadar tasavvufa mesafeli olduğu yönünde bir kanaat bulunsa da İbn Kayyim, Gazzâlî gibi büyük sûfilerin düşüncelerinden etkilenmiş ve tasavvuf alanında önemli eserler kaleme almıştır. Bu çalışmada, onun tasavvuf alanındaki en dikkat çekici eserlerinden biri olan *Medâricü's-Sâlikîn* ana kaynak olarak ele alınmıştır. Bu eser, tasavvufî kavramlar üzerine yaptığı derin analizleri ve özgün yorumlarıyla dikkat çekmektedir. Özellikle “tövbe” konusu, İbn Kayyim’in bu eserinde detaylı bir şekilde incelenmiş ve tövbenin mânevî yolculukta ne denli önemli bir yer tuttuğu vurgulanmıştır. Tövbe, tasavvuf ıstılahında büyük bir öneme sahiptir. Zira sûfilerin kahir ekseriyetine göre tövbe, Allah’a doğru çıkılan mânevî yolculuğun ilk adımıdır. Tasavvufta tövbe, sadece günahlardan arınma olarak değil, aynı zamanda kalbin ve ruhun saflaştırılması, insanın içsel bir dönüşüm yaşaması olarak değerlendirilmiştir. Bu yönüyle tövbe, tasavvuf yoluna girişin temel şartı ve Allah’a ulaştıran bir vasıta olarak görülmüştür. Tasavvuf âlimleri, tövbeyi her şeyin başlangıcı, manevî yolculuğun bidâyeti olarak kabul etmiş, bu sebeple tövbenin mahiyeti üzerinde titizlikle durmuş ve eserlerinde bu konuya ağırlıklı olarak yer vermişlerdir. İbn Kayyim’in özgün yorumları ise tövbenin yalnızca günahlardan arınma vasıtası değil, aynı zamanda kulun Rabbine olan sadakatini yenilediği ve kendisini ilahî rahmete yaklaştırdığı bir köprü olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle İslam düşüncesinde önemi haiz olan tövbe, tasavvufi bir kavram olarak kulun mânevî yükselişinde kritik bir aşamada bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Sûfi, Tövbe, İbn Kayyim el-Cevziyye, Medâricü's-Sâlikîn

ABSTRACT

TAWBA IN SUFISM (THE EXAMPLE OF IBN QAYYIM AL-JAWZİYYA)

Ayşenur ERİŞGEN

Amasya University, Institute of Social Science

Basic Islamic Sciences, May/2025

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Mevlüt Özçelik

Ibn Qayyim al-Jawziyya (d. 751/1350) was a prolific scholar who contributed to every field of Islamic sciences and holds an important place in Islamic history. Both through his scholarly knowledge and his moral character, he has been one of the figures that illuminated the path for others. Although there is an opinion that he distanced himself from Sufism, Ibn Qayyim was influenced by the thoughts of great Sufis such as al-Ghazali and wrote significant works in the field of Sufism. In this study, one of his most notable works in the field of Sufism, *Madārij al-Sālikīn*, is analyzed as the primary source. This work stands out due to its profound analyses and original interpretations of Sufi concepts. In particular, the topic of *tawba* (attrition) is examined in detail, with a strong emphasis on its crucial role in the spiritual journey. Tawba holds significant importance in Sufi terminology. It is regarded as the first step in the spiritual journey toward Allah. In Sufism, tawba is understood not only as purification from sins but also as the sanctification of the heart and soul, leading to an inner transformation. In this regard, tawba is considered the fundamental condition for entering the Sufi path and is viewed as a means that leads one to Allah. Sufi scholars have accepted tawba as the beginning of everything and the commencement of the spiritual journey, thus emphasizing the essence of tawba in their works. Ibn Qayyim's original interpretations demonstrate that tawba is not only an individual purification process but also a bridge through which the servant renews their loyalty to their Lord and draws closer to divine mercy. In this sense tawba is both a critical stage in an individual's spiritual elevation and a fundamental concept in Islamic thought.

Keywords: Sufism, Sufi, Tawba, Ibn Qayyim al-Jawziyya, Madārij al-Sālikīn

ÖNSÖZ

İslam düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olan âlim İbn Kayyim el-Cevziyye örneği üzerinden tasavvufun temel kavramlarından biri olan “tövbe” ele alınmıştır. Çalışma, bir giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, araştırmanın amacı, kapsamı, yöntemi ve kaynaklar üzerinde durulmuş; ayrıca İbn Kayyim el-Cevziyye’nin hayatı ve tasavvufi görüşlerine dair kısa bir inceleme yapılmıştır. Birinci bölümde, tasavvuf literatüründe tövbe kavramının tanımı, önemi ve diğer İslami ilimlerle ilişkisi ele alınmıştır. İkinci bölümde ise İbn Kayyim el-Cevziyye’nin tövbe kavramına dair sunduğu özgün yorumlar ve görüşler değerlendirilmiştir.

Öncelikle bu çalışmanın her aşamasında bana destek olan değerli danışman hocam Doç. Dr. Mevlüt Özçelik’e, eleştirileriyle çalışmanın gelişimine önemli katkılarda bulunan jüri üyeleri Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Salih Edis ve Dr. Öğr. Üyesi Hamit Demir hocalarıma, ayrıca bu süreçte benden desteklerini esirgemeyen sevgili aileme teşekkürlerimi sunarım. Bu çalışmanın alana katkı sağlamasını; sonraki araştırmalara ilham verecek nitelikte olmasını temenni ederim.

Ayşenur ERİŞGEN

.../.../.....

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN SAYFASI	i
ÖZET	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ	iv
İÇİNDEKİLER	v
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	vii
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu ve Amacı	1
2. Araştırmanın Yöntemi	2
3. Kaynakların Değerlendirmesi	2
4. Araştırmanın Sınırlılıkları	3
I. BÖLÜM	
1. TÖVBE	5
1.1. Tövbe-i Nasûh	7
1.3. Tövbenin Dereceleri	11
1.4. Tövbenin Şartları	13
1.4.1. Pişmanlık (Nedâmet)	15
1.4.2. Günâhı Terk etmek	17
1.4.3. Günah İşlememeye Azmetmek	18
1.5. Tasavvufî Düşüncede Tövbenin Önemi	20
1.6. Mânevî Temizlik ve Arınma Sürecinde Tövbenin Rolü.....	29
1.7. Nefsin Terbiyesinde Tövbe.....	33
1.8. Tövbenin İnsan Psikolojisi Üzerindeki Etkisi	35
1.9. Diğer İslamî İlimlerde Tövbenin Yeri	40
1.9.1. Kelam İlminde Tövbe	40
1.9.2. Fıkıh İlminde Tövbe	49
1.9.3. Tefsir İlminde Tövbe	51
1.9.4. Hadis İlminde Tövbe	53

II. BÖLÜM

2. İBN KAYYİM EL-CEVZİYYE’NİN TASAVVUF DÜŞÜNCESİNDE TÖVBE.....	55
2.1. İbn Kayyim’in Hayatı ve İlmî Kişiliği	55
2.2. Tasavvufa Yaklaşımı.....	61
2.3. İbn Kayyim el-Cevziyye’ye Göre Tövbe ve Önemi	63
2.4. Tövbenin Tanımı	69
2.5. İstiğfar	72
2.6. Tövbenin Şartları.....	74
2.6.1. Nefis Muhasebesi	76
2.6.2. Niyet	79
2.6.3. Hakların Edâsı	81
2.7. Tövbede Acele Etmek	83
2.8. Günah ve Günahkarların Tövbesi	86
2.9. Makbul Tövbenin Alametleri	93
2.10. Tövbenin Sabır ve Takvayla Olan İlişkisi	95
2.11. Tövbenin Kalp ve Ruh Üzerindeki Etkileri.....	99
2.12. Avâm ve Havâssın Tövbesi	102
2.13. İnâbe ve Tövbe İlişkisi	106
SONUÇ	110
KAYNAKÇA.....	112
ÖZ GEÇMİŞ	120

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar	Açıklama
A.s.	Aleyhisselâm
B.	İbn/Bin (Oğul)
Bk.	Bakınız
B.y.	Basım yeri yok
C.c.	Celle Celâlühû
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
H.	Hicrî
Hz.	Hazreti
R.a.	Radıyallâhü anh
R.h.	Rahmetüllâhi aleyh
S.a.v.	Sallâlu aleyhi ve sellem
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	Tahkik eden
Ts.	Tarihsiz
Ö.	Ölüm
Vb.	Ve benzeri
Vd.	Ve diğerleri
Yay.	Yayınları
Y.y.	Yayın yeri yok

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Muhammed b. Ebî Bekr b. Ayyûb b. Sa'd Şemsüddîn İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) islamî ilimlerin neredeyse her alanında eser telif etmiş velûd bir âlimdir. Birçok alanda eser kaleme alması onun belli bir alana odaklanmadığını, bunun yerine geniş bir ilmi yelpazeye sahip olduğunu göstermektedir. İbn Kayyim el-Cevziyye hem tefsir, hadis, fıkıh gibi zâhiri ilimlerde derinleşmiş hem de tasavvuf gibi mânevî alanlarda önemli eserler vermiştir. Onun ilmi birikimi, ahlaki değerleri ve tasavvufa dair görüşlerini yansıttığı eserleri günümüze kadar önemin sürdürmüş ve İslam düşüncesine katkı sağlamıştır. Bu çalışmada, İbn Kayyim'in tasavvuf anlayışına dair görüşleri, özellikle de onun "tövbe" konusundaki özgün yaklaşımları ele alınarak bu anlayışın tasavvuf literatüründeki yeri tartışılacaktır.

Bir giriş ve iki ana bölümden oluşan bu çalışmanın birinci bölümünde, tasavvufta "tövbe" kavramı çok yönlü bir şekilde ele alınmıştır. Bu bağlamda tövbenin tanımı, önemi ve gerekliliği tartışılmış; mânevî arınmadaki rolü, kulun psikolojisi üzerindeki etkileri ve diğer İslami ilimlerle olan ilişkisi incelenmiştir. İkinci bölümde, İbn Kayyim'in tasavvufa dair eserlerinde en ayrıntılı şekilde ele aldığı konulardan biri olan "tövbe" kavramı incelenmiştir. Bu bölümde, İbn Kayyim'in tövbe kavramına getirdiği özgün yaklaşımlar detaylı bir şekilde analiz edilerek onun tövbeye yüklediği anlam ve bu kavramın tasavvufi düşünce içindeki yeri ortaya konulmuştur. Ayrıca tövbenin kulun mânevî yolculuğundaki rolü, İbn Kayyim'in kendi eserlerinden örneklerle desteklenerek ele alınmıştır. Onun tövbeyi psikolojik, ahlaki ve mânevî boyutlarıyla ele alışı, onun tasavvuf anlayışının ve bu anlayıştaki derinliğin bir yansıması olarak değerlendirilmektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, İslam düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olan İbn Kayyim el-Cevziyye'nin "tövbe" kavramına getirdiği özgün yorumları incelemektir. Çalışma, tövbenin tasavvufi literatürdeki tanımını, önemini ve işlevini ele alırken İbn Kayyim'in bu kavrama ilişkin özgün bakış açısını derinlemesine analiz etmeyi hedeflemektedir. Aynı zamanda, tövbenin mânevî dönüşümdeki yeri, kulun psikolojisine olan etkileri ve diğer İslami ilimlerle ilişkisi de değerlendirilmektedir. Bu bağlamda çalışma hem tasavvuf literatürüne katkıda bulunmayı hem de İbn Kayyim'in tövbe kavramına dair tasavvufi anlayışını daha geniş bir perspektifle ortaya koymayı amaçlamaktadır.

2. Araştırmanın Yöntemi

İbn Kayyim Kur'an ve Sünnet'i kendine rehber edinmiş, selef-i sâlihîn yoluna sıkı sıkıya bağlı kalarak toplumun ıslah edilebileceğini savunan bir âlimdir. Onun bu tavrı tasavvuf anlayışına da yansımış ve o Kur'an ve Sünnet temelli tasavvufun esaslarını ortaya koymak amacıyla eserler kaleme almıştır. Her ne kadar tasavvufa karşı olduğu yönünde yaygın bir kanaat bulunsa da İbn Kayyim, Kur'ânî tasavvufu savunmuş ve eserlerinde bu anlayışa yer vermiştir. Gazzâlî gibi birçok büyük sûfiden etkilenmiş ve bazı görüşlerini benimsemiştir. Bu çalışmanın birinci bölümünde, tasavvufta "tövbe" kavramı farklı yönleriyle ele alınarak kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. İkinci bölümde ise İbn Kayyim'in tövbe anlayışı derinlemesine analiz edilerek onun özgün yorumları diğer İslam âlimlerinin görüşleriyle mukayeseli bir şekilde değerlendirilmiştir. İbn Kayyim'in tövbe anlayışını ayrıntılı bir biçimde ele almadan önce, düşünce dünyasını daha iyi kavrayabilmek adına hayatı, ilmî birikimi ve tasavvufa bakış açısı detaylı bir şekilde incelenmiştir. Çalışmada, İbn Kayyim'in tasavvuf ve özellikle tövbe kavramına ilişkin görüşleri, doğrudan kendi eserlerinden hareketle ele alınmıştır. Bu bağlamda tasavvufi düşüncelerini en açık şekilde yansıtan *Medâricü's-Sâlikîn* adlı eseri temel kaynak olarak kullanılmıştır. Söz konusu eser, tövbe konusunu oldukça kapsamlı bir şekilde ele almakta olup, bu başlık İbn Kayyim'in en ayrıntılı değerlendirmelerde bulunduğu konular arasında yer almaktadır. Dolayısıyla tövbe kavramı hem onun ilmî çalışmalarında hem de düşünce dünyasında merkezi bir önem taşımaktadır.

3. Kaynakların Değerlendirmesi

Bu çalışmada, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin hayatı, ilmi kişiliği ve tasavvufi görüşlerine dair derinlemesine bir inceleme yapılabilmesi için onun biyografisini ele alan ve tasavvufa yaklaşımını değerlendiren çeşitli kaynaklardan istifade edilmiştir. İbn Kayyim'in hayatı hakkında kapsamlı bilgi sunan Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd'in *İbn Kayyim el-Cevziyye Hayatahu Asârahu Mevâridehu* ve İbn Receb el-Hanbelî'nin *Zeylû't-Tabakâtü'l-Hanâbile* adlı eserleri bu bağlamda temel referanslarımız arasında yer almıştır. İbn Kayyim'in tasavvufi görüşlerini ele alırken Mustafa Salih Edis'in *İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Tasavvufa Yaklaşımı* adlı doktora çalışması önemli bir kaynak olarak kullanılmıştır. Bu çalışma, 2023 yılında yayımlanmış olup, İbn Kayyim'in tasavvufa yaklaşımını detaylı bir şekilde incelemesi ve alanında kapsamlı bir eser olması nedeniyle sıkça başvurulan kaynaklardan biridir. Bununla birlikte 2018 yılında Samet Kelleci tarafından hazırlanan *İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Medâricü's-sâlikîn adlı eserindeki Tasavvufî Görüşleri* başlıklı bir yüksek lisans tezi de

başvurulan kaynaklar arasında yerini almıştır. Bu çalışmaların yanısıra İbn Kayyim'in ahlak/tasavvuf ilişkisi üzerine yapılan çalışmalar arasında Mustafa Salih Edis'in *Good Morals Among the Conditions of Turning to Allah in the Thought of İbn Qayyim al-Jawziyya* (*İbn Kayyim el-Cevziyye Düşüncesinde Allah'a Yönelmenin Şartları Arasında Güzel Ahlak*), Samet Kelleci'nin *Menâzil Şerhi Bağlamında İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Mükâşefe ve Müşâhede Kavramlarına Yaklaşımı*, Abdülazim Abdüsselam Şerafettin'in *İbn Kayyim el-Cevziyye: Çağı, metodu ve fıkıh, akaid ve tasavvuf alanındaki görüşleri*, Abdurra'uf Osman Hayr'ın *İbn Kayyim'in Tasavvufa Bakışı* ve Ahmed Murtala'nın *İbn Kayyim'in Ahlak Teorisinin Değerlendirilmesi ve Günümüzdeki Önemi* başlıklı makalelerini sayabiliriz. Tasavvufta Tövbe konusunun ele alındığı birinci bölüm için tasavvuf literatüründeki temel klasik eserlerden faydalanılmıştır. Gazzâlî'nin *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn* adlı eseri, tövbe konusuna geniş yer ayırması nedeniyle bu çalışmanın başlıca referanslarından biri olmuştur. Ayrıca Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kûtü'l-Kulûb*, Abdulkerim Kuşeyrî'nin *er-Risâle*, Şihâbüddîn Sühreverdî'nin *Avârifü'l-Meârif* ve Ebû Nasr Serrâc'ın *el-Lüma* eserleri ve Necmeddin Kübra'nın *Usûlü Aşeresine* ait şerhleri de tövbenin tasavvuftaki yeri ve önemi açısından incelenmiştir. İkinci bölümde, "İbn Kayyim'in Tasavvuf Düşüncesinde Tövbe" başlığı kapsamında, İbn Kayyim'in kendi eserleri merkeze alınmıştır. Bu bağlamda özellikle onun *Medâricü's-Sâlikîn* adlı eseri temel kaynak olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte onun tasavvuf ve ahlaka dair eserleri *Miftâhu dâri's-sa'âde ve menşûru velâyeti'l-ilm, Tıbbü'l-Kulûb, Ravzatü'l-muhibbîn ve nüzhetü'l-müşâtâkin, Tarîku'l-hicreteyn ve bâbü's-sa'âdeteyn ve Uddetü's-sâbirîn ve zahîretü's-şâkirîn, ed-Dâ' ve'd-devâ, el-Fevâ'id, İğâsetü'l-lehfân min meşâyidi's-şeytân* eserleri de temel referanslarımız arasındadır.

4. Araştırmanın Sınırlılıkları

Çalışmamızda tasavvufta tövbe kavramı ele alınmış ve bu bağlamda temel tasavvuf klasiklerine başvurulmuştur. Bunun yanı sıra, tasavvuf klasikleri dışında tövbe kavramını ele alan modern çalışmalardan da faydalanılmıştır. Ancak bu tür kaynakların sınırlı olması ve genellikle kavramın yalnızca belirli yönlerine odaklanmaları sebebiyle, araştırma daha çok klasik eserlerin derinlemesine incelenmesiyle şekillenmiştir. Bu durum konunun bütüncül bir perspektifle ele alınmasını kısmen sınırlandırmışsa da tasavvuf geleneğindeki köklü birikime dayalı kapsamlı bir analiz yapılmasına imkân tanımıştır. Çalışmamızın ikinci bölümü İbn Kayyim el-Cevziyye'nin tövbe kavramına dair özgün yorumlarını analiz etmek amacıyla belirli kaynaklara dayandırılmıştır. Araştırmanın temel kaynağı olarak İbn Kayyim'in tasavvufi

görüşlerini derinlemesine ele aldığı *Medâricü's-sâlikîn* adlı eseri kullanılmıştır. Bununla birlikte diğer eserleri de değerlendirmeye alınmış olsa da İbn Kayyim'in tüm görüşlerini kapsayıcı bir analiz gerçekleştirmek bu çalışmanın sınırlarını aşmıştır. Araştırmanın odak noktası, yalnızca tövbe kavramıyla sınırlı tutulmuş; dolayısıyla İbn Kayyim'in tasavvuf anlayışının diğer yönleri ve tasavvufa ilişkin genel prensipleri bu çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

I. BÖLÜM

1. TÖVBE

Tevb kelimesinin çoğulu olan tövbe “ت- و- ب” harflerinden türetilmiş olup, lügatte “günahtan dönüş (rucû)” ve “pişmanlık” gibi anlamlara gelmektedir.¹ Terim olarak ise “tövbe” kişilerin yaptığı hatalardan Allah’a yönelmesi ve günahlarından dönmesi anlamını taşır. Bunun yanısıra birinin başka birine karşı işlediği hatadan dolayı duyduğu pişmanlığı ifade etmek için “avf” (affetme) ve “i’tizâr” (özür dileme) terimleri kullanılmaktadır.²

Tövbe, işlenen günah sebebiyle pişmanlık duymak ve geri dönmemeye azmetmektir. Nitekim Peygamber Efendimiz “*Tövbe pişmanlıktır.*”³ ifadesiyle tövbede en temel unsurun pişmanlık olduğunu vurgulamıştır. Bununla birlikte ulema yalnızca pişmanlığın tövbe için yeterli olmadığını ifade etmiştir. Ulemaya göre tövbenin geçerli olabilmesi için günahtan, günah olduğu için pişmanlık duymak esastır. Örneğin bir kişi baş ağrısı, akıl zayıflığı, mala ve namusa zarar verme gibi dünyevî sebeplerle içki içtiğine pişmanlık duysa gerçek anlamda tövbe etmiş sayılmaz. Zira tövbe, Allah’a karşı işlenen bir günahın çirkinliğini idrak edip onu Allah rızası için terk etmeyi gerektirir.⁴

Tövbenin sıhhat bulması için birtakım şartlar ihtiva etmesi gerekmektedir. Örneğin tövbe, kişi gücü yettiği halde o günaha tekrar dönmemesi şartıyla geçerli olmaktadır. Bu bağlamda bir kişinin bedeni zafiyetinden dolayı zina fiilini terk etmeye karar vermesi tövbe sayılmaz. Çünkü tövbe, yalnızca günahı terk etmek değil, aynı zamanda nefesine hâkim olarak o günaha bir daha dönmek üzere kararlılık göstermeyi de içermektedir.⁵ Buradan hareketle tövbe, kişinin iradesi ve gücü yerindeyken sırf Allah’ın rızasını gözeterek günaha yüz çevirip o günahı tamamen bırakma azminde olmasıdır.

Tövbede önemli olan bir diğer husus kişinin yaptığı günahın farkında olup onu itirâf etmesidir. Günahını kabul eden ve bir daha yapmamaya kesin bir şekilde karar veren kişi, bu davranışıyla günahını gidermiş olur. “Tövbe günahı gidericidir.” (التَّوْبَةُ تَذْهَبُ الْحَوْبَةَ) sözü bu

¹ Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisanü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru'l-Sâdır, 1993), 1/133.

² Bekir Topaloğlu, “Tövbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/279.

³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, thk. Şuayb Arnaût (Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), “Zühd”, 30.

⁴ Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî, *Keşşâf ıstılâhâtü'l-fünûn ve'l-'ulûm*, thk. Ali Dehrûc, çev. Abdullah el-Hâdi (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), 1/40.

⁵ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Abidler Yolu*, çev. Yaman Arıkan (İstanbul: Uyanış Yayınları, 1968), 30.

anlamda söylenmiştir.⁶ İslamî literatürde günahkârlar “ashâb-ı bekâ (*Ağlayanlar*)”, tövbe edenler ise “ashâb-ı dıhka (*Gülenler*)” olarak nitelendirilmiştir.⁷ Bu ifade, günahın ardından “tövbe-i nasuh” (samimi bir tövbe) ile Allah’a yönelmenin, O’nun rızasını kazandıran bir amel olduğunu göstermektedir. Nitekim Allah, kulunun tövbesinden hoşnut olduğunda, kulunu bağışlayarak lütfuyla ödüllendirecek ve onun da hoşnut olmasını sağlayacaktır. Bu durum tövbenin sadece bir arınma yolu değil, aynı zamanda ilahî rahmet ve rızayı kazanma vesilesi olduğunu da açıkça ortaya koymaktadır.

Alimler bir kişinin üç sebeple tövbe ettiğini ifade etmektedir. Birincisi; işlenen günah sebebiyle Allah’ın gazabından korkup pişmanlık hissiyle edilen tövbedir, bu şekilde tövbe edene “tâib” denir. İkincisi; Allah’ın nimetlerine kavuşma arzusuyla edilen tövbedir ki dünyevî ve uhrevî nimetlerden mahrum kalmama gayesiyle tövbe eden kişiye “münîb” denir. Sonuncusu ise kulun, Allah’ın onu gördüğünü düşünüp bundan hayâ etmesi ve onun emirlerine karşı çıkmaktan pişman olmasıyla ettiği tövbedir. Bu şekilde tövbe eden kişiye ise “evvâb” denilmektedir.⁸

Tasavvuf literatürüne baktığımızda tövbenin birçok tanımı bulunur. Mutasavvıflar kelimeyi sözlük anlamından koparmadan farklı şekillerde yorumlamışlardır. Tanımların çokluğunun temel sebebi insan faktörü olarak değerlendirilebilir. Nitekim tanımlamayı yapan kişinin meşrep ve mesleği; içinde yaşadığı zaman ve mekân onun bu kavrama yaklaşımını derinden etkilemektedir. Tövbe tariflerinin çokluğunun bir diğer sebebi ise tövbenin tam manasıyla bilinip uygulanamaması olduğu söylenebilir. Zira tövbe gündelik hayatta sıkça kullanılan bir kavram olmasına rağmen genellikle bilinçli ve şartlarına uygun bir şekilde kullanılmamaktadır. Mutasavvıflar ise naslarda ifade edildiği gibi tövbenin doğru bir şekilde nasıl yapılacağı ile ilgili halkı bilinçlendirme çabasına girişmişlerdir. Bu bağlamda Sehl et-Tüsteri (ö. 283/896) tövbenin önemine ve toplumda yanlış anlaşıldığına dikkat çekerek şu ifadeleri kullanmıştır: “Bu halk üzerine tövbe ilminden daha vâcib bir şey yoktur. İnsanlar tövbe ilmini bilmez hale geldiler. Kim tövbenin vâcib olmadığını söylerse ve kim bu sözü kabul ederse kâfir olur.”⁹ Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere tövbe, tıpkı namaz ve oruç gibi cenâb-ı Hakk’ın kullarına farz kıldığı bir ibadettir. Zira Allah Kur’an-ı Kerim’de kullarına tövbe

⁶ Komisyon, *el-Mu‘cem el-vasît* (Kahire: Mecmu‘ el-Lüga el-Arabiyye bi’l Kahire, 1972), 1/90.

⁷ Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Endülîsî İbnü’l-Mülakkın, *Hadâiku’l-evliyâ* (Beyrut: Dârü’l Kütüb el-İlmiyye, 2009), 1/506.

⁸ Zafer Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kalem Yayınevi, 2006), 1075.

⁹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, thk. Âsım İbrahim el-Keyâlî (Beyrut: Dârü’l Kütüb el-İlmiyye, 2005), 1/303.

etmelerini emretmiştir.¹⁰ Bununla beraber Allah'ın kullarından istemiş olduğu sıradan bir tövbe olmayıp tövbe-i nasuh olarak ifade edilen samimi bir kalple yapılan tövbedir.

1.1. Tövbe-i Nasûh

“Nasûh” kelimesi “nâsih”, “nush”, “nasihat” kelimeleri ile aynı kökten türemiş olup öğüt vermek, kalp temizliği, samimiyet gibi anlamlara gelmektedir. Tövbe-i nasûh ise pişmanlık duyulan günaha bir daha dönmeyi ifade eden samimi bir tövbedir.¹¹ Kuldan beklenen de bu tür bir tövbedir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de “*Ey iman edenler! Allah'a nasûh bir tövbe ile tövbe edin.*”¹² buyurularak tövbenin samimi ve kesin bir şekilde yapılması gerektiği vurgulanmıştır. Peygamber Efendimiz ise nasûh tövbeyi şu şekilde tarif etmiştir: “*Nasuh tövbe, kulun işlediği günahı pişmanlık duyması, Allah'a rucû edip tıpkı sütün memeye dönmediği gibi kişinin tekrar günaha dönmemesidir.*”¹³ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere kişinin tövbesinde samimi olması halinde tövbe ettiği günaha tekrar dönmesi imkânsız bir durumdur. İbn Abbas (ö. 68/688) bahsi geçen âyet ve hadis doğrultusunda nasûh tövbeyi şu şekilde açıklamıştır: “Nasûh tövbe, kalp ile pişmanlık, dil ile istiğfar, beden ile terk etmek ve bir daha dönmeye niyet etmektir.”¹⁴ Bu açıklamalara göre yalnızca dil ile, kalpten günaha karşı ilginin çıkarılmadığı halde yapılan tövbe eksik ve hatalı bir tövbedir. Nasûh tövbe, kalpten yapılan ve kişinin günahlarını tamamen terk etmeye yönelik kararlılığını yansıtan bir tövbedir. Bu ise kalbi günahlardan arındırarak Allah'a yönelmeyi ve günahın çirkinliğini tam anlamıyla idrak etmeyi gerektirir.

Mutasavvıflar nasûh tövbenin şartlarını genel anlamda şöyle sıralamaktadır: Günahı zor ve nefret edilen bir şey olarak görmek, O günaha bir daha dönmek, günahın zihinde dahi canlanmasına izin vermemek ve onu akla getirmemek.¹⁵

Nasuh tövbede asıl olan istikâmettir. Zira Gazzâlî “Nasûh tövbe, kişinin tövbe edip ölünceye kadar tövbesinde durmasıdır” diyerek bu duruma dikkat çekmiştir. Nasûh tövbe kişinin bir daha o günaha dönmeyi aklından bile geçirmeyecek bir kararlılık sergilemesini gerektirir. Bu bağlamda Hasan Basrî (ö. 110/728) “Nasûh tövbe, kulun günahı terk etmesi ve

¹⁰ Kur'an-ı Kerim Meâli, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), et-Tahrîm 66/8.

¹¹ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'ayn*, thk. Mehdî Mahzûmî - İbrahim es-Sâmerrâî (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988), “nsh”, 3/119.

¹² et-Tahrîm 66/8.

¹³ Ahmed bin Muhammed bin İbrahim es-Sa'lebî, *Tefsîru's-Sa'lebî*, thk. el-İmam Ebî Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsî'l-Arabî, 2002), 350.

¹⁴ Seyyid Şerif el-Cürcânî, *et-Ta'rifât* (Beyrut: Dâru'l Kütüb el-İlmiyye, 1983), 70.

¹⁵ Tehânevî, *Keşşâf*, 1/526.

bir daha o günaha dönmeyeceğini kendi kendine söylemesidir”¹⁶ ifadesiyle, samimi ve kesin bir iradenin önemini vurgulamıştır. Böyle bir tövbe hem günahın terk edilmesini hem de Allah’a yönelik bir bağlılık ve sadâkati ifade etmektedir.

Nasûh tövbenin tahakkuk edebilmesi için gerekli bir diğer şart terk edilen günahla hakkı geçenlere hakkının teslim edilmesidir. Örneğin bir ibadeti terk etmekle günaha giren bir kişi yalnızca günahı için tövbe etmekle yetinmemeli aynı zamanda terk ettiği ibadeti kaza ederek Allah’a karşı olan borcunu ödemelidir. Eğer günah başka bir kula karşı işlendiyse o kuldan helallik alınıp gasp edilen hakkın ödenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda Cüneyd Bağdâdî (ö. 297/909) tövbenin şu üç manayı ihtiva ettiğini söylemektedir: Nedâmet, Allah’ın yasak kıldığı şeyi tekrar işlememeye karar vermek ve işlenen haksızlıkları telâfi etmek.¹⁷ Özellikle insanlara karşı yapılan günahlara dikkat edilmesi gerekmektedir zira insan bilerek ya da bilmeyerek çok defa kul hakkına girmektedir. Bu hususa büyük önem atfeden Gazzâlî, bir kimsenin hakkının ihlaliyle gerçekleşen günahların ancak mağdurdan helallik alınarak giderilebileceğini ifade etmektedir. Helallik alınmasının mümkün olmadığı durumlarda ise mağdurun rızasını kazanmak amacıyla Allah’a niyazda bulunulması gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁸ Bununla birlikte Gazzâlî, insanlara karşı işlenen haksızlıkların ve kul hakkının tam anlamıyla telâfi edilmesinin, ancak bir ömür boyu iyilik yapmak suretiyle mümkün olabileceğini belirtmektedir.¹⁹

Meşhur mutasavvıf Şehâbeddin Sühreverdi’ye (ö. 632/1234) göre havf (korku) ve recâ (ümit) nasûh tövbe için gerekli iki unsurdur. Zira kulun Allah’tan korkması onu tövbeye götüren en önemli etkidir. Eğer korku olmasaydı kul tövbe etmezdi. Ümidi olmasaydı da korkmazdı. Bu iki hal her mü’minin kalbinde olması gereken hallerdir. Peygamber Efendimiz şöyle buyurmuştur: “*Kulun kalbinde bu iki hal (havf ve recâ) bulunursa Allahu Teâlâ kendisine ümid ettiğini verir ve korktuğundan onu emin kılar.*”²⁰ Tövbe eden kişide gerekli olan istikametın sağlanması ancak havf ve recâ ile olur.²¹ Zira ümit ve korku kişide amelleri tamamlama hevesini güçlendirir. Nitekim korku ile kul, çirkin fiilleri yapmaktan vaz geçerek günahıtan uzaklaşır, gelecekte de bu tür fiiller yapmamaya azmeder. Şâyet nefesine uyarak

¹⁶ Mücâhid İbn Ceber, *Tefsiru Mücâhid* (Mısır: Dârü’l-İslâmî El-Hadîse, 1989), 665.

¹⁷ Abdülkerim Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmîne Dair Kuşeyri Risâlesi*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 190.

¹⁸ Gazzâlî, *Abidler Yolu*, 33.

¹⁹ Mevlüt Özçelik, *Sûfilerin Saadet Tasavvuru İmam Gazâlî Örneği* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2023), 159-160.

²⁰ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, “Zühhd”, 31.

²¹ Şihâbüddîn es-Sühreverdi, *Gerçek Tasavvuf [Avârifü’l-meârîf]*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand, 2010), 621.

tövbelerini bozarsa ve yine bu durumdan pişman olursa ümidi onu tekrar tövbe etmeye sevk eder.²²

Kişi kalbinden günahları çıkarıp onu arındırırsa nefsi yumuşar ve kötü tabiatından uzaklaşır. Nitekim Peygamberimiz “*Tövbe edenlerle oturun çünkü onların kalpleri daha yumuşaktır.*”²³ buyurarak tövbenin kalp üzerindeki olumlu etkisine işaret etmiştir. Böyle bir kalp itmi’nana ermiş yani huzura kavuşmuş bir kalptir. Ancak bu huzurun sağlanabilmesi için nasûh tövbe gereklidir. Zira kişi, ancak nasûh tövbe ile günahları kalbinden defeder ve nefsini yumuşatır. Allah Teâlâ Kur’an-ı Kerim’de “*Onu (nefsini) arındıran kurtuluşa ermiştir*”²⁴ buyurmakta ve yine başka bir âyette kurtuluşun ancak nasûh bir tövbe ile mümkün olduğunu belirtmektedir.²⁵ Bu âyetler ve hadisler ışığında nasûh tövbenin nefsi arındırdığı, arınmış bir nefsin de kişiyi kurtuluşa götürdüğü açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Tövbe ile ilişkili ya da benzer anlam taşıyan kavramlar incelendiğinde istiğfar kelimesi öne çıkmaktadır. Bu kavram hem Kur’an’da hem de hadislerde sıklıkla yer bulmuş ve bu sayede İslam literatürü içerisinde önemli bir kavram olarak kabul edilmiştir. İstiğfar, temelde Allah’tan bağışlanma dileme anlamına gelir ve tövbenin bir parçası olarak değerlendirilir. Bu bağlamda İslam âlimleri istiğfarı, tövbe konusuyla ilişkilendirerek ele almışlardır. Tövbe, kulun Allah’a yönelmesi ve içsel bir pişmanlık duyarak günahlarından arınma amacı gütmesi olarak tanımlanırken; istiğfar, bu içsel dönüşümün dildeki ifadesi olarak görülür ve günahların affı için Allah’a dua etmek anlamına gelir. Kur’an ve hadislerde, Allah’a karşı işlenen günahlar için bağışlanma dileme eylemi, Müslümanların mânevî arınma sürecinin vazgeçilmez bir adımı olarak vurgulanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, istiğfar, İslam’ın temel anlayışındaki tövbe ile sıkı bir ilişki içerisinde ve tövbeyi tamamlayan bir unsurdur.

İstiğfar kelimesi “غ - ف - ر” harflerinden türemiş olup lügatte örtmek, bağışlamak, kusurları gizlemek gibi anlamlara gelmektedir.²⁶ Bunun yanı sıra, bozuk olanı düzeltmek, ıslah etmek anlamına geldiği de ifade edilmiştir. Örneğin “إِغْفِرُوا هَذَا الْأَمْرَ” (şu işi ıslah edin) cümlesinde bu anlamda kullanılmıştır. İstilahta ise iyi amelleri küçümseyerek onlara yönelmek, kötü fiilleri ise büyük görüp onlardan uzak durmak, günahın çirkinliğini görmek ve ondan yüz çevirerek bağışlanma dilemek anlamlarına gelir.²⁷ Dil ile Allah’tan bağışlanma dilemek İstiğfar

²² Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, 188.

²³ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *İhyâü ulûmi’-d-dîn* (Beyrut: Dârü’l-Marife, ts.), 4/34.

²⁴ eş-Şems 91/9.

²⁵ en-Nûr 24/31.

²⁶ Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Esâsü’l-belâğa*, thk. Muhammed Bâsîl (Beyrut: Dârü’l Kütübi’l-İlmiyye, 1998), 1/706.

²⁷ Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 18.

olarak adlandırılır ancak samimiyetsiz bir şekilde sadece dil ile yapılan istiğfar kabul edilmeyeceği gibi yalan olduğu için günah sayılmaktadır. Bu bağlamda “Yalnızca dil ile yapılan tövbe yalancıların tövbesidir” denilmiştir. Peygamber Efendimiz bu konuda “*Günah üzerinde ısrar ederken istiğfar eden kişi, Allah’ın âyetleriyle alay eden gibidir.*” buyurur. Bu ifade, istiğfarın yalnızca dilden ibaret olmayıp ihlasla yapılması gerektiğini vurgular. Yine Rabia el-Adeviyye “Bizim istiğfarımız bile çokça istiğfara muhtaçtır” diyerek kişinin yaptığı istiğfar için bile istiğfar etmesi gerektiğini söylemiştir. Zira kişi kalbinden günahı tam anlamıyla çıkarmadan istiğfar ederse yalan söylemiş olur.²⁸

İstiğfar kavramı klasik tasavvuf kitaplarında genellikle zikirler ve/veya dualar bölümünde yer alır.²⁹ Çünkü istiğfar kulun her an etmesi gerek bir zikirdir. Nitekim Peygamber Efendimiz “Vallahi ben her gün Allah’tan yetmiş defadan fazla bağışlanma diler ve O’na tövbe ederim”³⁰ buyurmuştur. İsmet sıfatına sahip, Allah’ın günah işlemekten koruduğu bir kişi olmasına rağmen peygamberimizin her gün Allah’tan bağışlanma dilemesi Müslümanlara örneklik teşkil etmektedir. Bu sebeple tarikatların zikir âdâbında tövbe-i istiğfar önemli bir yer tutar. Nakşibendîlerde günde beş, on beş ya da yirmi beş defa, Şâzelilerde yetmiş defa, diğer tarikatlarda genellikle yüz defa istiğfar/estağfurullah zikri yapılır.³¹

Tövbe ve istiğfar kavramları genelde birbirlerinin yerine kullanılan iki kelime olmakla birlikte aralarında anlam açısından bazı farklılıklar bulunmaktadır. Kurtubî (ö. 671/1273) “Tövbe istiğfardır”³² diyerek bu iki kavramın aynı anlamda kullanılabileceğini ifade etmiştir. Ancak İbn Receb “İstiğfar, sık sık tövbe ile bir arada zikredilir ancak istiğfar dil ile bağışlanma istemek; tövbe ise kalp ve bedenle günahları terk etmek anlamına gelir.”³³ ifadeleriyle istiğfar ve tövbe arasındaki farka dikkat çeker. Bu anlamda istiğfar, Allah’a yönelmek ve ondan bağışlanma dilemek iken tövbe kişinin yapmaması gereken şeyleri terk etmesi ve yapması gerekenleri yapması anlamlarına gelmektedir. İstiğfar tövbenin başlangıcı, tövbe ise istiğfarın tamamlayıcısıdır.³⁴ Zira Kur’an’da “*Rabbinizden bağışlanma dileyin, sonra O’na tövbe edin*”³⁵ buyrulur. Bir insan, farzları yerine getirmeden ve haramları terk etmeden Allah’ın

²⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/47.

²⁹ Bk. Gazzâlî, *İhyâ*, 1/140-208.

³⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, thk. Mustafa Dîb el-Bâğa (Dimaşk: Dârü İbn Kesir, 1993), “Da’avât”, 3.

³¹ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 1272.

³² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’an* (Kahire: Dârü’l-Kütübü’l-Mısriyye, 1964), 127.

³³ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-Tefsîr*, thk. Ebû Muaz Tarık bin Avâdullah (Suudi Arabistan: Dârü’l-Âsime, 2001), 1/151.

³⁴ Râgıb el-İsfahânî, *Tefsîru er-Râgıb el-İsfahânî* (Riyad: Dârü’l-Vatan, 2003), 3/1300.

³⁵ Hûd 11/90.

bağışlamasını gerçek anlamda istemiş sayılmaz; bu şartları yerine getirdiği sürece gerçek anlamda tövbe etmiş olur. Bu nedenle Müslüman olmayan ve Allah'ın buyruklarını yerine getirmeyen bir kişinin tövbesi ve bu kişiler için yapılan istiğfar kabul edilmeyeceği belirtilmiştir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de Hz. İbrahim'in babası için istiğfarda bulunduğu ancak Allah Teâlâ'nın bunun mümkün olmadığını belirttiği ifadeleri yer almaktadır.³⁶ Benzer şekilde Peygamber Efendimiz, inançsızlar için bağışlanma talebinde bulunmuş bunun ardından ilâhî bir ikaz almıştır.³⁷ Bu örnekler ayrıca tövbe ve istiğfar arasındaki bir farkı daha gözler önüne sermektedir. Nitekim tövbe kişinin kendi günahları için Allah'tan bağışlanma talebiyken istiğfar başkası için de bağışlanma talebinde bulunmasına denilmektedir.³⁸

1.3. Tövbenin Dereceleri

Ebû Nasr es-Serrâc'a (ö. 378/988) göre tövbekârların tövbesi birbirinden farklıdır. Kimisi günahlardan, kimisi gafletten, kimisi ise hasenât ve taâtı görmekten; onlara takılıp kalmaktan tövbe eder. Zünnûn Mısırî (ö. 245/859 [?]) de benzer şekilde tövbeyi iki kısma ayırarak avâmın tövbesinin günahlardan, havâsın tövbesinin ise gaflete düşmekten olduğunu söyler. Ahassu'l-havâsın tövbesi ise Allah dışında her şeyden tövbe etmekle gerçekleşir. Bu bağlamda Cüneyd Bağdâdî "Tövbe günahını unutmandır." derken havâsın tövbesini kastetmektedir. Zira havâs, Allah'tan başkasını hatırlamayı gaflet sayar ve günahlarını düşünerek Allah'ın zikrinden uzaklaşmak istemez. Onların zihni ve kalbi yalnızca Allah'ın zikriyle meşgul olur. Buna karşılık Sehl et-Tüsteri "Tövbe günahını unutmamandır." ifadesiyle Cüneyd'e muhalefet etmiş gibi görünse de aslında avâmın tövbesinden söz etmektedir. Zira Sehl'e göre avâmın günahlarını hatırlaması, onların aynı hatalara tekrar düşmelerini önler.³⁹

Ebû Ali ed-Dekkâk (ö. 405/1015) tövbeyi üç kısımda ele almaktadır: Tövbe, inâbe ve evbe. Tövbe bidâyet yani başlangıçtır ve ceza görme korkusundan meydana gelir. İkincisi inâbedir ve sevap kazanma arzusuyla gerçekleşir. Sonuncusu ise evbedir ki bunda ne ceza korkusu ne de sevap kazanma arzusu vardır yalnızca Allah'ın rızası umularak yapılan tövbedir.⁴⁰

Mutasavvıflar tövbeyi Kur'anî kavramlarla derecelendirmişlerdir. Bu anlamda tövbe mü'minlerin genel bir sıfatıdır ve Kur'an'da Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: "*Ey mü'minler!*

³⁶ et-Tevbe 9/114.

³⁷ et-Tevbe 9/80.

³⁸ Beşir Çelik, "İki Kur'anî Reçete: Tesbih ve İstiğfar", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2022), 1078.

³⁹ Ebû Nasr es-Serrâc, *İslâm Tasavvufu el-Lüma*, çev. Hasan Kâmil Yılmaz (İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996), 43.

⁴⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, 190.

Hep birlikte Allah'a tövbe edin." İnâbe velilerin ve Allah'a yakın olanların sıfatıdır, Kur'an'da şu ifadelerle geçmektedir: "*Kalbi Rahman'a inâbe etmiş olarak dönen.*" Evbe, peygamberlerin ve resullerin sıfatıdır. Allah Teâlâ Hz. Davud hakkında şöyle buyurur: "*O, ne güzel bir kuldu! Şüphesiz o, çokça Allah'a yönelen (evvâb) biriydi.*"⁴¹

İNâbe "nevb" kökünden gelmekte olup kötülükten dönmek anlamına gelmektedir.⁴² Ku'an'da inâbe şöyle tarif edilmektedir: "*Tâğût'tan, ona kulluk etmekten kaçınan ve içtenlikle Allah'a yönelenler/inâbe için müjde vardır.*"⁴³ İnâbe başkasından O'na değil yine Allah'tan Allah'a dönmektir ki Hakk'a dönen kimse Hakk'tan başka dönecek kimsesi olmayan kimsedir.⁴⁴ Bu dönüşü ise kendisine verilen irade ile olmalıdır zira herkesin döneceği yer hiç şüphesiz O'nadır.⁴⁵ Kul fiillerindeki kusurları görüp irâde göstererek bu kusurları terk ederse inâbet sıhhat bulmuş olur. Bu durum aynı zamanda tövbenin şartlarında da biridir.⁴⁶

İbrahim b. Ethem (ö. 161/778 [?]) "Kul tövbesinde sadık olursa ancak Allah'a tam yönelmiş olur." diyerek inâbenin samimi bir tövbe ile gerçekleşeceğini vurgulamaktadır. Bu anlamda her ne kadar aynı anlamda kullanılsa da inâbe, tövbenin bir ileri derecesi olarak ele alınmaktadır. Tövbe daha genel bir manayı ifade ederken inâbe biraz daha özel bir kavramdır.⁴⁷ Tövbe, zâhirî günahlardan Allah'a dönüşü ifade ederken inâbe bâtinî günahlardan dönüşü ifade etmektedir.⁴⁸ Bu anlamda inâbe daha derûnî bir mana ihtiva etmektedir. Bu özellikleri itibarıyla inâbe, veli kulların bir niteliği olarak değerlendirilmektedir. Zira inâbe eden kişi Allah'a sevgiyle bağlanan O'nun huzurunda boyun eğen ve tam bir teslimiyetle alçalan kimsedir.⁴⁹

Mutasavvıfların tövbeyi sınıflandırırken kullandıkları bir diğer kavram ise "isticâbe"dir. İsticâbe ج - و - ب kök harflerinden türemiş olup icâbe ve icâbet kelimeleriyle aynı kökten gelmekte ve cevap vermek anlamına gelmektedir. İcâbet, Allah'ın kuluna cevap vermesi yani duasını kabul etmesi anlamında kullanılır.⁵⁰ İsticâbe tövbesi ise Allah'a yönelerek ve O'nun kudretinden haya edilerek yapılan tövbedir. Zünnûn Mısırî tövbe türlerini şu şekilde açıklamıştır: "Tövbe iki türlüdür, inâbe tövbesi ve isticâbe tövbesi. Kulun Allah'ın azabından

⁴¹ en-Nûr 24/31, Kâf 50/33, Sâd 38/30.

⁴² Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endülsî, *Tuhfetü'l-erîb bimâ fi'l-Kur'âni mine'l-garîb*, thk. Semîr el-Meczûb (el-Mektebü'l-İslâmî, 1983), 292.

⁴³ ez-Zümer 39/17.

⁴⁴ Sühreverdî, *Avârifü'l-meârif*, 618.

⁴⁵ Nurullah Ağitoğlu, "Kalpten Allah'a Yöneliş: İnâbe ile ilgili Bir Hadisin Düşündürdükleri", 4. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar ve İnovasyon Kongresi (İksad Yayınevi, 2022), 1/37.

⁴⁶ Sühreverdî, *Avârifü'l-meârif*, 619.

⁴⁷ Ağitoğlu, "Kalpten Allah'a Yöneliş: İnâbe ile ilgili Bir Hadisin Düşündürdükleri", 1/38.

⁴⁸ Tehânevî, *Keşşâf*, 1/273.

⁴⁹ Muhammed b. İbrahim b. Abdullah et-Tüveycirî, *Mevsûatü'l fıkhi'l-İslâmî* (Beytü'l-Efkâr ed-Düveliyeye, 2009), 2/1812.

⁵⁰ Abdürreâûf b. el-Münâvî, *et-Tevkîf 'alâ muhimmâtü't-te'ârîf* (Kahire: Âlimü'l-Kütüb, 1990), 50.

korktuğu için yaptığı tövbe inâbe tövbesi, Allah'ın kereminden hayâ ederek yaptığı tövbe ise isticâbe tövbesidir.” Buna göre inâbe tövbesi tövbe-i havf iken isticâbe tövbesi tövbe-i hayâdır.⁵¹ Hüseyin el-Meğazi'ye tövbe hakkında sorulduğunda “İnabe tövbesini mi isticâbe tövbesini soruyorsunuz?” şeklinde karşılık vermiştir. Soran kişi iki tövbe türü arasındaki farkı sorduğunda ise şu yanıtı vermiştir: “İnabe tövbesi Allah'tan, O'nun kudretinden dolayı korkmaktır. İsticâbe tövbesi ise Allah'ın sana yakınlığından dolayı O'ndan utanmandır.”⁵²

Kur'an-ı Kerim'de Allah, kullarına kendilerinden bile yakın olduğunu açıkça bildirmiştir bildirmiştir: “*Biz insana şah damarından daha yakınız.*”⁵³ Dolayısıyla kul, Allah'ın onun bütün duygu ve düşüncelerine muttalî olduğunu bilerek O'ndan haya eder. Bu şekilde edilen tövbe, tövbe-i isticâbe olarak adlandırılır. İbn Ataullah (ö. 709/1309) isticâbe tövbesini “kulun Allah'ın cömertliğinden utanarak tövbe etmesidir” olarak tanımlamıştır.⁵⁴ Süfyanü's-Sevrî (ö. 161/778) ise tövbe sürecinin adımlarını şu şekilde sıralamıştır.” İstiğfarın başlangıcı isticâbedir, ardından inâbe gelir, onun ardından tövbe gerçekleşir.” Ona göre isticâbe, uzuvların amelleriyle ilgili olup kişinin davranışlarını düzeltmesi anlamına gelir. İnâbe, kalbin işlevini ifade eder ve kalbin Allah'a yönelmesi anlamını taşır. Tövbe ise kulun bütün benliğiyle Rabbine dönmesidir.⁵⁵

1.4. Tövbenin Şartları

Tövbe kulun kalbinden ısrar düğümünü çözmesiyle başlar. Kul, kalbinde samimi bir pişmanlıkla bu günahına geri dönmemeye azmederse tövbe gerçekleşmiş olur. Tövbenin şartları hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Mûtezile'ye göre; hakları iade etmek, o günahı tekrar işlememek ve pişmanlığı sürekli kılmak tövbenin geçerli olmasının şartlarıdır. Ehl-i sünnet âlimleri ise tövbenin geçerliliği için bu şartların gerekli olmadığını söyler. Zira hakların iade edilmesi başlı başına bir zorunluluktur ve başka bir günahın pişmanlığına dâhil değildir. Ayrıca günahı tekrar işlememe şartı gerekli değildir, kişi bir zaman diliminde pişmanlık duyabilir ve sonra o işi tekrar yapabilir zira Allah, kalpleri bir halden başka bir hale çevirendir. Kul o günahı tekrar işlememeye azmetmelidir ancak tekrar işlediği takdirde tövbe kapısı kapalı değildir ve yeni bir tövbe gerekir. Pişmanlığın sürekli kılınması ise dinin kolaylaştıran yapısına aykırıdır. İslam dini insanların sürekli pişmanlık içinde yaşamasını şart

⁵¹ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 342.

⁵² Ebû Bekr el-Kelâbâzî, *et-Taarruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf* (Beyrut: Dârü'l Kütüb el-İlmiyye, 2010), 93.

⁵³ Kâf 50/16.

⁵⁴ Abdülkadir el-Geylânî, *el-Gunye li Tâlibi Tarîği'l-Hak*, thk. Ebu Abdurrahman Salâh İbn Muhammed (Beyrut: Dârü'l Kütüb el-İlmiyye, 1997), 1/269.

⁵⁵ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 1/319.

koymaz. Ayrıca Mutezile Allah'ın adaleti gereği tövbeleri kabul etmenin O'na vacip olduğunu söylemektedir. Buna karşın, Ehl-i Sünnet âlimleri bu görüşe de karşı çıkarak Allah'a herhangi bir zorunluluk isnat etmenin yanlış olduğunu belirtirler.⁵⁶

Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996), tövbenin şartlarını farklı tasniflerle açıklar. Ona göre bir tövbekârın kesinlikle yerine getirmesi gereken dört husus vardır. Bunlar: 1. Günahı itiraf ve nefsinin zulmünü kabul etmek: Kişi günahlarını kabul etmeli, nefsine duyduğu hoşnutsuzluğu ve kötü arzu ve heveslere olan eğilimini açıkça fark etmelidir. 2. Günahlara dair inadı bırakmak: Günah işlemek hususundaki inadını terk etmeli günaha ısrar düğümünü kalbinden çözmelidir. 3. Helal lokma aramak: Yiyecek ve içeceğinin temiz ve helal olmasına dikkat etmelidir. Çünkü helal lokma salih kimselerin esasıdır. 4. Geçmiş günahlara pişmanlık duymak: Geçmişte işlenen suçlar için derin bir pişmanlık hissetmeli ve bir daha işlememeye karar vermelidir.⁵⁷

Başka bir tasnifinde el-Mekkî, kulun tövbesinde yerine getirmesi gereken hususları şöyle sıralar: 1. Allah'a isyan etmemek 2. Bir günaha bulaşmışsa onda ısrar etmemek 3. tövbe etmek 4. Yaptığı hatadan pişmanlık duymak 5. Ömür boyu itaate devam etme kararı almak 6. Azaptan korkmak 7. Allah'ın bağışlamasını ummak 8. Günahını itiraf etmek 9. Allah'ın takdirini kabul etmek 10. Salih amellere devam etmek.⁵⁸

Tövbeye dikkat edilmesi gereken bir diğer husus ise onda acele etmektir. Zira Şeytan tövbeyi geciktirmesi konusunda insanı oylar ve ona ömrünün sonunda tövbe edebileceği telkininde bulunur. Hz. Ali (r.a.) “Şeytan insanı oyalayarak tövbeyi geciktirir. Ancak ölüm tövbe etmeye fırsat bulamadan insanı yakalar” diyerek tövbe etme konusunda acele edilmesi gerektiğini vurgular.⁵⁹ insan yaşadığı sürece nefsinin heva ve arzularından vazgeçmek istemez ve tövbeyi ömrünün sonuna kadar tehir eder. Ancak ölümünün kesin olduğunu anladığında ve hayattan ümit kestiğinde bir pişmanlık duyar ve bu pişmanlıkla ölür. Allah'tan kendisini dünyaya göndermesini ister ancak bu arzusu yerine getirilmez. Zira Allah Teâlâ “*Rabbimize yönelin ve O'na teslim olun. Azap size gelmeden önce bunu yapın; sonra yardım göremezsiniz.*”⁶⁰ buyurmuştur.

Âlimler ölüm anında edilen tövbenin kabul olunmadığını ifade etmişlerdir. Çünkü ölüm anında kişinin bilgi ve aklı kesintiye uğramaktadır. Tövbe için gerekli olan nedamet ve karar için ise aklın ve şuurun yerinde olması gerekir. Bu sebeple kul ölüm gelip çatmadan tövbe

⁵⁶ Tehânevî, *Keşşâf*, 1/526.

⁵⁷ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 1/303.

⁵⁸ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 1/304.

⁵⁹ Bahâüddîn Muhammed b. Hüseyin b. Abdissamed el-Âmilî, *el-Keşkül* (Beyrut: Dârü'l Kütüb el-İlmiyye, 1998), 2/35.

⁶⁰ ez-Zümer 39/54.

etmede acele etmelidir. Nitekim Yüce Allah Kur'an'da “*Şüphe yok ki Allah katında tövbe ancak bilgisizlikle kötülükte bulunup sonra derhal tövbe edenlerin tövbesidir.*”⁶¹ buyurarak tövbede acele edilmesi gerektiğini beyan etmektedir. Ölümün insana ne zaman geleceği belli olmadığından kişi günahının farkında olduğu an tövbe etmeli ve o günahı derhal terk etmelidir.⁶² Peygamberimiz “*Ruhu boğazına ulaşmadıkça tövbe kabul edilir.*”⁶³ buyurarak tövbenin son haddini belirler. Bu vakitten sonra kişinin dünyadan ümidini keserek gerçekleştirdiği tövbe kabul edilmez. Zira tövbe için kişide yaşama ümidi olması gerekmektedir.⁶⁴ Bir adam Râbiatu'l-Adeviyye'ye (ö. 185/801 [?]) gelip: Çok günah işledim acaba tövbe etsem kabul olunur mu? Diye sormuş, bunun üzerine Râbia: “Hayır, bilâkis kabul olunsaydı şimdiye kadar ederdin” şeklinde cevap vermiştir.⁶⁵ Bu ifadelerden de anlaşılmaktadır ki bir kişinin tövbesini geciktirmesi Allah'ın lütfundan ve kereminden mahrum kaldığının bir göstergesidir.

Tövbenin şu üç şartı üzerinde ittifak kurulan şartlardandır. Bunlar: Şeriata aykırı işleri yapmaktan pişmanlık duymak, Günahı derhal terk etmek ve günah işlememeye azmetmektir.⁶⁶ Bu üç şart, tövbenin hem samimi hem de İslam ahlakına uygun bir şekilde yerine getirilmesi için temel kriterlerdir. Ehl-i Sünnet anlayışına göre bu şartları yerine getiren bir tövbe, Allah'ın rahmet ve mağfiretine erişmeye layıktır.

1.4.1. Pişmanlık (Nedâmet)

Tövbenin ilk şartı nedâmettir. Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v.) “*Tövbe pişmanlıktır.*”⁶⁷ buyurmuştur. Âlimler bu sözle “tövbenin büyük bir kısmını pişmanlık oluşturur” sonucunu çıkarmıştır. Zira peygamberimiz “*Hacc Arafat'tır*”⁶⁸ buyurmuş bununla Hacc için en önemli rükünün Arafat olduğunu kastetmiştir. Bu anlamda tövbe için en önemli rükûn pişmanlık duymaktır. Sûfiler tövbe için nedâmetin yeterli olduğunu söylerler. Zira diğer iki rükûn olan günahı terk etmek ve günah işlememeye azmetmek pişmanlığa bağlıdır ve onun ardından gelir. İnsan yaptığı şeyin kötü olup olmadığına kalbiyle karar verir. Peygamber

⁶¹ en-Nisâ 4/17.

⁶² Gazzâlî, *İhyâ*, 4/13.

⁶³ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, thk. Beşşar Avvâd Ma'ruf (Beyrut: Dârü'l-Ğarb el-İslâmî, 1996), “Da'avât”, 98.

⁶⁴ Abdulkarim b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, thk. İbrahim El-Besyûnî (Mısır: el-Hey'etü el-Misriyye el-Amme Li'l-Kitab, 2010), 574.

⁶⁵ Abdulkarim Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriye*, thk. Abdu'l-Hâlim Muhammed - Muhammed Bin Şerif (Kahire: Dârü'l-Meârif, 2010), 1/214.

⁶⁶ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 207.

⁶⁷ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, “Zühhd”, 30.

⁶⁸ Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, “Hac”, 57.

Efendimiz “*Her Müslüman’ın kalbinde Allah’ın bir vâizi bulunur.*”⁶⁹ buyurmuştur. Kişinin kalbi iyi olursa bedeni de iyi olur. Dolayısıyla kul bir fiilden sonra kendini hesaba çekmeli ve kalbine danışmalı. Eğer yaptığı işlerin kötü olduğunu kalbi ile düşünürse onu kalbinden söküp atma isteği doğar. Böyle bir durumda Allah kuluna o günahı terk etme azmi ve kararı bahşeder.⁷⁰

Gazzâlî tövbenin ilk unsurunun “ilim” olduğunu söyler. İlim; kulun, günahların zararını ve onu sevgili Rabbinin huzurundan alıkoyduğunu anlamasıdır. Bu anlamıyla ilim, tövbenin başlangıcıdır. Zira günahların, insanı Allah’tan ve O’nun sevgisinden mahrum bıraktığını fark eden kişi kalbinde bir acı hisseder. Bu acı, insanın geçmişteki günahlarına duyduğu pişmanlık ve bunlardan kaçınma isteği olarak kendini gösterir. Kalpteki bu acı, kişinin geleceğe dair kararlar almasına ve geçmişteki hatalarını düzeltme gayretine yöneltir. Dolayısıyla ilim kişiyi nedâmete sevk eden bir basamaktır.⁷¹

Kul günahından günah olduğu için pişmanlık duymalıdır. Dünyalık sıkıntılara yol açması sebebiyle günahından pişmanlık duyması tövbe için geçerli sayılmaz. İlahi cezadan ve Allah’ın rahmetinden mahrum kalacağı korkusuyla duyulan pişmanlık kişiyi tövbeye götürür. Bu bağlamda Haris el- Muhasibi kimlerin tövbesi kabul edilmeye daha layıktır sorusuna “Allah’tan en çok korkanlar” diye cevap vermiştir. Kişi Allah’tan korkarak geçmişte işlediklerine dair samimi şekilde pişmanlık duyarsa ve düştüğü hataya ve gaflete üzülerek göz yaşı dökerse aynı zamanda gelecekte Allah’ın emirlerine uymakta dikkatli ve titiz davranırsa bu kişinin tövbesi kabul edilmeye layık olur.⁷² Tövbede samimiyetin işareti ise kişinin heva ve arzularının tatlılığını, ibadetin tatlılığıyla değiştirmesi; günah işlemekten aldığı sevinci, bu günah nedeniyle duyduğu hüznle yer değiştirmesi ve tövbeye dönüşün sevincini yaşamasıdır. Bu bağlamda doğru tövbe şu şekilde tarif edilmektedir: “Tövbenin doğruluğu, nefsin arzularını yerine getirmekten doğan tatlılığı, nefsin arzularına karşı gelmenin verdiği acıyla değişmektir.” İslam kaynaklarında anlatılan rivayete göre bir kul, yıllarca ibadet ettikten sonra hala tövbesinin kabul edilmediğini görmüş Tanrı’ya bunun sebebini sormuştur. Tanrı ise “Yer ve gök onun için şefaatchi olsa, yine de onun tövbesini kabul etmem. Çünkü hala onun kalbinde günahın tatlılığı duruyor” diyerek kalpten tamamıyla atılmayan günahın samimi olmadığına ve bu durumda yapılan tövbenin kabule mazhar olmadığına işaret etmiştir.⁷³ Bu rivayet, günahın

⁶⁹ Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, “Emsâl”, 76.

⁷⁰ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 209.

⁷¹ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/2-3.

⁷² Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *Âdâbu’n-nüfûs li’l-Muhâsibî*, thk. Abdülkadir Ahmed Ata (Beyrut: Dârü’l-Cil, 2010), 76.

⁷³ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, 1/3006.

tatlılığının kalpten tamamen çıkarılmamasının, tövbenin samimiyetine engel teşkil ettiğini ve bu durumda yapılan tövbelerin ilâhî kabulden uzak kalabileceğini ifade etmektedir.

1.4.2. Günâhı Terk etmek

Hadislere ve ulemanın ifadelerine bakıldığında tövbenin kabul edilmesi için gereken bir diğer şartın “günâhı terk etmek” olduğu görülmektedir. Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v.) nasûh tövbeyi tarif ederken günâh işleyen kişinin o günâhından pişmanlık duyması, Allah’a özür beyan etmesi ve bir daha o günâha dönmemesi şeklinde tarif etmiştir. Yine Abdullah b. Mes’ûd (r.a) bu anlamda “Nasuh tövbe, kişinin tövbe ettikten sonra o günâha asla geri dönmemesidir.” Diyerek tövbenin tahakkuk edebilmesi için gereken şartın günâha dönmemek olduğunu beyan etmiştir.⁷⁴

Tövbenin başlangıcı pişmanlıktır. Ancak pişmanlık sadece duygu boyutunda kalmamalı; kişinin pişman olduğu konuda somut bir aksiyon almasını da içermelidir. Zira pişmanlık eyleme dönüştüğü ölçüde samimiyet kazanır. Yahya b. Muaz “Tövbekâr kişi, hayatını iki gün arasında düzene koyar.” diyerek tövbekâr kişinin anında hatasından dönüp hayatına çekidüzen vermesi gerektiğini ifade eder.⁷⁵ tövbe ettikten sonra kişinin hayatında bir değişiklik gözlenmiyorsa tamamlanmış bir tövbeden söz edilemez. Nitekim Allah “*Şüphe yok ki bir topluluk, ahlakını değiştirmedikçe Allah o topluluğu değiştirmez.*”⁷⁶ buyurmuştur. Yani kişilerin ve toplulukların iflahı için kötü huyların iyilerle tebdîl edilmesi gerekmektedir.

Sûfiler tövbe için nedametın yeterli olduğunu söylemişlerdir. Zira nedamet tövbenin diğer rükünlerini içinde barındırır. Üstelik bir kişinin yapmakta ısrar ettiği günâhı için pişmanlık duyması da mümkün değildir. Zira kul kalbindeki “günâhta ısrar” düğümünü çözdüğü müddetçe kalbinde hâlis ve sadık bir nedamet hissi meydana gelir.⁷⁷ Vâsîfî (ö. 320/932’den sonra) “Halis bir tövbe ile tövbe eden kimsede ne açık ne gizli günâhtan eser kalmaz, samimi bir şekilde tövbe eden nasıl akşamladığına ve sabahladığına aldırılmaz.” diyerek samimi tövbenin gerektirdiklerine işaret eder.⁷⁸

Gazzâlî’ye göre tövbenin üç unsuru vardır: İlim, hal ve fiil. Tövbenin kemale ermesi için bu üç unsurun birbiri ardınca gelmesi gerekir. İlim, kulun işlediği günâhların Allah ile arasında bir perde olduğunu fark etmesi; hal, bu günâhların ağırlığını hissederek kalbinde acı

⁷⁴ Ebü’l-Leys İmâmü’l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, *Tenbîhü’l-gâfilîn bi-ehâdîsi seyyidi’l-enbiyâ ve’l-murselîn li’s-Semerkandî*, thk. Yusuf Ali Bedîvî (Dimaşk: Dâru İbn Kesir, 2000), 112.

⁷⁵ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, 1/306.

⁷⁶ Ra’d 13/11.

⁷⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, 188-189.

⁷⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, 192.

duyması; fiil ise kulun pişmanlığın ardından günahı terk ederek Allah'ın hoşnutluğunu kazandıracak eylemlere yönelmesidir. Bu unsurlar arasında bir hiyerarşi vardır. İlim, pişmanlığı doğurur, pişmanlık ise insanı düzeltici eylemlere sevk eder. Tövbenin sağlam temeller üzerine inşa edilebilmesi için bu üç unsur gereklidir. İlim, tövbenin temelini oluştururken hal ve fiil gövdesini teşkil eder. Bu temeller üzerine inşa edilen bir tövbe ise sarsılmaz.⁷⁹

Hasan Basrî nasûh tövbesini şu sözlerle açıklar: “Kalp ile pişmanlık duymak, dil ile istiğfarda bulunmak, günahları terk etmek ve bir daha ona dönmemeye azmetmektir.” Dolayısıyla tövbekâr kişi günah işleme konusundaki inadını bırakmalı ve kötü fiillerle ilgili olarak düğümlenmiş arzularını çözmelidir.⁸⁰ Nitekim Allah Teâlâ “*Günahları Allah’tan başka kim bağışlayabilir ki! Bir de onlar, işledikleri kötülüklerde, bile bile ısrar etmezler*”⁸¹ buyurarak günahlarında ısrar etmeyenlerin tövbesini bağışlayacağını müjdesini vermektedir.

İbn Kayyim “Tövbe, Allah’a, O’nun sevdiği şeyleri yapmayı ve hoşlanmadığı şeyleri terk etmeyi taahhüt ederek dönmektir. Bu, sevmeyenden sevilene dönüş yapmaktır”⁸² diyerek kişinin Allah’a karşı verdiği sözün yerine getirilmesi gerektiğini vurgular. Eğer kişi günahlarına tövbe ettiği halde, onları işlemeye devam ederse kendisi ile tezata düşmüş demektir. Böyle bir tavır ise pişmanlık olgusu ve kulun günahı tekrar işlemeyeceğine dair verdiği söz ile bağdaşmayacaktır. Buna karşın kulun tövbe ettiği günahı hemen terk etmesi, pişmanlığının ve o günahı tekrar işlememe noktasındaki kararlılığının bir delili olacaktır.

1.4.3. Günah İşlememeye Azmetmek

Ulemaya göre tövbenin tamamlanabilmesi için gerekli olan son unsur günahı işlememeye azmetmektir. Zira tövbe Allah’a itaatte sabit durmayı, hiçbir günaha yönelmemeyi ve tıpkı tilkilerin sinsice yön değiştirdiği gibi yön değiştirmeden Allah’a bağlı kalmayı ifade eder. Tövbe eden kişi, bir günah işleme fırsatı bulduğunda tekrar o günaha dönmeyi düşünmemeli, günahı yalnızca Allah rızası için terk etmeli ve bu terk edişte samimi olmalıdır. Günah işlenirken nasıl nefis ve şehvet tam bir kararlılıkla birleşmişse tövbe ederken samimiyet ve irade aynı şekilde birleşmelidir. Böyle bir tövbe ile kişi, güzel bir sonla hayatını tamamlar.⁸³

Tövbede azim, üç temel unsuru içerir: geçmişte işlenen günahların telafisi için bir niyet, mevcut durumda haramlardan uzak durma iradesi ve gelecekte itaate devam etme taahhüdü.

⁷⁹ Mevlüt Özçelik, *İmam Gazâlî’ye Göre Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi İnsan-ı Kâmil Olma Süreci* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2020), 151.

⁸⁰ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, 1/303.

⁸¹ Âl-i İmran 3/135.

⁸² İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricu’s-sâlikîn Kur’ânî Tasavvufun Esasları*, çev. Ali Ataç vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2022), 1/162.

⁸³ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, 1/302.

Kul, Allah’a verdiği bu taahhüdü yerine getirmek için sebat ve sabır gösterdiğinde tövbesi tam anlamıyla gerçekleşmiş olur. Gazzâlî’ye göre Kur’an’da *itmi’nâna* (huzura) ermiş nefsin özelliği, böyle bir tövbe ile Allah’a dönüş yapmasıdır. Kişi, geçmiş hatalarını telafi ettikten sonra aynı hataya bir daha dönmemeye kararlılık gösterirse kalbi huzur bulur. Bunun sonucunda hem dünyada hem de ahirette saadete ulaşır.⁸⁴

Tövbe eden kişi, kendisini arşa bağlı hissetmeli, dünyadaki her şeyi gereksiz görmeli, geçmişteki günahlarından dolayı derin bir üzüntü duymalı ve haram fiillerden uzak durarak Allah’ın emirlerine sınıksız sarılmalıdır.⁸⁵ Bu anlamda Yahya b. Muaz “Tövbeden sonra işlenen bir günah, tövbeden önce işlenen yetmiş günahdan daha çirkindir.” diyerek kişinin Rabbine verdiği sözü yerine getirmemesinin çok çirkin bir davranış olduğunu ifade eder. Bununla beraber tövbede sebat etmenin o günah için tövbe etmekten çok daha zor olduğu ifade edilmiştir.⁸⁶ Zira kulda bazı günahların sürekli tekrarlanarak alışkanlık haline gelmesi mümkündür ve kişinin alışkanlıklarını terk etmesi ise kolay değildir. Böyle bir durumda kişi, tövbenin anlamını idrak ederek yönünü karanlıktan aydınlığa çevirme konusunda mücadele etmelidir.⁸⁷

Kişi işlediği günahın ardından derin bir pişmanlıkla bir daha o günaha dönmeyeceği üzerine taahhülle tövbe etse bile zaaflarından ötürü aynı günaha tekrar düşmesi tabîdir. Bu durum Peygamber Efendimiz’in (s.a.v.) şu duasında da açıkça ifade edilmiştir. “*Ey kalpleri evirip çeviren Allah’ım! Benim kalbimi Sen’in dinin üzere sabit kıl!*”⁸⁸ Bu dua, insanın bir hal üzere sabit kalamayacağını, kalbin değişkenliğe açık olduğunu göstermektedir. İnsan bu konuda acizdir ve bu acizlik takdir-i ilâhînin bir sonucudur. Bununla beraber Allah Teâlâ’nın, tövbe eden kullarını hiç günah işlemeyen kullardan üstün tuttuğu da bilinmektedir.⁸⁹ Yani kul bin defa aynı hatayı yapıp bin defa tövbe etse bile bu durum kınanmaz. Nitekim Allah Resulü “*Kim Allah’tan bağışlanma diler ve tövbe ederse günah işlese bile inatçı sayılmaz. Hatta günahına bir günde yetmiş defa dönse bile.*” buyurmuştur.⁹⁰ Bu bağlamda Yahya b. Muaz’ın duası önemlidir. Zira o şöyle dua ederdi: “İlâhî! huyumu bildiğim için günahıma tövbe ettim, bir daha hatalarımı tekrar etmeyeceğim, demiyorum. Aczimi bildiğim için günahları terk

⁸⁴ Özçelik, *Sûfîlerin Saadet Tasavvuru İmam Gazâlî Örneği*, 162.

⁸⁵ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 1/303.

⁸⁶ Semerkandî, *Tenbihü'l-gâfilîn*, 120.

⁸⁷ Mücahit Kapan, *Tasavvuf Kültüründe ve Gazâlî’de Tövbe* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 77.

⁸⁸ Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, “Kader”, 7.

⁸⁹ Özçelik, *Sûfîlerin Saadet Tasavvuru İmam Gazâlî Örneği*, 155.; “Eğer siz günah işlemeseydiniz, Allah sizi helak eder ve yerinize, günah işleyip, peşinden tövbe eden kullar yaratırdı.” (Müslim, tövbe, 9, 10, 11)

⁹⁰ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 104.

etmeyi garanti ediyorum da demiyorum, fakat şunu söylüyorum: Belki tekrar günah işlemekten ölürüm de günaha dönmem.”⁹¹

Sonuç olarak tövbenin gerçekleşmesi için en önemli şartlardan biri günah işlememeye kararlı olmasıdır. Ancak kişi tövbesinin ardından tekrar aynı günaha düşse bile, samimi bir şekilde tövbe etmeye devam etmeli ve Allah’ın sonsuz merhametinden asla ümit kesmemelidir. Bu durum ayrıca insanın yaratılışında var olan zaaf ile ilâhî rahmetin genişliği arasındaki dengenin anlaşılması için de önem teşkil etmektedir.

1.5. Tasavvufî Düşüncede Tövbenin Önemi

Kur’an-ı Kerim’de ilk insanlar olan Hz. Âdem ve Hz. Havva’nın şeytanın tuzağına düşerek Allah’ın yasakladığı bir fiili yaptıkları, bunun sonuncunda ise insanlığın dünya serüveninin başladığı anlatılmaktadır.⁹² Bu olay, birçok dini kaynakta yer almakla birlikte aralarında bazı farklılıklar bulunur. Örneğin Hristiyanlıkta, Hz. Âdem’in “ilk günahı” işlediği ve bu sebeple dünyaya sürülüp ölümlü olmakla cezalandırıldığı söylenmektedir. Ayrıca İncil’e göre tüm insanlar Hz. Âdem’in suçunu taşımakta ve bu günahla dünyaya gelmektedir. Buna karşın İslamiyet’te Hz. Âdem’in yeryüzüne inişi bir ceza değil, yaratılış amacının bir gereği olarak görülmektedir. Kur’an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes arasındaki en önemli farklılıklardan biri de Hz. Âdem’in tövbesine verilen önemdir. Kur’an, Âdem ve Havva’nın hata sonrası pişmanlıklarını, Allah’a dönüşlerini ve Allah’ın onların tövbesini kabul edişini detaylı bir şekilde anlatırken; Kitab-ı Mukaddes, daha çok ceza ve cennetten çıkarılma sürecine odaklanır. Bu durum İslam’ın tövbe ve merhamet kavramlarına verdiği önemi ve insanın Allah’a dönüş yolunun her zaman açık olduğunu vurgulayan yaklaşımını ortaya koymaktadır.⁹³ Hristiyanlığın aksine İslami düşüncede Âdem’den insana kalan miras onun günahı değil, tövbesidir.

İnsanlığın atası olan Hz. Âdem’in günah işlemesi, bize insanın hata yapabilen bir varlık olduğunu bununla beraber Allah’ın merhamet kapılarının her zaman açık olduğunu göstermektedir. Hz. Âdem’in yeryüzüne gelişi, insanın sınavlarla dolu dünya hayatına hazırlanması ve halifelik⁹⁴ görevini yerine getirmesi için ilâhî bir planın parçasıdır. Bu olay,

⁹¹ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, 191.

⁹² Bakara 2/35-37.

⁹³ Seyedeh Safoura Razaghpour Rezaei vd., “Comparing the Views of the Bible and the Qur’an on the Repentance of Adam”, *Quran and Medicine* 5/3 (2020), 78.

⁹⁴ Bakara 2/30-37.

insanoğlunun Allah'ın rahmetine yönelmesi ve tövbe etmesinin önemini vurgulamakla birlikte, Allah'ın adalet ve merhametinin yüceliğini de gözler önüne sermektedir.⁹⁵

Gazali'ye göre tövbe, atamız Âdem ve tüm peygamberler için bir başlangıç noktasıdır. Her Müslümanın her konuda olduğu gibi bu konuda da onları örnek alması şarttır. Âdemoğlunun günah işlemesi şaşırtıcı değildir, çünkü bu onun yaratılışının bir parçasıdır. Ancak Hz. Âdem'in yaptığı gibi onun evlatlarının da hatadan sonra pişman olup onu düzeltmesi gerekmektedir. Nitekim Peygamber Efendimiz “*Âdem oğlunun hepsi hata edicidir, hata edenlerin en hayırlısı ise tövbe edenlerdir*”⁹⁶ buyurmuştur. Günah işleyip de pişmanlık duymayan kişi yanlış bir yol üzeredir. Bununla beraber günahsız bir hayat sürmek meleklerle ait bir hasletken sürekli kötülük yapmak şeytanların işidir. İnsanların yolu ise kötülüğe düştükten sonra iyiliğe dönmelerdir. Kötülükten iyiliğe dönen kişi hakiki insandır ve tövbe ederek Âdem'in soyundan olduğunu kanıtlamaktadır.⁹⁷

İnsan, Elest Bezmi'nde Allah ile bir sözleşme yapmıştır⁹⁸ ancak zaman zaman bu antlaşmaya aykırı davranarak Allah ile olan ilişkisini zedelemekte ve O'ndan uzaklaşmaktadır. Bununla birlikte insan, bu antlaşmayı yenilemek ve yaptığı hataları telafi etmek için gerekli olan yöntemi yine yaratıcısından öğrenmektedir. Nitekim Allah Teâlâ, Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyurur: “*Onlar çirkin bir iş yaptıklarında veya günah işleyerek kendilerine zulmettiklerinde Allah'ı hatırlayıp hemen günahlarının bağışlanmasını dilerler.*”⁹⁹ Bu bağlamda insanın günah işlemesi, nefsine yaptığı bir zulümdür; çünkü bu davranış, kulun Elest Bezmi'nde Allah'a verdiği söze, yani fitratına aykırıdır. İnsanın bu zulmü telafi etmesi ve özüne dönmesi için işlediği günahların ardından samimi bir şekilde tövbe ederek Rabbine yönelmesi gerekmektedir.

Allah Teâlâ Kur'an'da: “*...Hep birlikte Allah'a tövbe edin ey mü'minler, umulur ki felah bulup (huzura ve kurtuluşa erişirsiniz)*”¹⁰⁰ diyerek Müslümanlara kurtuluş reçetesinin tövbe etmek olduğunu bildirmiştir. Bu bilgiler ışığında, Allah'a ulaşmanın ve kurtuluşa ermenin yolunu arayan âriflere göre “tövbe” yalnızca bir pişmanlık ifadesi değil, aynı zamanda Allah'a giden yolda en önemli vâsıtaadır.

Mânevî bir hayata yönelmenin ilk adımı olarak bir şeyhe intisap etmek isteyen tâlib öncelikle geçmiş günahları için tövbe ve istiğfar etmelidir. Tasavvuf yoluna girişin ilk şartı

⁹⁵ Razaghpour Rezaei vd., “Comparing the Views of the Bible and the Qur'an on the Repentance of Adam”, 77.

⁹⁶ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, “Zühd”, 30.

⁹⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, 2.

⁹⁸ A'raf 7/172.

⁹⁹ Âl-i İmrân 3/135.

¹⁰⁰ en-Nûr 24/31.

budur.¹⁰¹ Tasavvuf yoluna girmeye tâlib olanlar babü'l-ebvâb olarak adlandırılan kapıdan geçmelidir. Babü'l-ebvâb kapıların kapısı anlamına gelmekte olup tövbeyi ifade eder.¹⁰² Tâlibin şeyhinin huzurunda tövbe etmesi Allah'la yaptığı bir anlaşmadır. Ancak bu, Hristiyanların, papazların huzurunda yaptığı “günah çıkarma” ile karıştırılmamalıdır. Zira bir Hristiyan günahları için tek başına tövbe edemez; mutlaka bir din adamının önünde yaptığı günahı itiraf etmelidir. Aksi halde yaptıkları tövbenin Allah'a ulaşmayacağını düşünürler. Yahudilikte de benzer bir durum vardır. Tevrat'a göre Yahudiler senenin bir günü yaptıkları günahı topluluk önünde itiraf etmeli ve seçtikleri bir hayvana aktarıp o hayvanı kurban etmelidir. Bu şekilde günahlarından arındıklarını düşünürler. İslamiyet'teki tövbe ise tamamen aracısızdır. Günahın başkaları tarafından bilinmesine de gerek yoktur.¹⁰³ Şeyhin huzurunda yapılan tövbenin anlamı, şeyhi kendine şahit tutarak Allah'a geçmiş günahlarından pişmanlık duyduğunu ve gelecekte günah işlemeyeceğine dair söz verdiğini ifade etmektir. Böylece tâlib yeni bir yola adım atmış olur.¹⁰⁴

Tövbe yalnızca tasavvufa giriş şartı değil İslam dinine girişin de şartıdır. Zira Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Ama tövbe ederlerse ve namazlarını kılıp zekatlarını verirlerse artık onlar sizin din kardeşlerinizdir.*”¹⁰⁵ “*Eğer pişman olup tövbe ederlerse bu kendilerinin iyiliğine olur.*”¹⁰⁶ Bu iki âyet bize göstermektedir ki tövbe gayrimüslimler için İslam'a giriş Müslümanlar için ise Allah'a dönüşür.

Nakşibendî yolunun pirllerinden İmam Rabbani'ye göre evliyaullah, tasavvuf yoluna giren müridlerine öncelikle tövbe ve inâbeyi telkin eder ve ardından onları şer'i hükümlere riâyet etmeye teşvik eder. Bu şekilde hem zahirî hem de bâtinî hallerin mamur olması sağlanır. Çünkü müridin şeriata aykırı davranışlarının temelinde, işlediği hataların ardından pişmanlık duymaması ve tövbe etmemesi yatmaktadır. Eğer bir mürid, işlediği günahın ardından pişmanlık duymazsa, nefsi bu gûnahtan lezzet almaya başlar ve bu durum mânevî ilerlemesine engel olur. Bu sebeple, müridin hatalarından dolayı derin bir pişmanlık duyması ve tövbe etmesi, tasavvuf yolunda atılacak ilk adımdır. Pişmanlık, müridin nefsini kötülüklerden uzaklaştıran ve Allah'a yakınlaşmasını sağlayan en önemli haldir. Dolayısıyla müridin pişmanlık duygusunun artırılması ve mânevî olgunlaşmasının bu temele oturtulması

¹⁰¹ Hasan Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022), 214.

¹⁰² Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 42.

¹⁰³ Ziya Kazıcı, “İslâm, Günah ve Tövbe”, *İslam Medeniyeti Dergisi*, (1973), 11.

¹⁰⁴ Harun Alkan, “Eşrefoğlu Rûmî'nin Müzekki'n-Nüfûs Adlı Eserinde Tövbe Kavramı”, *3. Uluslararası Hacı Bayram-ı Velî Sempozyumu* (Ankara: İlâhiyât, 2018), 172.

¹⁰⁵ et-Tövbe 9/11.

¹⁰⁶ et-Tövbe 9/74.

gerekmektedir. Bu yöntem, müridin nefsinin arındırmasını ve Allah’a olan bağlılığını güçlendirmeyi hedefleyen tasavvufî bir terbiyedir.¹⁰⁷

Seyr-ü sülûkte, müridin geçmesi gereken ilk makam tövbedir. Ebû Yak’ub Sûsî’nin şu sözü bunu net bir şekilde ifade eder: “Allah yoluna giren kimselerin ilk makamı tövbedir.”¹⁰⁸ tövbe, tüm mânevî makamların temeli ve dayanağıdır; dolayısıyla tasavvuf yolunda geçilmesi gereken ilk adımdır. Nasıl ki bir bina, üzerinde yükseleceği bir arsaya ihtiyaç duyarsa, mânevî yükseliş için de tövbe aynı derecede gereklidir. Çünkü arsası olmayanın binası olamayacağı gibi, tövbesi olmayan bir kimsenin de mânevî halleri ve makamları olamaz. Bu durum Şehâbeddin Sühreverdî’nin şu ifadelerinde de teyit edilmektedir: “Tövbe, tüm mânevî makamların başlangıcıdır ve her yükselişin temelidir.”¹⁰⁹ Haris el-Muhasibi de aynı şekilde “Her şeyin başı tövbedir.” diyerek tövbenin mânevî yolun bidâyeti olduğunu ifade etmiş,¹¹⁰ Usûlü’l- Aşere şârihlerinden Kemâleddin Hüseyin Hârezmî (ö. 836/1433 veya 840/1436) ise bütün makamların tövbeye ihtiyaç duyduğunu ve ibadetlerin hepsinin tövbe üzerine bina edildiğini söyleyerek tövbenin önemine atıfta bulunmuştur.¹¹¹

Şihâbüddin Sühreverdî, imanın sıhhat şartlarını dört temel unsurda açıklamaktadır. Bu unsurların hakiki anlamda gerçekleştirilmesi durumunda, kişinin melekût âlemine girerek ilâhî tecelli ve sırları müşahade edeceğini ve Allah’ın kaza ve kaderdeki hikmetlerini keşfedeceğini ifade etmekte ve bu düzeye ulaşan bir kişide, Allah’ın ilâhî kelamına dair derin bir anlayış ve mânevî bir zevk oluştuğunu söylemektedir. Bu unsurlar sırasıyla; İman, nasûh tövbesi, zühd ve kulluğa devamdır. Bu dört unsurun yerine getirilmesi, kişinin mânevî makamını istikrara kavuşturur. Çünkü tüm diğer makamlar bu dört temel unsurun içinde barınır.¹¹²

Tövbenin tasavvuf yolunda temel bir unsur olması nedeniyle, birçok tasavvuf klasiğinde geniş bir şekilde ele alınmış ve detaylı açıklamalarla işlenmiştir. Bu eserlerde, yalnızca tövbenin mahiyeti ve şartları açıklanmakla kalmamış, aynı zamanda önemli şahsiyetlerin mânevîyata yönelişlerinde tövbenin oynadığı rol ve onların samimi tövbe süreçleri ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.¹¹³ Örneğin Kuşeyri, *Risâle*’sinde müslümanların

¹⁰⁷ Mevlüt Özçelik, “İmâm-ı Rabbânî’nin Mektûbât’ında Nakşî Müridlerin Âdâbı”, *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 24/47 (2021), 255-256.

¹⁰⁸ Ebû Nasr es-Serrâc, *İslâm Tasavvufu el-Lûma*, 43.

¹⁰⁹ Sühreverdî, *Avârifü’l-meârif*, 614.

¹¹⁰ Mehmed Necmeddin Bardakçı, *İslam Tasavvuf Düşüncesinin Teşekkülü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020), 89.

¹¹¹ Necmeddin Kübrâ vd., *Tasavvufta On Esas -Usûlü’l-Aşere Şerhleri-*, ed. Süleyman Gökbulut (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010), 64.

¹¹² Sühreverdî, *Avârifü’l-meârif*, 614-615.

¹¹³ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 180.

örnek alması gereken nitelikler barındırdığı için ele aldığı şahsiyetlerin tövbesine özellikle vurgu yapar.

Tövbe, her kulun yaşam tecrübesine ve mânevî yolculuğuna bağlı olarak farklı özellikler taşımaktadır. Bu çeşitlilik, farklı tövbe türlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlar. Öne çıkan bazı tövbe türleri şunlardır:

1. Yakaza ile Dine Dönüş tövbesi: Dini yaşantıdan uzak kalmış ve günah işlemeyi alışkanlık haline getiren kişilerin, bir uyanış (*yakaza*) haliyle dine yönelmeleri sonucu yaptıkları tövbedir. Bu tür tövbe, kişinin hayatında köklü bir dönüşümü temsil eder.

2. Tasavvufa Yöneliş tövbesi: Dini hayatın içinde bulunan ancak bu durumu yeterli görmeyerek mânevî derinlik arayışına girenlerin tasavvufa yönelirken yaptıkları tövbedir. Bu tövbe, kulun mânevî yolculuğunda derinleşmek ve Allah’a daha yakın olma arzusu taşır.

3. Sûfîlerin tövbesi: Tasavvuf yolunda ilerleyen sûfîlerin, işledikleri günahlar ya da nefsanî kusurlar sebebiyle Allah’tan uzaklaştıklarını düşünerek yaptıkları tövbedir. Bu tür tövbe, sûfinin Allah’tan başka her şeyi fuzulî görüp tüm benliğiyle Allah’a yönelmesiyle gerçekleşir.

Bu farklı tövbe türleri, insanın mânevî yolculuğunda tövbenin çeşitliliğini ve her kulun tövbe sürecinde yaşadığı farklı tecrübelerin önemini gözler önüne sermektedir.¹¹⁴ Abdullah Temîmî (ö. 55/675) bu tövbe farklılıkları hakkında şöyle demiştir: “Günah ve hatadan tövbe edem tövbekâr ile gafletten tövbe eden tövbekâr ve bir de iyi amellerini görüp (ona değer vermekten) tövbe eden tövbekâr arasında ne kadar büyük fark var.”¹¹⁵

Tasavvuf yolunun öncü isimlerinden bazılarının tasavvufa yönelmeleri, yaşadıkları bir uyanış hali ve ardından duydukları derin pişmanlıkla Allah’a tövbe etmeleriyle başlamıştır. Tasavvuf öncülerinin hayatlarını ele alan tabakât kitapları ve tasavvuf klasiklerinde, bu “tövbe hikayelerine” sıkça rastlanmaktadır. Bu hikayeler, onların dönüşüm süreçlerini ve Allah’a yönelme gayretlerini detaylı bir şekilde ortaya koyar.

Tasavvufî düşüncede tövbenin mahiyetini ve tasavvuf yolundaki önemini kavrayabilmek için bu hikayelere değinmek oldukça anlamlıdır. Çünkü bu tövbe hikayeleri, sadece bir arınma öyküsü değil, aynı zamanda Allah’a yakınlaşma yolunda bir rehber niteliği taşımaktadır. Bu anlatılar hem tasavvufî eğitimin temel taşlarını hem de insanın Allah ile olan bağını derinlemesine anlamak için önemli anekdotlar olarak kabul edilir.

¹¹⁴ Asım Yapıcı, *İslam’da Tövbe ve Dînî Yaşayıştaki Rolü* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1997), 168-169.

¹¹⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, 191.

Bu tövbe hikayelerinden en dikkat çeken, İbrahim b. Ethem'in tövbesi olarak değerlendirilebilir. Varlıklı bir ailede, bir melikin oğlu olarak dünyaya gelen İbrahim b. Ethem, zenginlik ve ihtişam içinde bir hayat sürmekteydi. Ancak bir gün ava çıktığında yaşadığı sarsıcı bir olay onun hayatını tamamen değiştirmiştir. O gün, gâibten gelen bir sesle irkilmiştir: “Ey İbrahim! Sen bunun için mi yaratıldın?” Bu ses, ona içinde bulunduğu yaşam tarzının sorgulanması gerektiğini hissettirmiştir. Ses, ardından şöyle demiştir: “Vallahi, sen bunun için yaratılmadın.” Bu sözler, İbrahim'in kalbinde derin bir yankı uyandırmış ve onun hayatında köklü bir dönüşüme vesile olmuştur. Bu olayın etkisiyle atından inen İbrahim, çobanlarından birinin sırtındaki yünden yapılmış cübbeyi alıp giymiş ve dünyevî ihtişamı terk ederek tasavvuf yoluna koyulmuştur.¹¹⁶ Onun bu hikayesi, Allah'a yönelişin ve dünyadan el etek çekmenin güçlü bir sembolü olarak kabul edilmiştir. Bu olay, tasavvuf literatüründe tövbenin dönüşümdeki etkisini en çarpıcı şekilde yansıtan örneklerden biridir.

Mısır Tasavvuf Mektebi'nin öncülerinden Zünnûn Mısırî'nin (ö. 245/859) tövbesi de dikkat çekici tövbe hikayeleri arasında yer almaktadır. Kendisine, “Tövbe etmene sebep olan şey neydi?” diye sorulduğunda, bir gün sahrada yolculuk yaparken yaşadığı olayı anlatmıştır. Zünnûn, bir yerde mola verip uyuduğunu ve uyandığında başının üzerindeki bir ağaçta bir kuş gördüğünü belirtmiştir. Bu kuş yere indiğinde yerin yarıldığını ve yerden susam ile su dolu bir kavanozun çıktığını görmüştür. Kuş, bu susamdan yemiş ve sudan içmiştir. Zünnûn'un yaşadığı bu olağanüstü hâl onun tövbe etmesine ve mânevî bir yaşam tarzı benimsemesine vesile olmuştur.¹¹⁷

Bir diğer önemli tövbe hikayesi, belki de en meşhuru, Bişr b. Hâfi'ye (ö. 227/841) aittir. Bişr b. Hâfi, önceleri ayyaş bir hayat süren bir kimseydi. Ancak yaşadığı bir olay hayatında köklü bir değişime vesile olmuştur. Bir gün yerde Allah'ın isminin yazılı olduğu bir kâğıt bulmuş Allah'ın ismine olan saygısından dolayı bu kâğıdı temizlemiş ve miskle kokulandırarak muhafaza etmiştir. Bu davranışının ardından Bişr, rüyasında bir sesin şöyle dediğini işitti: “Ey Bişr! Sen benim ismini güzel kokularla kokulandırdın, şüphen olmasın ki ben de senin ismini dünyada ve ahirette hoş bir koku ile kokulandıracağım.” Bu rüyanın etkisiyle derin bir uyanış yaşayan Bişr b. Hâfi, geçmişteki yaşam tarzından tövbe etmiş ve kendini Allah yoluna adanmıştır. Tövbesinin ardından takvasıyla tanınan bir sûfi olmuş ve birçok âlimin övgüsünü kazanmıştır. Bişr b. Hâfi'nin bu tövbe hikayesi, tövbenin bir insanın hayatını nasıl köklü bir

¹¹⁶ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, 96.

¹¹⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, 97.

şekilde değiştirebileceğine dair en çarpıcı örneklerden biri olarak tasavvuf literatüründe yerini almıştır.¹¹⁸

Tövbelerine değindiğimiz bu şahsiyetlerin yanı sıra, tasavvuf büyüklerinden Davud-i Tai (ö. 165/781 [?]), Şakik Belhî (ö. 194/810) ve Fudayl b. İyad'ın (ö. 187/803) tövbeleri de tasavvuf literatüründe geniş yer bulmuştur. Tövbe, yalnızca tasavvuf klasiklerinde değil, Kur'an ve Hadislerde de önemli bir yer tutmaktadır. Kur'an ve Hadislerde geçen tövbe hikayeleri arasında peygamberlerin, geçmiş ümmetlerin, kralların ve Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) sahâbîlerinin tövbe örnekleri yer almaktadır. Bu hikayeler hem geçmiş ümmetlerin hatalarından ders alınması hem de tövbenin insan hayatındaki dönüştürücü gücünü anlamak açısından önemli mesajlar taşır. Bu örnekler, tövbenin Allah'a dönüş yolundaki önemini vurgulamakla kalmaz, aynı zamanda bir insanın mânevî yükselişinin başlangıç noktası olarak tövbenin gerekliliğini de açıkça ortaya koyar. Hem tasavvuf literatürü hem de İslam'ın temel kaynakları, tövbenin kulun mânevî dönüşümünde ve Allah ile olan ilişkisinin güçlenmesindeki rolünü gözler önüne sermektedir.¹¹⁹

Söz konusu tövbe hikayelerinden, tövbenin Allah'ın kuluna bahşettiği özel bir nimet olduğu ve Allah'ın dilediği kulunu cezbederek ona tövbe etme lütfunu bahşettiği sonucu çıkarılabilir. Zira cezbe, Allah'ın kulunu kendisine yöneltmesiyle gerçekleşen özel bir hâl olup, kulun kişisel istidadına bağlı değildir. Bu bağlamda Allah'ın dilediği kullarını kendisine çektiği ve hidâyete erdirdiği ifade edilebilir. Nitekim bu durum “*Allah dilediğini kendine seçer ve kendisine yöneleni de doğru yola iletir.*”¹²⁰ ve “*Ve Allah dilediğini hidâyete erdirir ve O, hidâyete erecekleri daha ziyade bilendir.*”¹²¹ âyetleriyle de desteklenmektedir. Ayrıca bazı tövbe hikayelerinde yer alan olağanüstü unsurlar, tövbenin, Allah'ın belirli kullarına bahşettiği bir “hâl” olarak da değerlendirilebileceğine işaret etmektedir. Bu bağlamda Rabia el-Adeviyye, Haris el-Muhâsibî ve Ebû Hafs Haddâd (ö. 270/883) gibi mutasavvıfların, tövbenin Allah'ın kuluna bir ilham ve ihsanı olduğu, Allah dilemedikçe kulun tövbeye muvaffak olamayacağına dair görüşleri bu anlayışı destekler niteliktedir.¹²²

¹¹⁸ İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslâm Tarihi*, 10/500; Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, 102.

¹¹⁹ Detaylı bilgi için Bk. Ebu Muhammed Abdullah Hanbelî, *Meleklerin, Peygamberin, Sahâbîlerin ve Hükümdarların Tövbe Hikayeleri*, çev. İbrahim Doğu (İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2012).

¹²⁰ eş-Şûrâ 42/13.

¹²¹ el-Kasas 28/88.

¹²² İbrahim Çelik, “İmam Gazalî'nin İhya-u Ulûmîd-din Adlı Eserinde Tövbe Kavramına Yaklaşımı”, *International Journal of Social Science*, (2014), 451.

Kur'an'da Allah'ın isimlerinden “tevvâb”¹²³ “Gaffâr” ve “Gafûr” kelimelerinin sıkça tekrar etmesi, peygamberimizin tövbe ve istiğfar ile ilgili haberleri mutasavvıfları onun hakikatini anlamaya ve hakkıyla uygulamaya sevk etmiştir. Bu anlamda tövbeyi tanımlamaya ve farklı tasnifler yaparak açıklamaya çalışmışlardır. Ebû Ali Dekkâk “Tövbe müninin sıfatıdır”¹²⁴ diyerek kulun her daim istiğfar ve tövbe halinde olması gerektiğini ifade eder. Nitekim peygamberimiz “*Ben günde yüz defa istiğfar ederim*”¹²⁵ diyerek her daim istiğfar halinde olduğunu belirtmiş ve tövbeyi sıfat edinme noktasında ümmetine örneklik teşkil etmiştir.

Kul, dua ve zikirlerinde Allah'ın Kur'an'da bildirdiği isim ve sıfatlarını kullanmalıdır. Zira Allah, bu isim ve sıfatlarıyla anılmayı sever. Aynı şekilde tasavvuf yolundaki sâlik, Allah'ın kendisine bu isim ve sıfatlarıyla tecelli etmesini arzu eder. Bu sebeple “ey Gaffâr! Günahımı affet”, “ey Tevvâb! tövbemi kabul et” şeklindeki duaları, Allah'ı hoşnutluğunu kazandıran bir amel olup aynı zamanda kulun Allah ile olan mânevî bağına güçlendiren bir ibadettir.¹²⁶

Allah kulundan O'na tövbe etmesini istemekte ve bundan hoşlanmaktadır. Nitekim hadis-i şerifte “*Allah birinizin tövbesine yitiğini çölde bulan kimsenin sevinmesinden daha çok sevinir*”¹²⁷ ve Kur'an-ı Kerim'de “*Şüphesiz Allah çokça tövbe edenleri ve iyice temizlenenleri sever*”¹²⁸ buyrulmuştur. Allah'ın kulunun tövbe etmesini istemesi onun engin merhametinin bir sonucudur. Zira onun merhameti bir kadının çocuğuna olan merhametinden çok daha fazladır.¹²⁹

¹²³ Kur'an-ı Kerim'de tövbe ve onunla ilişkili kavramlar sıkça yer almakta olup, Allah'ın isimlerinden biri olan ve mübalağa sığası/ ism-i fâil olarak kullanılan “Tevvâb” kelimesi en dikkat çekenlerden biridir. Kur'an'da tevvâb kelimesi iki bağlamda kullanılmaktadır: biri insana, diğeri ise Allah'a nispet edilmektedir. İnsana nispet edildiği durumlarda “tevvâb”, çokça tövbe eden anlamına gelirken Allah'a nispet edildiği şekliyle “tövbeleri çokça kabul eden ve bağışlayan” anlamını taşımaktadır. Tevvâb kelimesi Kur'an'da toplam on iki kez geçmekte olup, bunlardan biri insanın çokça tövbe ettiğini, on bir tanesi ise Allah'ın tövbeleri kabul eden ve bağışlayan olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca tevvâb kelimesi dokuz âyette Allah'ın “Rahîm” (merhametli) ismiyle, bir âyette ise “Hakîm” (Hikmet sahibi) ismiyle birlikte zikredilmiştir. Allah'ın “Tevvâb” isminin “Rahîm” ismiyle beraber kullanılması, tövbenin Allah'ın rahmetiyle doğrudan ilişkili olduğunu ifade ederken “Hakîm” ismiyle birlikte zikredilmesi, tövbelerin kabulünün ilâhî hikmete dayandığını ve Allah'ın kullarına her şeyi kuşatan ilmi, adaleti ve merhametiyle muamele ettiğini göstermektedir. Bekir Topaloğlu, “Tevvâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/48-49.

¹²⁴ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, 190.

¹²⁵ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *el-Câmiü's-Sahîh*, thk. Muhammed Zehni Efendi vd. (Türkiye: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 1955), “Zikir”, 42.

¹²⁶ Mekki, *Kütü'l-Kulûb*, 1/81.

¹²⁷ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, “Daavât”, 4.

¹²⁸ el-Bakara 2/222.

¹²⁹ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, “Edeb”, 18.

Tövbe ve istiğfar, kulun Allah'ı zikrederek O'nu hatırlından çıkarmamasını ve kendisini Allah'tan uzaklaştırıcı şeylerden sıyrılarak Rabbine yönelmesini sağlar. Ebû Hüseyin Nûrî (ö. 295/908), “Tövbe, yüce Allah'ın dışındaki her şeyden dönmen ve kalbini Allah'a vermendir” diyerek bu gerçeğe işaret etmektedir.¹³⁰

Allah'a ulaşma arzusu içinde olan kul için günah, Allah ile kendisi arasında bir perde oluşturur. Nitekim Allah Teâlâ Kur'an'da “*Onların işledikleri fiiller kalplerinin üzerinde bir pas olmuştur*”¹³¹ buyurmuştur. Gazzâlî'ye göre kul, bu âyetin hakikatini anlayıp günahların sevgilisi ile arasında engel olduğunun bilincinde olursa bu idrak ona acı ve nedamet verir ve onu tövbe etmeye sevk eder. Peygamberimiz “*Kul günahı bırakıp tövbe ettiğinde kalb temizlenir, parlar*”¹³² diyerek günah perdesinin yalnızca tövbe ile kaldırılabilceğini ifade eder.¹³³ Bu bağlamda tövbe sürekli ihtiyaç duyulan bir makamdır. Çünkü tabiatı gereği günaha meyilli olan insan, her zaman tövbe etmeye muhtaçtır, bu sebeple Allah tüm kullarına tövbe etmeyi emretmiştir.¹³⁴ tövbe sadece günahlardan sonra edilmek için değil, her zaman farzdır. Nitekim Allah “*Allah'ın yardımı ve fetih geldiği zaman ve insanların dalga dalga Allah'ın dinine girdiklerini gördüğün zaman; hemen Rabbini hamd ile tesbih et ve O'ndan mağfiret dile. Şüphesiz O, tövbeleri çokça kabul edendir.*”¹³⁵ buyurarak peygamberlerin bile tövbe ve istiğfara olan ihtiyacını vurgulamaktadır. Bu bağlamda insan, hayatı boyunca yaptığı hataları ve kusurları telafi etmek, Rabbinin rahmetine nail olmak ve O'na yakınlaşmak için tövbe etmeli ve bu halini devam ettirmelidir.¹³⁶

Netice itibarıyla, tövbe tasavvuf literatüründe büyük bir öneme sahip bir makamdır. Bu önemin temelinde, tövbe kavramının Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde sıkça zikredilmesi yatmaktadır. Nitekim tövbe, Kur'an-ı Kerim'de seksen sekiz kez geçmektedir.¹³⁷ Mutasavvıflar, tövbe kavramını ele alırken bu âyetlerden geniş ölçüde faydalanmışlardır. Naslarda ifade edildiği üzere tövbenin, kulun üzerinden hiç düşmeyen bir farz olarak değerlendirilmesi, tasavvuf klasiklerinde bu kavramın ayrıntılı bir şekilde ele alınmasının nedenlerinden biridir. Bu bağlamda Serrâc, Kelâbâzî, Ebû Tâlib el-Mekkî, Kuşeyrî, Hücvârî ve Herevî, tövbeyi tasavvufî bir makam olarak derinlemesine incelemişlerdir. Ayrıca Gazzâlî, tövbenin önemini vurgulamak amacıyla, eserinde “Münciyyât” bölümünün girişinde bu

¹³⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, 191.

¹³¹ Mutaaffîfîn 83/14.

¹³² Müslim, *el-Câmiü's-Sahîh*, “İman”, 231.

¹³³ Yılmaz, *Ana Hatları Tasavvuf ve Tarikatlar*, 180.

¹³⁴ en-Nûr 24/31.

¹³⁵ en-Nasr 110/1-3.

¹³⁶ Sâlih b. Gânîm Sedlân, *et-Tevbe İlallah* (Riyad: Dâr Belensiyye li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1995), 62.

¹³⁷ Topaloğlu, “Tövbe”, 41/279.

konuya yer ayırmıştır. Bazı mutasavvıflar tövbeyi, inâbe ve evbe kavramlarıyla derecelendirerek ele almış, bazıları ise yalnızca tövbe kavramına odaklanmıştır. Bu yaklaşım, tövbenin tasavvufi düşüncedeki merkezî yerini ve kulun mânevî arınmasındaki vazgeçilmez rolünü açıkça ortaya koymaktadır.¹³⁸

1.6. Mânevî Temizlik ve Arınma Sürecinde Tövbenin Rolü

İnsan, bu dünyaya tertemiz ve günahsız bir şekilde gelmektedir. Ancak dünya hayatı boyunca şeytanın ve nefsinin tuzaklarına kapılarak zaman zaman Allah’a isyan edebilir. Nitekim Hz. Âdem de şeytanın tuzağına düşmüş ve günah işlemiştir. Ancak Hz. Âdem, hatasını fark etmiş ve onda ısrarcı olmayıp Allah’a yönelerek tövbe etmiştir. Buna karşın, şeytanın lanetlenmesine sebep olan davranışı, yaptığı hatanın ardından Allah’a isyanına devam etmesidir. İşte insanı şeytandan ayıran temel fark, işlediği günahın ardından hatasını kabul edip tövbe edebilme kabiliyetidir. İnsan, günah işlemekle meleklikten, günahına tövbe etmekle şeytanlıktan ayrılır.¹³⁹

Peygamber Efendimiz (s.a.v.), bir hadis-i şerifinde, “Her âdemoğlu hata yapar; hata yapanların en hayırlısı ise tövbe edenlerdir” buyurarak günah işlemenin insan olmanın tabii bir sonucu olduğunu ifade etmiş, ancak bu hatanın ardından yapılması gerekenin samimi bir tövbe ile Allah’a yönelmek olduğunu dile getirmiştir. Bu bağlamda kulun işlediği her bir günahın Allah’a karşı bir itaatsizlik olduğu, ancak bu isyandan itaate dönüşün Allah’ın rızasını celbedeceği belirtilmiştir. Peygamber Efendimiz’in şu hadisi de bu hususu teyit etmektedir: “Allah’ın en çok sevdiği kimse tövbe eden gençtir.”

İnsan, iyiyi kötüden ayırt edebilme yeteneği ile diğer varlıklardan ayrılmakta ve irade ile sorumluluk sahibi bir varlık olarak dünyaya gelmektedir. Hristiyan inancına göre bu yetenek aslında âdemoğullarına verilen bir cezadır. Zira Hz. Âdem “iyilik ve kötülüğü bilme ağacı”ndan yediği meyve yüzünden cezalandırılmış ve ölümlü bir varlık olarak dünya hayatında imtihan sürecine başlamıştır.¹⁴⁰

Her insan büyük ya da küçük günah işleme potansiyeline sahiptir. Nitekim Allah Teâlâ Ku’an’da “*Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirene yemin ederim ki O, ona fücür (imani ve ahlâki düşüklüklerini) ve takvasını (küfür ve kötülükten sakınma çarelerini) ilham*

¹³⁸ Mahmud Esad Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 123-127.

¹³⁹ Ferruh Kahraman, “İslâm İnancında Günah, Günah Çeşitleri ve Kişiyi Günah İşlemeye Sevkeden Faktörler”, *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 8/8 (2007), 167.

¹⁴⁰ Emine Atay (Yılmaz), *Hristiyanlıkta Aslî Günah İnancı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 25.

etmiştir”¹⁴¹ buyurarak insana hayrı ve şerri tanıttığını ve insanı bunları yapabilme istidatıyla yarattığını ifade etmektedir. Bunun yanı sıra kuldun beklenen günahının farkına varıp Rabbine yönelmesidir. Allah, “*Biz ona doğru yolu gösterdik. O ya şükredici ya da nankör olur*”¹⁴² diyerek insandan gösterdiği yolda ilerlemesini, günahlara dalmamasını ve şükredici bir kul olmasını açıkça istemektedir.

İşlenen her bir günah, mânevî kirliliğe yol açarak insan benliğini olumsuz yönde etkiler. Bu kirlenme, Kur’an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde açıkça ifade edilmiştir. Nefsini arındırmak ve günahlardan uzaklaşmak, kurtuluşa ermenin temel şartı olarak belirtilirken nefsinin günahlarla kirlenen kimselerin ise hüsrana uğrayacağı vurgulanır. Kur’an-ı Kerim’de bu husus şöyle ifade edilmektedir: “*Nefsini şirk, küfür, nifak ve isyandan arındıran kimse kurtuluşa ermiştir. Nefsini bunlarla kirlenen kimse de ziyana uğramıştır.*”¹⁴³ “*Gerçek şu ki, onların işleyip kazandıkları kötülükler nedeniyle kalpleri üzerinde (günahlar) pas bağlamış (ve ruhları kararmış)tır.*”¹⁴⁴ Bu âyetler günahların insanın mânevî yapısını nasıl etkilediğini ortaya koyar. Peygamber Efendimiz (s.a.v.), Muttaffin Suresi’nin 14. âyetini açıklarken insanın günahlarla kirlenen kalbini temizlemesi ve arındırması gerektiğini şu sözlerle ifade etmiştir: “*Kul bir günah işlediği zaman kalbine siyah bir nokta konulur. Eğer o günahı terk eder, bağışlanma diler ve tövbe ederse kalbi cıllanır. Ancak günaha dönerse o siyah nokta artar ve kalbini kaplar. İşte bu, Allah’ın ‘Onların işledikleri günahlar kalplerini paslandırmıştır’ âyetinde bahsettiği pastır.*”¹⁴⁵ Bu ifadeler, günahların insanın ruhsal yapısını etkileyen kirleticiler özelliklerini vurgulamakla birlikte, aynı zamanda tövbe ve bağışlanma ile bu mânevî kirlilikten arınmanın mümkün olduğunu da belirtir.

Nefsinin heva ve arzularına yenik düşen insan için temizlenme aracı yalnızca samimi bir tövbedir. Tövbe ile kul, geçmiş günahlarından arınarak kendine temiz bir sayfa açar. Nitekim Peygamber Efendimiz “*Günahlarından samimi olarak tövbe eden kimse hiç günah işlememiş gibidir.*”¹⁴⁶ buyurmuştur. Bundan hareketle tövbenin affettiremeyeceği bir günah olmadığını söylemek mümkündür. Zira Kur’an’da Allah’ın bağışlayıcılığının üstüne çıkan bir günah bulunmadığı şu şekilde açıklanmıştır: “*De ki: Ey kendi nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin! Çünkü Allah, bütün günahları bağışlar. Şüphesiz ki O, çok bağışlayan, çok esirgeyendir.*”¹⁴⁷

¹⁴¹ eş-Şems 91/7-8.

¹⁴² el-İnsân 76/3.

¹⁴³ eş-Şems 91/9-10.

¹⁴⁴ el-Muttaffin 83/14.

¹⁴⁵ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, “Zühd”, 29.

¹⁴⁶ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, “Zühd”, 30.

¹⁴⁷ ez-Zümer 39/53.

İslam’da temizlik çok önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim Peygamber Efendimiz “*Temizlik imanın yarısıdır.*”¹⁴⁸ buyurmuştur. İnsan zahirî temizliğe dikkat ettiği gibi mânevî temizliğe de dikkat etmelidir. Su ile maddi kirlerinden arınan insan, tövbe ile de mânevî kirlerinden arınır. Âyet-i kerimede “*Allah çok tövbe edenleri sever ve içi dışı temiz olanları sever.*”¹⁴⁹ ifadeleriyle iki türlü temizlikten bahsedilir. Âyette öncelikle tövbenin zikredilmesinden dolayı mânevî temizliğin maddi temizlikten önce olması gerektiği mesajı çıkarılabilir. Zira bâtını temiz olmayanın zâhîrinin temiz olmasının bir anlamı yoktur.

Tasavvufi düşüncede nazargâh-ı ilâhî olan kalp, merkezi bir noktadır. Bedenin fiilleri zâhirî fiiller iken kalbin fiilleri bâtınî fiillerdir. Kalbin amelleri ibadetlerin sonuçlarını belirleyen ihlas, takva gibi unsurları barındırdığından bedenin amellerinden üstün görülmüştür.¹⁵⁰ Nitekim Peygamber Efendimiz şu ifadelerle kalbin önemine dikkat çekmektedir: “*Dikkat edin! Öyle bir et parçası vardır ki, o iyi/düzgün olursa bütün vücut iyi/düzgün olur; o bozulursa bütün vücut bozulur. Dikkat edin! O, kalptir.*”¹⁵¹ Bu merkezî konumundan dolayı mutasavvıflar kalbin kirlerden arındırılması ve bu arındırılmış halinin muhafaza edilmesi konusuna önem vermişlerdir. Nitekim tasavvuf büyüklerinden Bîşr b. Hâfi sûfiyi Allah için kalbini temizleyen kişi olarak tanımlarken Ebû Said Harrâz (ö. 268/881) Allah’a yakın olmak isteyen kulun kalbini masivadan arındırması gerektiğini söylemiştir. Bununla birlikte bazı mutasavvıflar kalbi kirleten fiilleri ve onu temizleyen amelleri konu alan eserler kaleme almışlardır.¹⁵²

Abdullah b. Mübârek’in (ö. 181/797) *ez-zühd* kitabında yer verdiği Ebû Hureyre’den nakledilen bir rivâyete göre Hz. İsa (a.s) havarileri ile otururken bir kuş görmüştür. Kuş ilk önce çamurlu bir su birikintisine girer, orada yuvarlanır ve kirlenmiş şekilde sudan çıkar. Ardından temiz bir suyun altında yıkanır ve eski güzelliğine ve ihtişamına döner. Hz. İsa (a.s) Havarilerine dönerek “Bu, size bir âyet olarak gönderildi. Bu, bir mü’minin durumu gibidir. Mü’min günahlara ve hatalara bulaştığında ondan güzellik ve ihtişam çekilir. Ancak Allah’a tövbe ettiğinde, bu güzellik ve ihtişam kendisine geri döner.” der.¹⁵³

Kalbin mânevî dönüşümündeki ilk makam olan tövbe ile kul, Allah ile arasında perde oluşturan günahlarından sıyrılır. Hakk’a varmak isteyen sâlik için ilk adım kalbini masivadan

¹⁴⁸ Müslim, *el-Câmiü’s-Sahîh*, “Tahâret”, 1.

¹⁴⁹ Bakara 2/222.

¹⁵⁰ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 346.

¹⁵¹ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, “İman”, 39.

¹⁵² Halil İbrahim Şimşek, “Tasavvufta Kalbin Kirlenmesi ve Temizlenmesi Konusu”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/28 (2015), 37-39.

¹⁵³ Ebû Abdîrrahman Abdullah b. Mubârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, thk. Habîburrahman el-A’zamî (Hindistan: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1999), “Ziyâdât ez-Zühd bi’rivâyeti Nuaym”, 44.

arındırmalı ve Rabbi için hazırlamalıdır. İbn Ataullah el-İskenderî'ye (ö. 709/1309) göre maddî kirler sebebiyle kararan kalp parlamaz ve bu kişi mânevî sırlara erişemez. Kalbin bu kirlerden arınması için ise uğranması gereken ilk makam tövbedir. İskenderî, günah işleyenlerin halini ateşe konulan çömleğe benzetir. Çömlek ateşte bir müddet kaldıktan sonra kararmaya başlar. Eğer çok kararmadan temizlenirse bir iz kalmaz. Ancak temizlenmeden birçok defa ateşe konulursa artık onun temizlenmesi imkansızdır.¹⁵⁴

Gazzâlî'ye göre kalbin tasfiyesinde en önemli araçlardan biri tövbedir. Bu sebeptir ki kişi sadece günahlarının ardından değil, her daim tövbe ile meşgul olmalıdır. Zira insan aciz bir varlıktır ve her daim günaha meyillidir. Kul, organlarıyla günah işlemese bile kalben günaha karşı arzu ve istek duyabilir, şeytanın vesveselerine yenilip Allah'ın zikrinden uzak kalabilir ve Allah'ın sıfat ve fiillerini bilmede gaflete düşebilir. İşte tüm bu sebepler istiğfarı gerektirir. Kişi, kendini Allah'tan alıkoyan her şey için samimi bir tövbe ile Allah'a rücû etmelidir. Kulun kalbini kirleten bu günahlara karşı daima tetikte olması gerektiğini söyleyen Gazzâlî bu kirlerin birikerek kalbi mühürleyebileceğini ifade eder. Mühürlenmiş kalbin temizlenmesi ise imkansızdır. Bu sebeple kişi, mühürlenmesine fırsat vermeden kalbini arındırmalıdır. Zira günahların kalbi karartması hızlı olurken bu karanlığın, ibadet ve tâatlarla temizlenmesi zaman alabilir. Bu sebeple kişi “sonra yaparım” diyerek tövbeyi geciktirmemeli ve fırsatı varken tövbe ile mânevîyatını arındırmalıdır.¹⁵⁵

Allah Teâlâ Kur'an'da şöyle buyurmaktadır: *“Onların kalplerinde (mânevî bir) hastalık (iki yüzlülük, nifak hastalığı) vardır; (tövbe etmeyi hatırlarına bile getirmediklerinden) Allah da onların bu hastalığını artırmıştır. Söyledikleri yalanlara karşılık onlara şiddetli azap vardır.”*¹⁵⁶ Bu âyet, nefislerinin heveslerine kapılarak kalplerini kirleten kimselerin, tövbe etmeyerek ve kalplerini tasfiye etmeyerek bu mânevî kirlerin artmasına sebep olduklarını açık bir şekilde ifade etmektedir.

Sonuç olarak âyet ve hadislerde kalbin mânevî boyutuna atfedilen önem ile onun arındırılmasında tövbenin oynadığı merkezi rol, tasavvufî düşüncenin bu konular üzerinde yoğunlaşmasına zemin hazırlamıştır. Tasavvuf ehli, insanın ruhsal arınması ve Allah'a yakınlaşması bağlamında kalp tasfiyesini ve tövbe kavramını detaylı bir şekilde ele almış, bu doğrultuda Kur'an ve hadisleri temel alan çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Bu eserler hem

¹⁵⁴ Lamia Levent Abul, “İbn Atâullah el-İskenderî'nin Hikem-i Atâiyye Adlı Eserinde Kalbin Dönüşümü”, *Diyanet İlmî Dergi* 59/3 (2023), 1140.

¹⁵⁵ Özçelik, *İmam Gazzâlî'ye Göre Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi İnsan-ı Kâmil Olma Süreci*, 153.

¹⁵⁶ el-Bakara 2/10.

teorik hem de pratik boyutuyla kalbin tasfiyesine yönelik derin bir bilgi birikimi oluşturmuş ve İslam düşüncesinde bu alanın önemli bir yere sahip olmasını sağlamıştır.

1.7. Nefsin Terbiyesinde Tövbe

Nefs lügatte “ruh”, “bir şeyin kendisi” gibi anlamlara gelmektedir.¹⁵⁷ Hikmet ehli ise nefsi kötü huyların mahalli olan hayvani ruh olarak tanımlar. Nefs irade ve hayat taşıyan bir latifedir.¹⁵⁸ İnsanın kendi iradesiyle kazandığı kibir, öfke, hased, kin gibi süflî huylar nefsin işidir.¹⁵⁹ İnsanın illetli fiillerinin kaynağı olması sebebiyle mutasavvıflar mânevî eğitimde nefisle mücadelede önem vermişlerdir. Kuşeyrî’ye göre nefse muhalefet, ibadetin başıdır. Zira ona göre bir kimsede nefsanîyet yıldızları doğduğu an o kimsenin kalbinde Allah ile üns güneşi batmaktadır.¹⁶⁰

Tasavvufî düşüncede Allah’ın cemal sıfatının tecellisi ruh iken celal sıfatının tecellisi nefstir. Bu anlamda ruh ve nefis birbirine zıt iki kavram olarak ele alınır. Mânevî eğitim veren tarikatların amacı ruhun nefse üstün gelmesini sağlamaktır. Bu gayenin gerçekleşmesi için ise tarikatlar çeşitli usul ve yöntemler geliştirmişlerdir.¹⁶¹

Nefsle mücadelenin esas alındığı mânevî eğitimde sâlikin ilk uğrayacağı makam tövbedir. Nitekim Kur’an’da geçen bir kıssaya göre Hz. Musa, kavmine hitaben “*Tövbe ediniz ve nefislerinizi öldürünüz*” demiştir.¹⁶² Bu âyetten nefsini öldürmek isteyen kişinin ilk önce geçmiş günahlarına tövbe etmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Zira tövbe; kulun, nefsinden Hakk’a dönüşü demektir. Tövbe ile gelen nefis tezkiyesi (nefsin arındırılması), kulun mânevî eğitimde yeni bir hayata başlamasının ilk ve en önemli adımını oluşturur. Bu süreç, kişinin kendisini günahların yükünden kurtararak Allah’a yönelmesini ve içsel bir yenilenme yaşamasını sağlar.¹⁶³

Sûfiler nefsi birkaç merhaleye ayırmış ve sıralamıştır. En alt tabakada nefs-i emmâre yer almaktadır. Cüneyd Bağdadi’ye göre nefs-i emmâre insanı helak olmaya davet eden, heva ve hevese uyarak düşmana yardım eden ve türlü kötülüklerle itham olunan nefstir.¹⁶⁴ Tasavvufî

¹⁵⁷ Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’an*, thk. Safvân Adnân Dâvudî (Dımaşk: Dârü’l-Kalem, 1992), 818.

¹⁵⁸ Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 242.

¹⁵⁹ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 347.

¹⁶⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, 239.

¹⁶¹ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 265.

¹⁶² el-Bakara 2/54.

¹⁶³ Elif Kara, “Dini ve Psikolojik Açıdan Bağlayıcılığın Terapötik Değeri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2/8 (2009), 227.

¹⁶⁴ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, 239.

eğitimin gayesi her türlü kötülüğün kaynağı olan bu nefsi terbiye ederek onu kâmil hale getirmektir.

Geçmişte işlenen günahlara yönelik samimi ve içten bir tövbenin gerçekleştirilmesi ve bu tür davranışların bir daha tekrarlanmaması hususunda kararlılık gösterilmesi, kulun nefsiyle olan mücadelesinde en kritik aşamalardan birini teşkil etmektedir. Bu sürecin nihâyetinde, kişinin kalbi huzura kavuşmakta ve mânevî bir yumuşama hali yaşamaktadır. Kur'an-ı Kerim'de yer alan "*itmi'nana ermiş itaatkâr nefis*"¹⁶⁵ ifadeleri bu durumu işaret etmektedir. Nitekim Sühreverdi tövbe-i nasuh ile nefsin temizlenip yumuşadığını ve tabiatındaki azgınlığından sıyrılıp uysallaştığını söylemektedir. Zira nefis, muhasebe ve murakabeyle sâfileşir ve arzularına uyması sebebiyle tutuşmuş olan ateşi söner. Nefis muhasebesi ise tövbe makamının şartlarından biridir. Nitekim tövbe ancak iç alemi muhasebe ile düzgün olur.¹⁶⁶

Gazzâlî de nefis tezkiyesinde Sühreverdi gibi içsel muhasebenin önemine vurgu yapar. Kul, sürekli kalbini yoklayarak kendinde öfke, cimrilik, kibir, ucûb, şehvet gibi nefsânî arzuların kendisinde olup olmadığını kontrol etmelidir. Eğer kalbinin bu tür süflî duygulardan berî olduğu fikri varsa bu düşüncelerin de nefsinden kaynaklandığını unutmamalıdır. Bunların yanı sıra nefsin tezkiye etmeye çalışan kul kendisinde tövbe, sabır ve şükür gibi kurtuluş vesilesi olacak sıfatları taşıyıp taşımadığının muhasebesini de yapmalıdır. Bu muhasebede "tövbe" önemli bir noktada bulunur. Zira tövbe ile kul geçmiş günahlarını tefekkür eder ve bu günahların Allah'ın rızasına engel olacağı düşüncesiyle pişmanlık duyar böylece nefis tezkiyesi için en önemli adım atılmış olur.¹⁶⁷

Sonuç olarak tasavvuf düşüncesinde, tövbe ve nefis tezkiyesi birbirini tamamlayan süreçler olarak görülür. Tövbe, kişinin Allah'a yönelmek için nefsin arzularını ve günahları terk etmesiyle başlar. Bu aşamada kişi, Allah'ın lütfu ve yardımı ile nefsin tuzaklarından kurtulabilir. Nefsin tezkiyesi ise sürekli bir mücadeleyi gerektirir. Kişi, her an nefsin kötü arzularıyla mücadele etmeli ve bu mücadelede sabır, ihlas ve Allah'a teslimiyetle yol almalıdır. Sâlik sürekli olarak gerçekleştireceği tövbe ile nefis muhasebesi yaparak mânevî hayatında ilerleme kaydeder. Bu süreçte kul, her bir tövbesinde geçmiş hatalarını gözden geçirir ve kendini sorgular. Nefis muhasebesi, kişinin sadece geçmişteki günahlarını değil, aynı zamanda mevcut davranışlarını ve niyetlerini de değerlendirmesini sağlar. Böylece kişi, nefsin tuzaklarından sakınarak ruhunu arındırma yolunda daha bilinçli bir şekilde ilerler. Tasavvufi literatürde yer alan "Nefsini bilen, Rabbini bilir" sözü de bu bağlamda ele alınabilir. Bu ifade,

¹⁶⁵ el-Fecr 89/27.

¹⁶⁶ Sühreverdi, *Avârifü'l-meârif*, 616-620.

¹⁶⁷ Özçelik, *İmam Gazâlî'ye Göre Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi İnsan-ı Kâmil Olma Süreci*, 101.

kulun kendi nefisini tanıyarak zaaflarını ve kusurlarını fark etmesini, bu farkındalık neticesinde Allah’a yönelmesini ve O’nu daha derin bir şekilde tanımasını ifade etmektedir.¹⁶⁸

1.8. Tövbenin İnsan Psikolojisi Üzerindeki Etkisi

Tövbenin insan psikolojisi üzerindeki etkilerini anlamak için öncelikle günahın insan psikolojisi üzerindeki etkilerinin incelenmesi gerekmektedir. Zira günah, kulu hem dünyevî hem de uhrevî açıdan huzursuzluğa ve sıkıntıya sürüklerken tövbe kula bu dünyada mânevî bir rahatlama, ahirette ise kurtuluşa erme imkânı sunan bir saadet kapısı aralar.

Günah kelimesi, Arapça kökenli “cünah” kelimesinden türemiştir. Kur’an’da geçen kullanımıyla cünah; suç, hata, yönelmek, meyletmek, darlık ve sıkıntı gibi anlamlara gelmektedir. Lügate ise cezayı gerektiren, dine aykırı olan davranışlar ve Allah’ın emirlerine muhalif hareketler olarak tanımlanır.¹⁶⁹ Bu anlamlarıyla günah, insanın yaratılışında bulunan nurânî yapıya aykırı, arızî bir durum olarak nitelendirilebilir. Zira günah hem bireysel hem de toplumsal düzeyde huzursuzluk ve mânevî sıkıntılara neden olan eylemlerdir.¹⁷⁰

Kur’an-ı Kerim’de, kulun günah işlemesinin kendi iradi eylemlerinin bir sonucu olduğu ve bu eylemlerin sonuçlarından, olumlu ya da olumsuz olarak bizzat kendisinin etkileneceği açıkça ifade edilmiştir. Nitekim Âyet-i Kerime’de şöyle buyrulur: “Eğer iyi amel işlerseniz kendiniz için yapmış olursunuz, kötü amel işlerseniz yine kendiniz için yapmış olursunuz.”¹⁷¹ Bu durum insanın iradesi ve sorumluluğuna vurgu yaparak yapılan her eylemin kişinin dünya ve ahiret hayatında bir karşılık bulacağına işaret etmektedir. Bir başka âyette “Başınıza gelen herhangi bir musibet kendi ellerinizin yaptığı işler, kusurlar yüzündendir. Allah yaptıklarınızın çoğunu affediyor da bu yüzden size musibet vermiyor.”¹⁷² buyrulur başa gelen musibetlerin kişilerin yaptıkları günahlara karşılık başa geldiği vurgulanmaktadır.

Günah, kulların hür iradeleriyle gerçekleştirdikleri eylemler olup kişinin fitratına aykırı eylemlerdir. Zira yüce Allah, yarattığı kulların tabiatına uygun olanı en iyi bilendir. Bu doğrultuda, insan tabiatına uygun olan şeyler helal kılınmış; tabiatına aykırı olanlar ise haram ve günah kapsamına alınmıştır. Bu bağlamda insanın fitratına aykırı bir şekilde davrandığı her bir fiil, aslında kişinin kendisine yaptığı bir haksızlık ve zulüm niteliğindedir. Nitekim İslam’ın

¹⁶⁸ Muhammed Hüseyin Ya’kûb, *Keyfe Etüb* (İmârât: Mektebetü’s-Sahâbe, 2000), 112-113.

¹⁶⁹ Kenan Taştan, “Günah Tövbe İlişkisi ve Günahın Psikolojisi” (Erişim 15 Aralık 2024).

¹⁷⁰ Davut Ceylan, “Günah Psikolojisine Dini ve Psikolojik Bir Yaklaşım”, *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi* 4 (2017), 235.

¹⁷¹ el-İsrâ 17/7.

¹⁷² eş-Şûrâ 42/30.

yasakladığı her davranışın, bireysel veya toplumsal düzeyde zarara yol açtığı bilinen bir gerçektir.¹⁷³

Peygamber Efendimiz (s.a.v.) günahı şöyle tarif etmektedir: “İyilik, kalbinizin huzur ve inşirah duyduğu, rahat ettiği fiil ve davranışlardır. Kötülük ve günah ise kalbinizi ve vicdanınızı tırmalayan şeydir.”¹⁷⁴ Bu ifadelerle Peygamberimiz, günahın insan psikolojisi üzerindeki etkilerine dikkat çekmiş ve kulun herhangi bir eylemde bulunmadan önce vicdanına danışması gerektiğini vurgulamıştır. Zira her insan fıtratı gereği günah işledikten sonra suçluluk duymaktadır. Çünkü insan her ne kadar günaha meyyâl olsa da günah işlemek insanın aslî fıtratına aykırıdır. Abdullah b. Mes’ûd “günah dinî suçluluk psikolojisidir” diyerek günah işlemenin insanı huzursuz eden ve pişmanlık meydana getiren yapısına dikkat çekmektedir.¹⁷⁵

Kulun günah işlemesi, Allah’ın emirlerine karşı gelmesi ve ilâhî hukuka riâyet etmemesi anlamına gelmektedir. Said Nursî, Kur’an’da geçen “Allah ile ahitlerini bozdular”¹⁷⁶ ifadesinin günahkârları kastettiğini belirtmektedir. İnsan, dünyaya selim bir fıtratla gelmekte, ancak nefsinin ve şeytanın tuzaklarına aldanarak bu fıtrata aykırı davranışlarda bulunmaktadır. Günahkâr insan, bu fıtrata aykırı hareket ederek hem kendisine hem de yaratılış gayesine zulmeden kimsedir. Bu nedenle, günah işlemek, insanın hem Rabbine karşı sorumluluğunu ihlal etmesi hem de kendi mânevî dengesini bozması anlamına gelmektedir.¹⁷⁷

Psikolojik açıdan değerlendirildiğinde kulun dini bir otoriteye veya yaratıcıya karşı bir ihlalde bulunması durumunda suçluluk duygusu yaşadığı gözlemlenmektedir. Bu bağlamda dindar kul, günah işlediğinde yaratıcı ile olan mânevî bağının zarar gördüğüne inanır. Bunun yanı sıra, cezalandırılacağı düşüncesiyle bir korku hisseder. Bu tür duygusal tepkilerden kaçınma amacıyla kul, Allah’ın merhametine sığınma arzusu duyar ve daha yoğun bir şekilde Allah’a yönelerek af dileme davranışı sergiler. Sonuç olarak kulun günahın ardından pişmanlık ve tövbe aracılığıyla tanrıya yönelmesi, yaratıcı ile olan ilişkisinde olumlu ve onarıcı bir etki ortaya çıkarır.¹⁷⁸

Peygamber Efendimiz, mü’min bir kulun günah karşısındaki tutumunu şu şekilde ifade etmektedir: “Mü’min, günahını üzerine her an düşme tehlikesi olan bir dağın dibinde oturan

¹⁷³ Abdullah Ünal, “Hadislerde Günahın Psiko-Sosyal Boyutu”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2012), 105.

¹⁷⁴ Ebû Muhammed Abdillâh Abdîrrahman ed-Dârimî, *Müsned ed-Dârimî*, thk. Mezrûğ el-Zehrânî (y.y., 2010), “Büyü”, 2.

¹⁷⁵ Ünal, “Hadislerde Günahın Psiko-Sosyal Boyutu”, 92.

¹⁷⁶ el-Bakara 2/27.

¹⁷⁷ Ceylan, “Günah Psikolojisine Dini ve Psikolojik Bir Yaklaşım”, 235.

¹⁷⁸ Nida Özdemir - Sevede Düzgüner, “Psikolojik Açıdan Suçluluk, Pişmanlık ve Günahkarlığın Kapsamı ve Yakın Kavramlar Arasındaki Yeri”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (2020), 509-510.

kimse gibi görür; dağın üzerine düşmesinden korkar durur. Günahkâr ise günahını burnunun üzerinden geçen bir sinek gibi görür.”¹⁷⁹ Bu anlayış, mü’min kulun günahlarının farkında olma ve pişmanlık duyma halini açıkça yansıtmaktadır. Bu bağlamda İslam tarihinde “Zorluk Gazvesi” olarak bilinen Tebuk Seferi’ne mazeretsiz olarak katılmayan Ka’b b. Mâlik, Mürâre b. Rebî el-Amirî ve Hilâl b. Ümeyye el-Vâkıfî’nin yaşadığı derin pişmanlık, söz konusu günah bilinciyle ilişkilendirilebilir. Özellikle Ka’b b. Mâlik, bu durumun kendisinde oluşturduğu psikolojik travmayı detaylı bir şekilde dile getirmiştir. Nihâyet tövbesinin kabul edildiği haberini aldığı anda, büyük bir sevinç yaşamış ve bu sevinçle tüm malını tasadduk etmek istediğini beyan etmiştir. Bu olay, samimi bir tövbenin psikolojik ve mânevî etkilerini gözler önüne sermektedir.¹⁸⁰

Günah maddî ve mânevî huzursuzluğa neden olmakta ve saadete giden yolda en büyük engel olarak değerlendirilmektedir. Bu gerçeğin farkında olan sûfiler, günahın insan üzerindeki menfî etkisine daima vurgu yapmışlardır. Bu anlamda Yahya b. Muâz er-Râzî (ö. 258/871) beden hastalığının ağrılarla, kalbin hastalığının ise günahlarla ortaya çıktığını dile getirmiştir. Ona göre nasıl ki hasta bir beden yemeklerin lezzetini alamaz, günahlarla kirlenmiş bir kalp de ibadetlerin mânevî lezzetini alamaz. Hâris el-Muhâsibî ise günahların kişiyi gaflete götürdüğünü gaflete düşen birinin kalbinin katılaştığını, kalbi katılaştıkça kimsenin ise Allah’tan uzaklaşacağını dile getirmiştir.¹⁸¹

Kişi, işlediği günahların etkileri üzerinde derin bir tefekkürde bulunduğu anda, bu durumun kaçınılmaz bir sonucu olarak pişmanlık duygusu ortaya çıkar. Peygamber Efendimiz’in “*Tövbe, pişmanlıktır.*” hadisi, günah ile tövbe arasındaki bu sıkı ilişkiye işaret etmektedir. Zira pişmanlık olmaksızın samimi bir tövbeden söz etmek mümkün değildir. Kulun günahlarından dolayı pişmanlık duyması, onun Tanrı ile olan mânevî bağıyla doğrudan ilişkilidir. Nitekim dindarlık seviyesi yükseldikçe, günahların ardından hissedilen pişmanlık duygusunun da aynı doğrultuda artış gösterdiği gözlemlenmektedir.¹⁸²

Tövbe kişinin yaşadığı iç huzursuzluğa ve uyumsuzluğa çözüm sunar. Var olan benle (günahkâr) ideal ben (hedeflenen) arasındaki mesafenin açıldığını hissederek kul tövbeye yönelerek bu farkı kapatmaya çalışır. Bu anlamda tövbe ona sunulan bir fırsattır. Günahla birlikte gelen suçluluk ve utanma duyguları tövbe ile yerini huzura ve umut duygularına bırakır. Kur’an-ı Kerim’de bu durum şöyle açıklanmaktadır: “*Canları sıkılmıştı, Allah’ın gadabından*

¹⁷⁹ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, “Daavât”, 4.

¹⁸⁰ Ünalın, “Hadislerde Günahın Psiko-Sosyal Boyutu”, 97.

¹⁸¹ Özçelik, *Sûflerin Saadet Tasavvuru İmam Gazâlî Örneği*, 127-129.

¹⁸² Saffet Kartopu - Leyla Başkonuş, “Ergen Suçluluğu ve Dindarlık Lise Örnekleme Üzerine Bir Araştırma”, *Gümüşhane Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/16 (2019), 201.

yine Allah'ın affına sığınmaktan başka çare olmadığını anladılar. Sonra tövbe etsinler diye Allah onlara tövbe ihsan etti.”¹⁸³ İslam'ın sunduğu bu mânevî imkân, kulun yaşadığı psikolojik ızdıraptan kurtulmasına ve ruhsal bir dinginliğe erişmesine olanak tanır.¹⁸⁴ Psikolog-ilâhîyatçı Antoine Vergote (ö. 2013) tövbenin kişide oluşturduğu umut duygusuna vurgu yaparak bu duygunun onu güvende hissetme haline taşıdığını ifade etmektedir. Güven duygusu ise kişiyi kurtuluşa erdiği düşüncesine sevk eder. Bu süreç, kişinin benliğinde arınma ve yenilenme duygularını ortaya çıkarırken öz farkındalık kazanmasını sağlar. Böylelikle kul, davranışlarını gözden geçirerek organize eder. Bu da kişinin sağlıklı bir ruh haline sahip olduğunun göstergelerinden biridir.¹⁸⁵

Tövbe, kulun yaratıcısıyla doğrudan ve aracsız bir şekilde kurduğu ilişkidir. Günahın yüklediği mânevî ağırlıktan kurtulmak isteyen kul, Allah'tan af ve mağfiret talep eder. Bu bağlamda işlediği günaha bir daha dönmeme taahhüdünde bulunarak günahın kalbinde açtığı yaraları onarmaya çalışır. Tövbe sürecinde kul, kendisini Allah'ın huzurunda hisseder ve böylece tövbenin kelime anlamı olan “Allah'a dönüş” fiilen gerçekleşmiş olur. Bu dönüş, kulun duygusal, düşünsel ve davranışsal bir yenilenme yaşamasını sağlar. Tövbe, aynı zamanda kişinin günahlarla lekelenmiş hayatını geride bırakarak hayatına yeni ve tertemiz bir başlangıç yapmasına vesile olur.¹⁸⁶

İslam dininin ümitsizliğe kapılmayı kesin bir şekilde yasaklayan tutumu kulları tövbeye yönlendiren en önemli motivasyon kaynaklarından biridir. Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın bağışlayıcılığını ve merhametini vurgulayan âyetler ile hadislerde geçen ifadeler, insanlara sürekli olarak mânevî bir huzur ve güven hissi aşlamaktadır. Bu ilâhî mesajlar, kulun hatalarından pişmanlık duyarak tövbe etmesine ve içsel bir arınma sürecine girmesine önemli ölçüde katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda Allah'ın rahmetine olan inanç, kulun tövbeye olan eğilimini güçlendirmektedir. Kur'an'da yer alan şu âyet, Allah'ın merhametini ve bağışlayıcılığını açıkça ifade etmektedir: “Kim bir kötülük yapar yahut kendine zulmeder, sonra da Allah'tan bağışlama dilerse Allah'ı çok bağışlayıcı ve çok merhamet edici bulur.”¹⁸⁷ Aynı şekilde hadislerde geçen şu ifadeler Allah'ın bağışlayıcılığının sınır tanımayan niteliğini açıkça ortaya koymaktadır: “Eğer günah işerseniz ve günahlarınız semaya ulaşacak kadar çok olsa, sonra tövbe etseniz, Allah mutlaka tövbelerinizi kabul eder.”¹⁸⁸ ,”Ey âdemoğlu! Sen bana

¹⁸³ et-Tevbe 8/228.

¹⁸⁴ Kara, “Dini ve Psikolojik Açıdan Bağlayıcılığın Terapötik Değeri”, 228.

¹⁸⁵ Asım Yapıcı, “Kişinin Kendini Yeniden Tanımlaması Olarak Tövbe”, *Diyanet Aylık Dergi* 336 (2018), 12.

¹⁸⁶ Yapıcı, “Kişinin Kendini Yeniden Tanımlaması Olarak Tövbe”, 12.

¹⁸⁷ en-Nisâ 4/110.

¹⁸⁸ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, “Zühd”, 30.

dua ettiğin ve benden affını umduğun sürece, işlediğin günahlar ne kadar çok olursa olsun onların büyüklüğüne bakmadan seni bağışlarım.”¹⁸⁹

Benzer şekilde hadislerde geçen şu ifadeler, tövbe kapısının daima açık olduğunu vurgulayarak mü'min kullara umut ve cesaret aşılamaktadır. Bu ifadelerden biri, cennetin yedi kapısından söz ederek şöyle buyurur: *“Cennetin yedi kapısı vardır; hepsi açılır ve kapanır ancak tövbe kapısı kıyamet gününe kadar açık kalır. O halde çalış ve sakın ümitsizliğe kapılma.”* Bu hadis, tövbenin sonsuz bir rahmet kapısı olduğunu ve her kulun hata yapsa bile yeniden Allah'a yönelme imkânına sahip olduğunu belirtmektedir. Ümitsizliğe kapılmadan, sürekli bir arınma ve bağışlanma arayışı içinde olunması gerektiğini hatırlatır. Kaynaklarda geçen şu rivâyet tövbe kapısının sürekliliğine çarpıcı bir şekilde dikkat çekmektedir:

Allah iblisi lanetlediğinde iblis süre istedi. Allah ona kıyamet gününe kadar mühlet verdi. İblis şöyle dedi: 'İzzetine yemin ederim ki ruh insanda olduğu sürece onu (vesvesemi) kalbinden çıkarmayacağım.' Bunun üzerine Allah Teâlâ şöyle buyurdu: 'İzzetime yemin ederim ki ruh bedende olduğu sürece tövbe kapısını kapatmayacağım.'¹⁹⁰

İnsan, hata yapmaya meyilli bir varlıktır; ancak Allah'ın rahmeti ve bağışlayıcılığı her şeyin üzerindedir. İnsan ruhu bedende olduğu sürece, yani yaşam devam ettiği müddetçe tövbe ve arınma kapısı açıktır. Bu gerçek, Allah'ın sınırsız rahmetine olan inancı pekiştirir ve mü'minleri umutsuzluğa kapılmaktan korur. Aynı zamanda, kulu sürekli olarak tövbeye yönelmeye ve mânevî bir arınma sürecine girmeye teşvik eder. Bu ilâhî rahmet anlayışı, mü'minlerin hatalarının ardından yeniden Allah'a dönüşlerini kolaylaştıran güçlü bir umut kaynağıdır.¹⁹¹

Sonuç olarak tövbe, kulun yaratıcısı ile olan bağıını sürekli olarak canlı tutan önemli bir ibadet ve mânevî bir mekanizmadır. Bu bağ, kulun mânevîyatını güçlendirmekte ve ona içsel bir huzur sağlamaktadır. Özellikle çaresizlik ve stres anlarında, kul tövbe aracılığıyla Allah'a sığınarak kendisine bir dayanak bulmaktadır. Tövbe, yalnızca bir arınma aracı değil, aynı zamanda kulun psikolojik olarak rahatlamasına ve yaşamın zorluklarına karşı direnç geliştirmesine yardımcı olan bir unsurdur. Bu durum bilimsel araştırmalarla da desteklenmiştir. Yapılan bir çalışmada, ölümün hatırlandığı veya stresli dönemlerde kulların duaya ve tövbeye yöneldiği gözlemlenmiştir. Özellikle üzgün hissetme, hayatta yolunda gitmeyen durumlar ve ölüm gibi acı verici olaylarla karşılaşıldığında dua ve tövbenin kulun ruhuna iyi geldiği ve

¹⁸⁹ Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, “Da'avât”, 98.

¹⁹⁰ Abdullah b. Mubârek, *ez-Zühed ve'r-rekâik*, 1042.

¹⁹¹ Abdullah b. Mubârek, *ez-Zühed ve'r-rekâik*, 1043.

psikolojik destek sağladığı ortaya konulmuştur. Bu bulgular, tövbenin hem mânevî hem de psikolojik bir rahatlama kaynağı olduğunu açıkça göstermektedir.¹⁹²

1.9. Diğer İslamî İlimlerde Tövbenin Yeri

Tövbe kavramı, tasavvuf başta olmak üzere kelâm, fıkıh, hadis ve tefsir gibi temel İslami ilimlerde önemli bir yere sahiptir. Kelâm ilminde tövbe, imanın bir tezahürü olarak değerlendirilir; Allah’a yönelişi ifade etmesi ve O’nun tövbeleri kabul edip etmemesiyle ilgili tartışmalar bağlamında ele alınır. Bu bağlamda Allah’ın tövbeleri kabul etmesinin O’na vacip olup olmadığı meselesi kelâmî tartışmaların konusudur. Fıkıh ilminde ise tövbe, günahların affedilmesi için gerekli olan şartlar çerçevesinde incelenir; özellikle kul hakkı içeren günahlarda tövbenin sahih olabilmesi için hak sahibine iadede bulunulması gerektiği vurgulanır. Hadis literatüründe tövbe ve ona dair kavramlar sıklıkla yer almakta; bu durum Hz. Peygamber’in sözlü ve fiilî sünnetinde tövbenin ne kadar merkezi bir konumda olduğunu göstermektedir. Kur’an-ı Kerim’de tövbenin başlı başına bir sureye ismini vermesi ve Allah Teâlâ’nın tövbeleri çokça kabul eden (Tevvâb) olduğunun defalarca zikredilmesi, bu kavramın tefsir ilminde de önemli bir yer edinmesini sağlamıştır.

1.9.1. Kelam İlminde Tövbe

Kelâm ilminde tövbe, büyük günah meselesi bağlamında ele alınan önemli konulardan biridir. Büyük günah meselesi, kelâm disiplininin temel tartışma alanlarından birini teşkil etmekte olup, amelin imanın bir parçası olarak kabul edilip edilmemesi hususundaki farklı yaklaşımlar, tövbe kavramının yorumlanışını da doğrudan etkilemektedir. Bu bağlamda tövbenin günahları giderme fonksiyonu noktasında özellikle Mutezile, Eşariyye, Hâricîyye ve Mürcie mezhepleri arasında belirgin görüş ayrılıkları bulunmaktadır.¹⁹³

Allah Teâlâ Kur’an’da “*Eğer siz yasakların büyüklerinden kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi güzel bir yere koyarız.*”¹⁹⁴ buyurmuştur. Bu âyetten günahların büyük ve küçük olmak üzere ikili bir tasnife tabi tutulduğu görülür. Ancak bahsedilen büyük ve küçük günahların neler olduğu hususunda kesin bir delil yoktur. Bunun yanı sıra Allah’ı inkâr etmenin diğer bütün günahlara nispetle büyük sayılacağı söylenmiştir. Bununla birlikte Allah’a karşı işlenen günahlar ile kullara karşı işlenen günahların da farklı kategorilerde ele alınacağı

¹⁹² Seval Akbaş, *Yaşlılarda Dua ve Tövbenin Ölüm Korkusuna Etkisi (Huzurevleri Örneği)* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 171-172.

¹⁹³ Salih Sabri Yavuz, “Tövbenin İtizali Yorumu”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/3 (2010), 8.

¹⁹⁴ en-Nisâ 4/31.

ifade edilmiştir.¹⁹⁵ Eşarî âlimi imam Gazzâlî küçük günahların bazı sebeplerle büyüdüğünü ifade etmektedir. Bunlardan biri küçük günahların ısrarla işlenmesidir. Bu hususta o, şöyle der: “İsrarla işlenen küçük günah olarak kalmaz, bağışlanma dilediğin ise büyük günah olarak kalmaz.” Gazzâlî’ye göre büyük günah işleyip ardından af dileyenin durumu küçük günahta ısrar edenin durumundan daha umut vericidir.¹⁹⁶

Kelâm ilmi çatısı altında tövbe tartışmalarını iki ana başlıkta ele almak mümkündür. Bunlardan ilki, Eşarî ve Mâtürîdî ekollerinin temsil ettiği Ehl-i Sünnet anlayışının tövbe tanımıdır. Diğer ise Mutezîlî düşüncenin tövbe kavramına getirdiği yorumdur. Bu iki anlayış arasındaki temel farklılık, Allah’ın tövbeleri kabul etmesinin zorunlu olup olmadığı noktasındadır. Ehl-i Sünnet, tövbenin kabulünü Allah’ın rahmetine ve iradesine bağlı bir lütuf olarak görürken Mutezile, adalet ilkesi gereği Allah’ın tövbeleri kabul etmesini zorunlu saymaktadır.¹⁹⁷

İnsanın fiillerinde bulunan irade problemi de kelimada tartışılmalı bir konu olmuştur. Mutezile bu konuyu “Adalet” ilkesi başlığı altında ele almıştır. Onlara göre insan fiillerini gerçekleştirmede tamamen özgürdür. Tanrı herhangi bir müdahalede bulunmaz. Şâyet kulların fiilleri Tanrı tarafından yaratılsaydı peygamber gönderip onları iman ve itaate davet etmesinin bir anlamı kalmazdı. Ebû’l-Hasan el-Eşarî’ye göre insanın fiilleri onun hâdis olan irade ve kudretiyle meydana gelmekte olup fiillerin gerçekleşmesi anında Allah tarafından yaratılmaktadır. Mâtürîdî alimlerin çoğu ise insana ait fiillerin aslının Allah’ın kudretiyle meydana geldiğini ancak iman-küfür, itaat-isyan, hayır-şer gibi vasıfların insanın iradesi ve kudretiyle meydana geldiğini söylemektedir.¹⁹⁸ Bu bağlamda insan fiillerindeki cüz’î ve küllî irade kavramlarının varlığı, tövbe meselesini de doğrudan etkileyen bir husustur. Zira kulun günaha yönelme sürecinde iradesini ne ölçüde kullandığı, onun tövbe etmeye yönelmesinde de belirleyici bir etkiye sahiptir.

Netice itibarıyla tövbe, farklı mezheplerin tövbe kavramına yaklaşımları, onların ilahî adalet, insan iradesi ve kulluk anlayışlarına dair temel görüşlerini yansıtmaktadır. Kelam mezheplerinin tövbeyi ele alış biçimleri, Allah’ın rahmet ve adalet sıfatlarıyla olan ilişkisini ortaya koyarken insanın iradî fiillerindeki sorumluluğuna da vurgu yapar. Mutezile, tövbeyi ilahî adaletin bir gereği olarak değerlendirirken Eş’arîler daha çok Allah’ın mutlak iradesi ve rahmeti bağlamında ele almıştır. Bu farklılıklar, tövbenin teolojik bir mesele olarak

¹⁹⁵ Bayram Çınar, “Kelâmda Büyük Günah Tartışmaları”, *Gümüşhane Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (2021), 619-620.

¹⁹⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, 32.

¹⁹⁷ Salim Özer, “Günahların Affında ve Cezaların Düşmesinde Tövbenin Etkisi”, *Bilimname*, (2008), 87.

¹⁹⁸ Mustafa Said Yazıcıoğlu, “Fiil”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1996), 13/61.

değerlendirildiğini göstermektedir. Bununla birlikte mezheplerin tövbe kavramına yaklaşımları, İslam düşüncesindeki irade, kader ve ilahî sıfatlar gibi temel meselelerin anlaşılmasına ışık tutar. Bu noktada mezheplerin tövbe kavramına getirdiği yorumları ele almak yerinde olacaktır.

A. Mutezile'nin Tövbe Anlayışı

Mutezile mezhebi, inanç esaslarını beş temel ilke üzerine bina etmiştir. Bu ilkelerden biri olan “adalet” prensibi, tövbe kavramıyla ilişkilendirilebilecek önemli bir unsurdur. Mutezile’ye göre adalet, Allah’ın her türlü kötülükten ve yanlış fiilden münezzeh olması, bütün fiillerinde hikmet ve adalet sahibi olması anlamına gelir. Adalet ilkesi çerçevesinde, Allah Teâlâ’nın kullarına iradî fiillerini gerçekleştirebilmeleri için gerekli olan istidatı önceden vermesi gerektiği kabul edilir. Bunun yanı sıra, Mutezile’ye göre Allah’ın adaleti, kul için en iyisini yaratmayı (aslah) Allah’a vacip kılar.¹⁹⁹ Bu doğrultuda Allah’ın, kulun günah işledikten sonra samimi bir şekilde tövbe etmesi halinde bu tövbeyi kabul etmesi ilahî adaletin ve kul hakkında hayırlı olanı gerçekleştirme gereğinin bir sonucudur.

Mutezile mezhebi bazı fiilleri Allah’a vacip kılmakla ehl-i sünnet camiada şiddetli eleştirilerin hedefi olmuştur. Usul-i Hamsede ele aldıkları adalet ilkesi de bunların içerisinde. Onlara göre adaletli davranmak Allah’a vaciptir. Bu ilke gereği kul bir günah işlediğinde pişman olarak tövbe etmelidir. Kulun tövbe etmesi onun lehine olan bir fiildir. Kulun lehine olanı yaratması is Allah’a vaciptir. Zira Allah kötülüklerden münezzehdir bu sebeple O’na kötü fiiller isnad edilemez. Bu bağlamda Allah’ın tövbeleri kabul etmemesi, ilâhî adalet anlayışıyla bağdaşmadığı için düşünülemez.²⁰⁰

Mutezile’ye göre çocukların ileride iman edip etmeyecekleri, kâfirlerin Müslüman olup olmayacakları ve fâsıkların tövbe edip etmeyecekleri Allah’ın ezeli ilminde mevcuttur. Bu nedenle, aslah ilkesi gereğince, Allah’ın bu kişileri vaktinden önce öldürmesi caiz değildir.²⁰¹ Zira Allah, kulları için en faydalı olanı murat eder ve onların hidâyete erme ihtimallerini yok edecek bir fiilde bulunmaz. Bu anlayış, Mutezile’nin ilâhî adalet anlayışı çerçevesinde şekillenmiş olup, insanın özgür iradesini ve sorumluluğunu merkeze alan bir yaklaşımdır.

Mutezile mezhebinin beş temel ilkesinden biri olan “el-Menzile beyne’l-menzileteyn” prensibi, büyük günah işleyen kimsenin durumu ile doğrudan ilişkili bir ilkedir. Mutezile’ye

¹⁹⁹ İlyas Çelebi, “Usûl-i Hamse”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/211.

²⁰⁰ Yavuz, “Tevbenin İtizali Yorumu”, 11.

²⁰¹ İbn Hazm, *el-Fasl Dinler ve Mezhepler Tarihi*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı, 2017), 2/692.

göre büyük günah işleyen kişi ne mü'min ne de kâfir kabul edilir; bu kimse “fâsık” olarak nitelendirilir ve günahından tövbe etmesi gereklidir. Eğer tövbe etmeden ölürse bu kişi ebediyen cehennemde kalır. Ancak cehennemdeki azabı, kâfirin azabı kadar şiddetli olmayacaktır. Şâyet bu kişi tövbe ederse yeniden iman statüsüne döner ve büyük günahının cezasını çektikten sonra cennete girebilir. Mutezile, fâsık kişiye hayatı boyunca tövbe etme hakkı tanımıştır. Fâsık kimse ölmeden önce tövbe ederse fasıklıktan kurtularak imana dönmüş sayılır. Ancak tövbe etmezse bu durum onun küfre düşmesiyle sonuçlanır.²⁰²

Meşhur Mutezilî alim Kadı Abdülcebbar'a (ö. 415/1025) göre küçük günahlardan tövbe etmek aklen değil naklen gereklidir. Zira tövbe nefsten zararı izale için yapılır, küçük günahın ise sevapları azaltması dışında bir zararı yoktur. Taâtı masiyetlerinden çok olan kişinin durumu da böyledir. Bu kişiye tövbe etmek aklen gerekli değildir. Şâyet mâsiyetleri taâtinden çoksa bu kişi büyük günah sahibidir. Bu kişi cezasının düşmesi için mutlaka tövbe etmelidir.²⁰³

Kadı, tövbenin cezaları düşürdüğünü ifade etmektedir. Zira tövbe cezayı düşürücü olmasaydı Allah Teâlâ'nın kuluna lütufta bulunmaması hatta tövbe eden kulunu cezalandırmasının hasen (iyi) olması gerekirdi. Bunun yanı sıra o, i'tizar (özür dileme) ve tövbenin arasındaki benzerlikten söz eder. Bir kişi kabahat işlediği muhatabından samimiyetle özür dilerse artık muhatabının onu kınamaya hakkı yoktur. Yani i'tizar işlenen kabahat sebebiyle müstehak olunan kınamayı düşürür. Aynı şey tövbe için de geçerlidir.²⁰⁴

Kadı'ya göre tövbede aslanan pişmanlıktır, günah işlememe konusunda kararlılık göstermek ise tövbenin şartıdır. Zira tövbe maziye taalluk edecek şekilde gerçekleşir. Maziye taalluk eden hal ise pişmanlıktır. Kararlılık ise maziye değil geleceğe delalet eder. Bununla beraber her ikisi de tövbenin tahakkuk edebilmesi için bir iş birliği halindedir. Bunlardan biri eksik olduğu takdirde bu tövbe sahih olmaz.²⁰⁵ Tövbe, kötü bir fiilden kötü olduğu için pişmanlık duymak ve kötü fiilin benzerine dönmemeye azmetmeyi içerir. Kişi bu iki şartı yerine getirirse kendisini o günahı işlememiş farz edebilir.²⁰⁶

Mutezile'nin tövbe kavramına yaklaşımı, inanç sistemlerini şekillendiren Usûl-ü Hamse ilkeleriyle doğrudan ilişkilidir. Mutezile'ye göre büyük günah işleyen bir kimse tövbe etmediği takdirde cennete giremez. Bununla birlikte Allah'ın kulları için en iyi olanı

²⁰² Cihad Tunç, “Kelâm İlminde Büyük Günah Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (ts.), 337-341.

²⁰³ Kadı Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse Mutezile'nin Beş İlkesi*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı, 2013), 2/748.

²⁰⁴ Kadı Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 2/748-750.

²⁰⁵ Kadı Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 2/754.

²⁰⁶ Ahmed b. el-Hamedâni Kadı Abdülcebbar, *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl*, thk. Taha Hüseyin - İbrahim Medkûr (Kahire: Vezaratü's-Sekafe ve'l İrşâdi'l-Kavmî, 1965), 14/320.

yaratmasının vacip olduğu kabul edildiğinden, tövbeleri kabul etmesi de zorunlu görülmektedir. Ancak Mutezile'nin bu yaklaşımı, Allah'ın mutlak iradesini ve ilâhî aşkınlığını sınırlandırdığı gerekçesiyle Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından eleştirilmiş ve tartışmaya konu edilmiştir.

B. Hâriciyye'nin Tövbe Anlayışı

Hâricîlik, İslam mezhepleri tarihinde ortaya çıkan ilk fırkalardan biri olarak kabul edilmektedir. Hz. Ali'nin ordusunda yer alan bir grup, Sıffîn Savaşı sırasında gerçekleşen hakem olayını kabul etmesi sebebiyle Hz. Ali'yi tekfir etmiş ve onu tövbe etmeye davet etmiştir. Bununla birlikte aynı sebepten ötürü kendilerinin de küfre düştüğünü, ancak tövbe ederek yeniden İslam'a girdiklerini ileri sürmüşlerdir.²⁰⁷

Hâricîlerin temel prensiplerinden biri, günahlar arasında büyük-küçük ayrımı yapmamalarıdır. Hatta bir kulun görüşlerinde hata yapmasını dahi günah olarak değerlendirerek onu tekfir ettikleri bilinmektedir. Hz. Ali'yi tekfir etmeleri bu anlayışa örnek teşkil etmektedir. Ayrıca her günah işleyeni tekfir etmeleri konusunda kendi anlayışlarına belirli Kur'an âyetlerini delil olarak ileri sürmektedirler. Örneğin Kur'an'da geçen "...Kim, Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar, kafirlerin ta kendileridir."²⁰⁸ âyetini zikrederek her günah işleyen, kendisine Allah'ın indirdiğinden başka bir şeyle hükmetmiş olur, dolayısıyla kafir olur demişlerdir.²⁰⁹

Hariciler imanın yalnızca kalp ile tasdik dil ile ikrardan ibaret olmadığını belirtmiş, ameli imanın bir parçası saymışlardır. Onlara göre dinin emirleri akîde ve amelden meydana gelmektedir. Bu emirleri yerine getirmeyenler ise tekfir edilir. Haricilere göre iman ve İslam birbirinden ayrılamaz bu sebeple bir kişi amelleri ihmal ettiğinde imandan çıkmış sayılır. Onlar bu görüşlerini Kur'an'da geçen "lâ hükme illâ lillâh" (hüküm, yalnızca Allah'ındır) âyetine dayandırılar. Bu âyet gereğince kul bir günah işlediğinde Allah'ın emir ve buyruklarına isyan etmiş Allah'ın yasak kıldığını helal saymış olur. Bunun cezası ise ebedi cehennem azabıdır.²¹⁰

Hariciler farklı kollara ayrılmakta olup ortak görüşlerinden biri her büyük günah işleyen küfre düştüğü, her küfrün ise şirk olduğudur. Bu sebeple onlara göre büyük günah işleyen kişi tövbe etmezse kafir olur ve ebedi olarak cehenneme gönderilir.²¹¹ Beyhesiyye

²⁰⁷ Muhammed Ebû Zehra vd., *İslâm'da Siyasi ve İtikâdi Mezhepler Tarihi* (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1983), 71-72.

²⁰⁸ el-Mâide 5/120.

²⁰⁹ Muhammed Ebû Zehra vd., *İslâm'da Siyasi ve İtikâdi Mezhepler Tarihi*, 78-79.

²¹⁰ Ethem Ruhi Fırlı, "Hâricîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/169.

²¹¹ Ebû'l-Hasen el-Eş'arî vd., *İlk Dönem İslam Mezhepleri Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005), 125.

fırkasına göre insanlar dini bilmeyerek ve günaha girerek müşrik olurlar. Şâyet Allah'ın büyük günah olarak bildirmediği bir günah işlediye bu kişi mazur görülür. Hariciyye'nin en şiddetli kolu olarak kabul edilen Ezârika'ya göre her büyük günah işleyen küfre düşmüştür ve ebediyen cehennemde kalacaktır. Onlara göre kafirleri, hatta onların çocuklarını öldürmek caizdir.²¹²

Bir diğer Hâricî kolu olan İbadiyye, Kur'an'ın yorumu (tevil) ve dini hükümlere ilişkin farklı görüşlere sahip olan kişilerin tövbeye davet edilmesini vacip görmektedir. Bu ihtilaf, ister bilinmesi caiz olan konulara isterse bilinmesi caiz olmayan konulara ilişkin olsun, kişiler tövbe ettiklerinde kurtuluşa ererler; aksi takdirde öldürülmeleri gerektiğini savunurlar. Ayrıca İbadiyye mezhebine göre zina veya hırsızlık gibi suçları işleyen kimselere öncelikle hadd cezaları uygulanır. Akabinde bu kişilere tövbe etmeleri için fırsat tanınır; tövbe etmeleri durumunda affedilirler, ancak tövbe etmemeleri halinde öldürülürler.²¹³

Hariciyye fırkası, tövbe kavramına büyük önem atfetmektedir. Bu mezhebe göre kulun işlediği günahlar -büyük veya küçük ayırt edilmeksizin- onu iman dairesinden çıkarır. Dolayısıyla kişinin yeniden iman dairesine girebilmesi için tövbe etmesi zorunlu bir şart olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda tövbe yalnızca mânevî bir arınma aracı değil, aynı zamanda kulun imanını muhafaza etmesini sağlayan itikadi bir zorunluluk olarak değerlendirilir. Hariciyye fırkasının bu yaklaşımına göre kulun günah işlememesi mümkün olmadığından, tövbe sürekli bir gereklilik arz etmektedir. Bu nedenle, kulun tövbeyi yalnızca belirli anlarda gerçekleştirdiği bir eylem olarak değil, hayatının ayrılmaz bir parçası ve temel bir prensibi haline getirmesi zorunludur. Böylece, kişinin imanını muhafaza etmesi ve dini bütünlüğünü koruyabilmesi mümkün olacaktır.

C. Eş'ariyye'nin Tövbe Anlayışı

Eş'ariyye mezhebinin kurucusu olan İmam Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935-36), ilmî hayatının ilk dönemlerinde Mutezili âlimlerden ders almış ve onların ilim meclislerinde bulunmuştur. Ancak zamanla Mutezile'nin düşüncelerinden uzaklaşmaya karar vererek fıkıh ve hadisleri esas alan Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat anlayışını benimsemiştir. Bu sürecin ardından Mutezile'ye yönelik eleştirilerde bulunmuş ve onların görüşlerine karşı kapsamlı bir reddiye ortaya koyarak Eş'ariyye mezhebinin temel ilkelerini oluşturmuştur.²¹⁴

²¹² Eş'arî vd., *Makâlât*, 102.

²¹³ Eş'arî vd., *Makâlât*, 117.

²¹⁴ Muhammed Ebû Zehra, *İslam'da Fıkhî Mezhepler Tarihi*, çev. Abdülkadir Şener (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1975), 1/198.

Eş'arî, Mutezilî düşüncenin aksine, Allah'a herhangi bir yükümlülüğün isnat edilemeyeceğini savunmaktadır. Bu doğrultuda, Allah'ın kulları için en iyi olanı yaratmasının ona zorunlu olduğu düşünülemez. Allah, bir kulunun doğru yola yönelmesini dilerse o kişi hidâyete erer; ancak kimi de saptırırsa o kimseler hüsrana uğrayanlar arasında yer alır.²¹⁵ Nitekim Allah Teâla şöyle buyurmaktadır: “Allah kimi hidâyetine erdirirse muhakkak ki o, doğru yolu bulmuştur. Kimi de saptırırsa işte onlar, hüsrana uğramış kimselerdir.”²¹⁶

Eş'arî kelâmcılarının çoğunluğuna göre iman ameli kapsamaz; iman yalnızca Peygamber'in vahiy yoluyla bildirdiği hakikatleri kalben tasdik etmekten ibarettir. Bu bağlamda Allah'ın varlığını inkâr etmek (küfür) veya birliğini reddetmek (şirk), en büyük ve affedilmez günahlar olarak kabul edilir. Bunun dışında kalan günahlar, kişinin kalbinde iman bulunduğu sürece onu dinden çıkarmamaktadır. Dolayısıyla günahları sebebiyle ehl-i kible tekfir edilemez. Eş'arî anlayışına göre büyük günah işleyen bir kişi tövbe etmeden ölse dahi, ebedî olarak cehennemde kalmaz. Günahlarının cezasını çektikten sonra cennete girmesi mümkündür. Bununla birlikte Allah'ın ilâhî affına veya şefaate mazhar olarak doğrudan cennete girmesi de mümkün görülmektedir.²¹⁷

Eş'arî ve Mâtürîdîlerin temsil ettiği Ehl-i Sünnet anlayışına göre bir kişi büyük günah işlediği halde bunu helal kabul etmediği sürece iman dairesinde kalmaya devam eder. Bu mezheplere göre büyük günah işlemek, kişinin imanına zarar vermez ve onu dinden çıkarmaz. Günahkâr bir mü'min, eğer tövbe ederse doğrudan cennete girebilir; tövbe etmeden ölmesi durumunda ise Allah'ın affına mazhar olabilir veya günahlarının cezasını çektikten sonra cennete girebilir. Bu yaklaşım, Allah'ın rahmeti ve adaletine vurgu yaparak iman ile ameli birbirinden ayrı değerlendiren Ehl-i Sünnet inancının temel ilkelerinden birini oluşturmaktadır.²¹⁸

Eş'arî âlimleri, tövbe ederek iman üzere ölen kimselerden Yüce Allah'ın ezelden razı olduğunu, kâfir veya fâsık olarak ölenlerden ise ezelde hoşnut olmadığını kabul etmektedirler. Onlara göre Allah'ın ilmi değişmez; Dolayısıyla O'nun gazap ettiği bir şeye sonradan razı olması veya razı olduğu bir şeye sonradan öfkelenmesi mümkün değildir.²¹⁹

Eş'arî düşüncesine göre kişi ancak yaptığı fiillerden sorumludur; düşüncelerden değil. Allah'ın vaadleri ve affedici sıfatı nedeniyle, tövbe eden mü'minlerin affı umulur. Ancak

²¹⁵ Muhammed Ebû Zehra, *İslam'da Fıkhi Mezhepler Tarihi*, 1/203.

²¹⁶ el-A'raf 7/178.

²¹⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Eş'ariyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/452.

²¹⁸ Fethi Demir, “Günah ve Kebâir Kavramları Bağlamında Bazı Eş'arî Âlimlerinin İmanda Artma-Eksilme Hakkındaki Görüşleri”, *Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/5 (2022), 123.

²¹⁹ İbn Hazm, *el-Fasl Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 2/58.

Allah'ın affi mutlak değildir; günahkarın affi veya cezalandırılması Allah'ın takdiridir. Tövbe, affin bir şartıdır, ancak affin kesinliği Allah'a aittir.²²⁰

D. Mâtürîdiyye'nin Tövbe Anlayışı

Mâtürîdiyye'ye göre imanın asıl unsuru kalp ile tasdiktir. Dilin ifadesi onu ifade etmeye yarayan bir vasıttır. Buna göre kalbi ile Allah'ı tasdik eden bir kul haram bir şeyi helâl telakki etmediği ve günahını hafife almadığı takdirde büyük veya küçük günah işlerse dinden çıkmış sayılmaz.²²¹

Günahkarlardan tövbe etmeleri istenmiş ve günahı ısrar etmedikçe bağışlanacakları açıklanmıştır. Hz. Peygamber'e de mü'minler için Allah'tan mağfiret dilemesi emredilmiştir. Mâtürîdîlere göre bir müslümanın nefsanî arzular ve ihmalkârlıkları sebebiyle günah işlemesi onu kâfir yapmaz ancak fâsık yapar. Günah işlese dahi kişi iman ettiği takdirde en büyük hayrı işlemiş, kötülükte inkâr ve şirk haddine ulaşmamış olur. Tövbe ederek veya etmeden ölen günahkâr müslümanın ahiretteki durumu Allah'a havale edilir, dilerse bağışlar, dilerse azap eder ancak naslardan cehennemde ebedi kalmayacağı anlaşılmaktadır.²²²

İmam Mâtürîdî, Kur'an-ı Kerîm'de geçen “Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz; bundan başkasını dilediği kimse için bağışlar”²²³ âyetine dikkat çekerek Allah'ın tövbe şartı olmaksızın dilediği kullarını bağışlayabileceğini savunmaktadır. Buna karşın, Mutezile mezhebi Allah'ın bağışlamasını kulun tövbe etmesi şartına bağlamıştır. Mâtürîdî'ye göre ise söz konusu âyet, Mutezile'nin bu görüşünü geçersiz kılmaktadır; çünkü Allah, bağışlama iradesini kendisine özgü kılmış ve bunda belirli bir hikmet takdir etmiştir.²²⁴

Mâtürîdî, Haricilerin ve Mutezile'nin büyük günah işleyenlerin durumu hakkında öne sürdüğü iddiaları kabul etmez. Yüce Allah “Ey iman edenler! Samimi bir tövbe ile Allah'a dönün!”²²⁵ ve “Ey mü'minler! Hepiniz Allah'a tövbe ediniz (ki kurtuluşa eresiniz)”²²⁶ buyurmuştur. Yani iman vasfını ibka etmesinin yanı sıra mü'minlerin tövbe ile bağışlanacağını haber vermiştir. Bu âyet-i kerimeden günah işleyenlerden iman vasfının kalkmadığı ve tövbe etmeleri takdirde bağışlanacağı anlaşılmaktadır.²²⁷

²²⁰ Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bîşr b. Sâlim el-Eş'ari, *el-Luma'fi reddi 'ala ehli'z zeygi ve 'lbida'* (Beyrut, 1952), 75.

²²¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Mâtürîdiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/172.

²²² Yavuz, “Mâtürîdiyye”, 28/173.

²²³ en-Nisâ 4/48.

²²⁴ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd -Açıklamalı Tercüme-*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014), 494.

²²⁵ et-Tahrîm 66/8.

²²⁶ en-Nûr 24/31.

²²⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 503-504.

Mâtürîdî, “*Doğrusu kâfirlerden başkası Allah’ın yardımından ümidini kesmez*”²²⁸ âyetini delil göstererek Rabbinin rahmetinden ümidini kesen kimsenin sapkınlık içinde olduğunu ifade etmektedir. Örf açısından küfür, yalanlama ve inkâr anlamına gelmektedir. Büyük günah işleyen bir kul, tövbe ederek Allah’ın azabından korkmakta ve O’ndan af dilemektedir. Ayrıca Rabbinin rahmetinden ümidini kesmemek suretiyle sapkınlardan ayrılmaktadır. Nitekim, böyle bir kimse Allah’ı ve O’nun nimetlerini yalanlamamakta, dolayısıyla iman dairesinden çıkmamaktadır.²²⁹

Mâtürîdî’ye göre tövbenin kabul edilebilmesi için günahın bilmeden işlenmiş olması şart değildir. Ancak her günahta tercih edilen fayda ve zararın tam olarak bilinmemesi durumu söz konusudur. Dolayısıyla her günah aslında bir tür cehaletle işlenmektedir. Kul, tövbesini geciktirmemeli ve ölüm gelip çatmadan önce günahlarından arınmalıdır; ancak günahın hemen ardından tövbe etme zorunluluğu yoktur. Nitekim Allah Teâlâ Kur’ân-ı Kerîm’de şöyle buyurmaktadır: “*Allah’ın kabul edeceği tövbe, ancak câhillikleri sebebiyle günah işleyip de o günahdan çarçabuk vazgeçenlerin tövbesidir. İşte Allah, böylelerinin tövbesini kabul buyurur. Allah her şeyi hakkıyla bilen, her hükmü ve işi hikmetli ve sağlam olandır. Yoksa hayatı boyunca günah işleyip de nihâyet kendisine ölüm gelip çatığında: ‘Ben şimdi tövbe ediyorum’ diyenlerin ve kâfir olarak ölenlerin tövbeleri kabul edilmeyecektir. Biz, böyleleri için can yakıcı bir azap hazırladık.*”²³⁰ Bu âyette geçen “*min karîbin*” ifadesi, günahın psikolojik olarak bir rahatsızlık kaynağı olması, hafife alınmaması ve tövbenin ölüm anına ertelenmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca ancak bu bilinçle hareket eden kimselerin samimi bir tövbeye muvaffak olabileceği, aksi takdirde tövbelerinin geçerli olmayacağı ifade edilmektedir.²³¹

Mâtürîdî, söz konusu âyette geçen “*Allah’ın kabul edeceği tövbe, ancak bilmeden kötülük edip de...*” ifadesinin küçük günahları kastettiğini belirtmektedir. Küçük günah işleyen kişinin kalbi daha duyarlı olup, Allah’ı zikretmeye ve O’na yönelmeye daha yatkındır. Âyetin devamında yer alan “*Yoksa kötülükleri yapıp yapıp da içlerinden birine ölüm gelip çatığında ‘Ben şimdi tövbe ettim’...*” ifadesi ise büyük günahlar bağlamında ele alınmaktadır. Büyük günah işleyen kişinin kalbi, küçük günah işleyene kıyasla daha katı ve karanlıktır; böyle bir kişi ancak şiddetli bir musibetle karşılaştığında yahut uzun süren sıkıntı ve kalp darlığı sonrasında pişmanlık hisseder. Bu bağlamda tövbe eden herkesin tövbesinin mutlaka kabul

²²⁸ Yûsuf 12/87.

²²⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 497.

²³⁰ en-Nisâ 4/17-18.

²³¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed Mahmud el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân Tercümesi*, çev. Yunus Vehbi Yavuz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 3/90.

edileceğini iddia etmek yahut Allah'ın her tövbeyi kabul etmekle yükümlü olduğunu düşünmek doğru değildir. Allah'ın, bir kimsenin tövbesini kabul etmesi, O'nun lütuf ve merhametine bağlıdır. Ancak Yüce Allah, tövbe eden kişinin O'na yaklaşmasını sağlayan hayırlı amelleri ve güzel davranışları sebebiyle tövbesini kabul edebilir ve onu doğru yola iletebilir. Âyetin sonunda yer alan “*Kâfir olarak ölenler için kabul edilecek tövbe yoktur.*” ifadesi ise inkârcılar hakkında olup, Allah bu kimselerin tövbesini kabul etmeyeceğini bildirmektedir. Çünkü onlar, ancak ölüm anı gelip çatığında yahut azabı yakından hissettiklerinde tövbe ederler. Böyle bir durumda yapılan tövbe ise makbul değildir.²³²

1.9.2. Fıkıh İlminde Tövbe

Fıkıh, Kur'an ve Hadislerden hüküm çıkararak insanın Allah'la, toplumla ve eşyayla ilişkisini düzenleyen bir ilim dalıdır.²³³ Bu çerçevede, tövbe konusu da gerek bireysel gerek toplumsal boyutları nedeniyle fıkıhçılar tarafından detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Fıkıh literatüründe tövbe, yalnızca bireysel ve ahlaki bir eylem olarak değil, aynı zamanda doğurduğu hukuki sonuçlar ve özellikle cezaya etkisi açısından ele alınır. İşlenen günah kul hakkını içeriyorsa, hak sahibine iade edilmesi veya ondan helallik dilenmesi gerekir. Bununla birlikte bazı günah ve suçlardan tövbe edebilmek için kefâret şartı vardır. Özellikle yerine getirilmemiş malî ibadetlerde tövbenin geçerli olabilmesi için ilgili hakkın sahiplerine verilmesi şarttır. Örneğin ödenmemiş zekât veya kefâretlerin karşılığı maddi olarak ödenmelidir. Kısas gerektiren bir suç işlenmişse fail mağdura veya hak sahibine hakkını talep etme imkânı tanımalıdır. Buna karşılık zina ve şarap içme gibi doğrudan Allah hakkını ilgilendiren günahlarda samimi bir pişmanlık duymak ve bir daha aynı fiili işlememeye kesin bir şekilde niyet etmek tövbenin geçerliliği için yeterli görülmüştür.²³⁴

Tövbenin kabulü için günahın hâkim önünde ikrar edilmesi şart değildir. Bazı fakihler, eğer işlenen günah toplum içinde yayılmışsa, günahkârın bunu açıkça itiraf etmesinin daha faziletli olduğunu belirtmişlerdir. Ancak fakihlerin çoğunluğuna göre günahın gizli tutulması ve sadece Allah'a yönelerek tövbe edilmesi daha uygun görülmüştür. Öte yandan, yanlış bir itikattan tövbe eden kişinin, hatalı inancını terk ettiğini açıkça ifade etmesi ve doğru inanca iman ettiğini beyan etmesi gerekmektedir. Bu, kişinin hem kendisini hem de çevresini doğru inanç üzere yönlendirmesi açısından önem arz etmektedir.²³⁵

²³² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, 3/91.

²³³ Hayreddin Karaman, “Fıkıh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/1.

²³⁴ Emine Gümüş Böke, “Tövbe”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/283.

²³⁵ Böke, “Tövbe”, 41/283.

Fakihler, üçüncü şahısların haklarının söz konusu olduğu durumlarda tövbeyi içsel (fi'l-bâtın) ve dışsal (fi'z-zâhir) olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Birinci tür tövbe, yalnızca kul ile Allah arasındaki günahlara ilişkindir. Bu kapsamda, kul kendisinden başka kimseye zarar vermemiş ve herhangi bir kul hakkını ihlal etmemiştir. İçki içmek, yalan söylemek, namaz ve oruç gibi ibadetleri terk etmek bu gruba giren günahlar arasında yer alır. İkinci tür tövbe ise kul hakkını ilgilendiren ve hukuki sonuç doğuran günahlarla ilişkilidir. Bu tür günahlardan arınmak için yalnızca pişmanlık yeterli olmayıp, ihlal edilen hakkın iadesi ve verilen zararın tazmini de zorunludur. Örneğin fakirin hakkı olan zekâtı ödememek veya başkasının malını gasp etmek gibi fiillerden tövbe edebilmek için hakkın asıl sahibine iadesi gereklidir. Öte yandan, fâsıklık niteliği taşıyan bir günahı işleyen kulun yeniden adalet vasfını kazanabilmesi, nikâhta veli olabilmesi ve mahkemede şahitliğinin kabul edilebilmesi için belirli şartlar öngörülmüştür. Fakihlerin bir kısmı, bu tür günahlardan sonra tövbenin hukuken muteber sayılabilmesi için kişinin altı ay veya bir yıl süreyle doğru ve dürüst bir yaşam sürmesi yahut düzelme belirtileri göstermesi gerektiğini ileri sürmüştür. Ayrıca işlenen günah iftira (kazf) veya yalan şahitlik gibi bir fiil ise ilgili kişinin geçmişteki beyanını yalanlaması zorunlu tutulmuştur.²³⁶

Tövbenin en önemli şartı olan pişmanlığın modern hukukta cezayı düşürücü bir etkisi olduğu bilinmektedir. İslam hukukunda da benzer bir uygulamadan söz etmek mümkündür. Nitekim İslam hukukunda en ağır suçlardan biri olan irtidât (dinden dönme) suçunda bile ceza tatbikinden önce suçluya tövbe edip etmediği sorulmaktadır. Zira İslam hukukunun temel prensibi ceza uygulamak değil kişiyi ve toplumu ıslah edip tekrar kazanmaktır. Bu sebeple cezaların indirimi ya da tamamen affında tövbe konusu İslam hukukunda önemli bir yer kaplamaktadır.²³⁷

Had cezalarının tövbe ile düşürülmesi mümkün olmakla birlikte, cumhur (çoğunluk fakihler) bu konunun suistimale açık olması nedeniyle dikkatle ele alınması gerektiğini belirtmiştir. Zira hakkında ceza uygulanacağını fark eden bir kişi, yalnızca cezadan kurtulmak amacıyla pişmanlık ifade edebilir. Bu durum kamu otoritesi nezdinde had cezalarının caydırıcılığını zayıflatma riskini doğurmaktadır. Bu nedenle, tövbenin ceza hukukuna etkisi konusunda ihtiyatlı bir yaklaşım benimsenmiştir.²³⁸

İbn Kayyim el-Cevziyye bu konuda kendisinin ve mezhebinin görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir: Allah tövbe eden kişiyi tövbe ettiği günahlarından dolayı cezalandırmaz. Aynı şekilde dünya hükümlerinde de bir kişi, hâkimin karşısına çıkmadan önce samimi bir tövbe

²³⁶ Böke, "Tövbe", 41/283.

²³⁷ Salim Özer, "Günahların Affında ve Cezaların Düşmesinde Tövbenin Etkisi", *Bilimname* 14/1 (2008), 79.

²³⁸ Özer, "Günahların Affında ve Cezaların Düşmesinde Tövbenin Etkisi", 2008, 100.

ederse had cezası düşer. Ancak suçu işleyen kişi hâkimin karşısına çıkarıldıktan sonra tövbe ederse tövbesi had cezasını düşürmez. Çünkü eğer bu şekilde kabul edilirse bu durum Allah'ın had cezalarının tamamen ortadan kaldırılması için bir bahaneye dönüşebilir. Zira herhangi bir suç işleyen kişi, cezadan kaçmak için her zaman tövbe ettiğini iddia edebilir. Gerçekten de samimi bir tövbe etmiş olsa bile kişi had cezalarının tamamen kaldırılmasına yol açabilecek bir kapıyı kapatmak için (sedd-i zerâi prensibi gereği) tövbe sonrası cezadan muaf tutulmaz.²³⁹

Allah hakkı içeren günahların tövbesi samimi bir pişmanlıkla yapılan hataya tövbe etmek ve bir daha o günaha dönmemeye azmetmek ile gerçekleşir. Şâyet kişi, bir emri yerine getirmediği için tövbe ediyorsa o emri geciktirmeden yerine getirmeli kazası mümkünse kazasını eda etmeli ve aynı emre itaatte istikamet üzere olmalıdır. Şâyet işlenen günah kul hakkı ile ilgiliyse hatasını telafi etmek için çabalamalıdır. Örneğin mal ile ilgili bir hak söz konusuysa gasp edilen malı karşılamalı, beden ile ilgili bir hata varsa muhatabın bedeni üzerinde tasarrufta bulunmasına müsaade etmelidir. İftira ve gıybet etmek suretiyle namus ve şeref zarar verme durumu varsa o kişiden helallik almalı ve onun itibarını yükseltecek söz ve fiillerde bulunmalıdır.²⁴⁰ Nitekim Peygamber Efendimiz şöyle buyurmaktadır: *“Kimde, başkasının malı ve namusu ile ilgili bir hakkı varsa kıyamet gelmeden önce ondan helallik alsın.”*²⁴¹

Fıkıh ve tasavvuf arasındaki ilişki bağlamında tövbe kavramı incelendiğinde, her iki disiplinde de tövbenin vacip kabul edildiği ve geçerlilik şartları bakımından benzerlik gösterdiği görülmektedir. Ancak tövbe edilmesi gereken hususlarda bazı farklılıklar bulunmaktadır. Sûfiler tövbe edilecek hususları daha geniş ele almışlardır. Örneğin Hücvirî (ö. 465/1072) tövbenin üç boyutu olarak günahattan sevaba, sevaptan asvaba dönmek ve nihayetinde muhabbetin gönleşmesini ele alırken Yûsuf Hemedânî (ö. 535/1140) tövbenin; benden, kalp ve sırrın işlediği günahlar neticesinde edilmesi gerektiğini söyler. Dolayısıyla sûfiler fukahanın günah olarak değerlendirmedeği huhsuları da günah sayarak tövbenin nesnesini genişletmişlerdir.²⁴²

1.9.3. Tefsir İlminde Tövbe

Tefsir ilminde tövbe önemli bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira tövbe başlı başına bir surenin ismi olmuştur. Adını 117 ve 118. Âyetlerde geçen tevbe bahsinden almıştır.

²³⁹ Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn el-Cevziyye İbn Kayyim, *İ'lâmü'l-muvakî'in 'an rabbi'l-âlemîn*, thk. Muhammed Aziz Şems (Beyrut: Daru İbn Hazm, 2029), 4/19.

²⁴⁰ Nihat Dalgın, “İslam'da Tövbe”, *Diyanet İlmî Dergi* 32/3 (1996), 53-55.

²⁴¹ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, “Rekaik” 48.

²⁴² Hamit Demir, “Şerhleri ve Hâşiyeleri Bağlamında Cem'u'l-Cevâmî'de Tasavvuf: Fıkıh-ı Zâhirin Hâtimesi Fıkıh-ı Bâtın”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2024), 135, 138.

Ayrıca müşrik ve münâfıkların izledikleri yanlış yoldan dönerek tövbe etmeleri gerektiğinden söz edilmesi de sureye bu ismin verilmesinin sebeplerinden biridir.²⁴³ Tövbe Suresi, Medenî olması ve Hz. Peygamber'in son zamanlarda katıldığı Tebük Gazvesi'ne atıfta bulunması nedeniyle en son nazil olan surelerden biri olarak kabul edilir. Bu savaş, Hicri 9. yılında gerçekleştirilmiştir. Sure, Kuran'a göre günümüzdeki Mushaf'ta, Enfâl Suresi'nden sonra, Yûnus Suresi'nden önce yer almaktadır ve toplamda 129 âyet içermektedir. Tövbe Suresi'nin diğer surelerden ayıran en dikkat çekici özelliklerinden biri, başında besmele bulunmamasıdır. Bu hususla ilgili olarak İslami literatürde çeşitli yorumlar ve açıklamalar bulunmaktadır. Bazı âlimler, bismelinin olmamasını, surenin muhtevasının ciddiyetini ve savaş durumunu vurgulamak için bir sembol olarak değerlendirirken diğerleri Bu durumu Tövbe Suresi'nin Müslümanların toplumsal ve askeri ilişkilerini yeniden yapılandırma ihtiyacını yansıtmasıyla ilişkilendirmektedir. Bu bağlamda surenin, iman edenlere yönelik bir uyarı ve tebliğ niteliğinde olduğu düşünülmektedir.²⁴⁴

Tövbe Suresi, indirilen son surelerden biri olması, uzunluğu ve ele aldığı konuların kapsamlılığı nedeniyle İslam âlimlerinin sebep-i nüzûlü üzerinde titizlikle durduğu bir metindir. Sure, cihad, seferberlik, münafıkların durumu, toplumsal infâk, zekât ve ganimet gibi toplumsal ve bireysel açıdan önem arz eden konuları içermektedir. Bu yönüyle hem tarihî hem de dinî açıdan güncelliğini ve işlevselliğini koruyan bir niteliğe sahiptir. Tövbe Suresi'nin özellikle cihad ile ilgili âyetleri, büyük ölçüde Tebük Gazvesi bağlamında nazil olmuş olup, bu gazvenin seferberlik süreci, münafıkların tutumu ve İslam toplumunun dayanışma ruhu gibi konular üzerinde yoğunlaşmaktadır. Sure, bu meseleleri ele alırken kulların toplumsal sorumluluklarını ve dini bağlılıklarını yeniden değerlendirme gerekliliğine işaret etmektedir.²⁴⁵ Bu bağlamda Tövbe Suresi'nin içerdiği temaların, İslam toplumlarının ahlâkî ve sosyal düzenini inşa etme konusundaki işlevi, sureyi tarihsel ve teolojik olarak daha da önemli bir hale getirmektedir.

Tebük Gazvesi sırasında yaşanan bazı olaylar, Tövbe Suresi'nde ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bu sure, gazveye katılmak istemeyenler, maddi imkânsızlık nedeniyle katılamayan samimi mü'minler ve münafıkların tutumu gibi çeşitli grupların durumlarını açıkça ortaya koymaktadır.²⁴⁶

²⁴³ Bekir Topaloğlu, "Tevbe Süresi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/585.

²⁴⁴ Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, 10/93-95.

²⁴⁵ Bekir Özkızıl, "Esbâb-ı Nüzûl Tefsir İlişkisi: Tövbe Suresi", *İlsam Akademi Dergisi* 1/1 (2021), 116.

²⁴⁶ İsmail Yiğit, "Tebük Gazvesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/228.

Tebük Gazvesi'ne mazeretsiz bir şekilde katılmayan ve sonrasında derin bir pişmanlık duyan üç sahabinin tövbesi, İslam tarihi ve ahlâkî açıdan önemli bir olaydır. Bu kişiler, Ka'b b. Mâlik, Mürâre b. Rebî ve Hilâl b. Ümeyye'dir. Söz konusu sahabiler, münafıklar gibi iki yüzlü davranıp yalan mazeretler ileri sürmek yerine, savaşa katılmamalarının gerçek sebebini dürüst bir şekilde ifade etmiş ve bu davranışlarından dolayı samimi bir pişmanlık göstermişlerdir. Gazveye iştirak etmemeleri nedeniyle, Hz. Peygamber ve diğer Müslümanlar tarafından kınanmışlardır. Hz. Peygamber, bu üç sahabe ile belirli bir süre konuşulmasını yasaklamış ve bu durum onların toplum içinde ciddi bir yalnızlık ve tecrit süreci yaşamalarına neden olmuştur. Bu süreçte hem mânevî hem de sosyal olarak zorlu bir imtihana tabi tutulmuşlar ve adeta dünyalarının karardığını ifade etmişlerdir. Özellikle, Ka'b b. Mâlik'in bu süre zarfında yaşadığı duyguları detaylı bir şekilde dile getirdiği hadis, literatürde geniş yer bulmuş ve bu olayın ahlâkî ve dini boyutlarını aydınlatan bir metin olarak kabul edilmiştir. Sonunda, Allah'ın onların samimi tövbelerini kabul ettiği vurgulanmış ve bu hadise dürüstlük, pişmanlık ve samimi tövbenin önemine dair güçlü bir örnek olarak İslam tarihinde yerini almıştır.²⁴⁷ Bu olay, sadece bir tarihî anekdot olarak değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerde dürüstlüğün ve pişmanlığın değerini vurgulayan bir ders niteliği taşımaktadır.

Tefsir ilminde tövbenin önemi, Kur'an-ı Kerim'de tövbeye dair âyetlerin sayısal çokluğu ve içerdiği derin anlamlarla doğru orantılıdır. Tefsir âlimleri, tövbe ile ilgili âyetleri detaylı bir şekilde ele alarak bu kavramın Kur'an'daki farklı bağlamlarını ve boyutlarını açıklamışlardır. Bu kapsamda, tövbenin mahiyeti, şartları, kabul edilme yolları ve mânevî etkileri, tefsir ilminin temel konularından biri olarak öne çıkar. Kur'an'da sıkça vurgulanan Allah'ın tövbeleri çokça kabul ettiğine dair ifadeler, Allah'ın rahmet kapılarının her zaman açık olduğunu ve kulların umutlarını yitirmemesi gerektiğini vurgular.²⁴⁸

1.9.4. Hadis İlminde Tövbe

Peygamber Efendimiz tövbenin önemine dair birçok hadis-i şerif buyurmuş ve ümmetine bu konuda rehberlik etmiştir. Bu anlamda Resulullah günah işleyen kişilere pişman oldukları takdirde bir çıkış kapısı sunmakta ve yaratıcının engin merhametini kullarına tanıtmaktadır.

Peygamber Efendimiz insanın fitratında günah işlemenin bulunduğunu ancak bunun Allah'a bir başkaldırı olduğunu ve kulun bir an önce bu hatasından Rabbine dönmesi

²⁴⁷ Mehmet Faik Kırtay, *Tevbe Suresi Bağlamında Tebük Savaşının Müslümanlar Üzerindeki Psikolojik ve Sosyolojik Etkileri* (Şanlıurfa: Harran üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 112-113.

²⁴⁸ Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 122-128.

gerektiğini bildirmektedir.²⁴⁹ Nitekim bir hadiste “*Bütün âdemoğulları hata yapar, hata yapanların en hayırlısı tövbe edenlerdir.*”²⁵⁰ buyurarak tövbenin Allah katında yüksek bir değer taşıdığını vurgulamıştır. Bu hadis, günah işleyen bir kulun, samimi bir şekilde pişmanlık duyarak Allah’a dönmesinin en doğru yol olduğunu göstermektedir.

Peygamber Efendimiz insanların dürtüleri sayesinde günaha meyilli olduğunu, hatadan sakınmanın onun için güç olduğunu söylemiş bununla beraber günahların insan psikolojisini olumsuz yönde etkileyen bazı durumlar meydana getirdiğini vurgulamıştır. Bu anlamda “*Tövbe pişmanlıktır.*”²⁵¹ buyurarak günah işleyen kişinin pişmanlık duyduğunu bunun ardından ise tövbe ederek psikolojik bir rahatlama elde edeceğine işaret eder.²⁵²

Hadislerde tövbe kavramının nasıl işlendiğinde bakıldığında onun kullar için bir rahatlama aracı ve Allah’a ulaştıran bir vasıta olduğu görülmektedir. Peygamber Efendimiz ümmetini tövbe etmeye sevk etmiş kendisinin de sürekli tövbe ve istiğfar halinde olduğunu belirterek ardından gelenlere örnek olmayı hedeflemiştir. Peygamber Efendimiz’in bu tutumu, tövbenin yalnızca kişisel bir rahatlama sağlamadığını, aynı zamanda kulu Allah’ın huzuruna yakınlaştıran mânevî bir iyileşme süreci olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca tövbe eden bir kulun kalbi temizlenir ve Allah’ın rahmetine mazhar olur, bu da hem kulsel hem de toplumsal düzeyde moral ve motivasyon kaynağıdır. Peygamber Efendimiz’in sürekli tövbe etmesi, onun sünneti olarak ümmeti için de örnek teşkil etmektedir.

²⁴⁹ Mehmet Soysaldı, “İslam’da Günah Kavramı”, *Tasavvuf Dergisi* 7 (2001), 153.

²⁵⁰ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, “Zühd”, 30.

²⁵¹ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, “Zühd”, 30.

²⁵² Ünalın, “Hadislerde Günahın Psiko-Sosyal Boyutu”, 95.

II. BÖLÜM

2. İBN KAYYİM EL-CEVZİYYE’NİN TASAVVUF DÜŞÜNCESİNDE TÖVBE

İbn Kayyim el-Cevziyye, 14. yüzyılın önde gelen İslam âlimlerinden biri olarak fıkıh, akaid, tefsir, hadis, dil, tarih ve tasavvuf gibi birçok ilim dalında derinleşmiş ve İslam düşüncesine önemli katkılarda bulunmuştur. “Zamanın harikası” olarak nitelendirilen İbn Kayyim, toplumsal ıslah ve ihya adına yoğun bir mücadele vermiş, bu doğrultuda birçok eser kaleme almıştır.²⁵³

İbn Kayyim’in düşünsel mirasında tasavvufun önemli bir yer tuttuğu görülmekte olup, eserlerinde tasavvufi ıstıhlara sıkça yer verdiği dikkat çekmektedir. Onun üzerinde durduğu en temel kavramlardan biri ise “tövbe”dir. Tövbe kavramını her şeyin başlangıcı ve nihai gayesi olarak değerlendiren²⁵⁴ İbn Kayyim, eserlerinde bu konuyu geniş bir şekilde ele almış ve derinlemesine tahlillerde bulunmuştur.

Bu çalışmada, İbn Kayyim’in tasavvuf düşüncesinde tövbe kavramını ele almadan önce, onun ilmî birikimini, düşünce dünyasını şekillendiren temel dinamikleri ve tasavvufa yaklaşımını incelemenin daha isabetli olacağı kanaatindeyiz. Bu bağlamda onun ilmî yaşamı ve tasavvufa yönelik görüşleri incelenerek tövbe kavramına dair değerlendirmeleri daha sağlam bir zeminde ele alınacaktır.

2.1. İbn Kayyim’in Hayatı ve İlmî Kişiliği

İbn Kayyim el-Cevziyye 691/1292 yılında Şam’da doğmuş olup tam adı Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Saîb b. Hureyz b. Mekkî Zeynüddîn ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî’dir. Bazı kaynaklarda kendisine “İbn Cevziyye” şeklinde hitap edilse de bu ifade hatalıdır. Zira Şam’da Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî’nin yaptırmış olduğu Cevziyye Medresesinin Kayyimliğini yaptığı için babasına “Kayyim el-Cevziyye”, kendisine de “İbn Kayyim el-Cevziyye” denmiştir. Ayrıca o, ailesinin Moğol istilasını nedeniyle terk ettiği Zür kasabasından dolayı “Zürâî” nisbesiyle anılmıştır.²⁵⁵

²⁵³ Mustafa Salih Edis, *İbn Kayyim el-Cevziyye’nin Tasavvufa Yaklaşımı* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023), “Özet”.

²⁵⁴ Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa’îd Şemsüddîn el-Cevziyye İbn Kayyim, *Medâricü’s-sâlikîn beyne menâzili iyyâke na’büdü ve iyyâke neste’in*, thk. Muhammed el-Mu’tasım Billah el-Bağdâdî (Beyrut: Dârü’l Kütüb el-Arabî, 1996), 196.

²⁵⁵ Birgit Krawietz, *Ibn Qayyim al-Jawziyah: His Life and Works*, “Mamluk Studies Review”, *Universtat Tubingen* 10/2 (2006), 20.

Her insanın yetiştiği aile ortamı, karakterinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. İbn Kayyim'in büyüdüğü aile ortamı da onun ahlakî ve ilmî yönünün oluşumunda temel bir etkiye sahiptir. Kaynaklara göre İbn Kayyim'in ailesi; ahlaklı, zeki, ufku geniş, iyi huylu, kararlı ve ibadete düşkün fertlerden oluşmaktaydı. Babası Ebû Bekir, ilim ehli ve sâlih bir kişi olarak tanınmıştır. İbn Kayyim, eğitim hayatına altı yaşında babasından aldığı derslerle başlamıştır. Kardeşi Abdurrahman da babasından eğitim görmüş ve imamlık yapmıştır. Hanbelî mezhebine mensup bir çevrede ve ailede yetişen İbn Kayyim, bu mezhebi benimsemiş olmakla birlikte mezhep konusunda taassup göstermemiştir. O, meseleleri değerlendirirken öncelikli olarak Kur'an ve Sünnet'e başvurmuş, mezhebinin görüşleri Kur'an ve Sünnet'e aykırı bir durum arz ettiğinde, o görüşleri benimsemekten kaçınmıştır.²⁵⁶

İbn Kayyim el-Cevziyye, bir süre Cevziyye Medresesi'nde imamlık yaptıktan sonra, 743/1342 yılında Sadriye Medresesi'nde müderrislik görevine başlamış ve bu görevini vefatına kadar devam ettirmiştir. Bunun dışında, herhangi bir devlet kademesinde görev almamış, ancak istikrarlı bir şekilde sürdürdüğü irşad faaliyetleri ve ilmî çalışmalarla birikimini halka aktarmayı başarmıştır.²⁵⁷

İbn Kayyim'in; Cemâleddin Abdullah (ö. 773/1323), Şemseddin Muhammed (ö. 756/1355) ve Burhâneddin İbrahim (ö. 773/1323) adında üç oğlu bulunmaktadır. Onlar da babaları gibi ilimle meşgul olmuş ve onun vefatının ardından Sadriye Medresesinde verdiği dersleri sürdürerek ilmî mirasını devam ettirmişlerdir.²⁵⁸

İbn Kayyim'in hayatında derin izler bırakan en önemli kişi şüphesiz İbn Teymiyye (ö. 728/1328) olmuştur. İbn Kayyim, İbn Teymiyye ile yirmi bir yaşında tanışmış ve bu tarihten itibaren onun en sâdik talebesi olmuştur. Onların ilişkisi sıradan bir öğretmen-öğrenci bağının ötesine geçmiş; İbn Kayyim, hocasının çoğu fikrini benimseyip hayatına tatbik etmiş ve hayatının sonuna kadar bu fikirleri yaymak için mücadele etmiştir.²⁵⁹

İbn Kayyim'in hayatına dair bilgilerin büyük bir kısmı öğrencisi İbn Receb (ö. 795/1393) ve yakın arkadaşı İbn Kesir (ö. 701/1301) vasıtasıyla günümüze ulaşmıştır. İbn Kesir, eserlerinde onun yakın dostu ve onu en çok seven kişi olduğunu söylemiştir. İbn Kesir'in aktardığına göre o, kimseyi ayıplamayan, kıskanmayan, kimseye öfke duymayan, kin beslemeyen, kıraati ve huyu güzel biriydi. İbadete son derece düşkün olan İbn Kayyim,

²⁵⁶ Bekir Bin Abdullah Ebû Zeyd, *İbn Kayyim el-Cevziyye Hayatahu Asârahu Mevâridehu* (Riyad: Dârü'l-Âsime, 2002), 43; Kadriye Hörekli, *İbn Kayyim el-Cevziyye ve Kur'an Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 10.

²⁵⁷ Hüseyin Avni Çelik, "İbn Kayyim el-Cevziyye ve ma'âni el-edevât ve'lhuruf", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1988), 150.

²⁵⁸ Hörekli, *İbn Kayyim el-Cevziyye ve Kur'an Anlayışı*, 10.

²⁵⁹ Ebû Zeyd, *İbn Kayyim el-Cevziyye hayatahu asârahu mevâridehu*, 52.

namazlarını oldukça uzun kılmasıyla dikkat çekerti, öyle ki namazlarını bu kadar uzun kılması sebebiyle çevresindekilerin eleştirilerine maruz kaldığı bilinmektedir.²⁶⁰ Mekke’de bulunduğu sırada ibadete olan düşkünlüğü Mekke halkının da dikkatini çekmiş; halk onu âbid bir zât olarak anmıştır²⁶¹

İbn Kayyim, 751/1350 yılında altmış yaşında Şam’da vefat etmiş; cenazesi kadılar, devlet ricâli, havâstan ve âvamdan sâlihlerin bulunduğu kalabalık bir cemaat tarafından kaldırılmış; el-bâb es-Sagîr mezarlığına, annesinin yanına defnedilmiştir.²⁶²

İbn Kayyim’in doğup büyüdüğü yer olan Şam, köklü tarihi ve zengin kültürel mirasıyla İslam medeniyeti açısından oldukça önemli bir şehirdir. Şam tarihçisi İbn Asâkir (ö. 600/1203) burayı “peygamberler yurdu” olarak tanımlamış ve bu özelliğı nedeniyle Şam’ın bereketli bir yer olduğunu ifade etmiştir. Birçok peygamberin burada yaşamış ya da buradan geçmiş olması Şam’ı pek çok dinde kutsal bir şehir kılmıştır.²⁶³ Bu özellikleri sebebiyle Şam, tarih boyunca çeşitli devletlerin hâkimiyet kurma çabalarına maruz kalmış, bu nedenle sık sık istila ve yıkımlara sahne olmuştur. Haçlı seferleri ve Moğol istilasının yaşanması bunun en belirgin örneklerindendir. Haçlılar, Şam’ın kutsal ve bereketli topraklarını ele geçirmek amacıyla Suriye kıyılarını işgal ederken Moğollar ise Bağdat’ı yerle bir ettikten sonra Şam’a yönelmişlerdir. Ancak Memlûk emirleri Moğolların Şam’a girişini engelleyerek ilerlemelerini durdurmayı başarmışlardır. Bu dönemde, İbn Teymiyye gibi önde gelen âlimler, halkı istilalara karşı bilinçlendirmek ve örgütlemek için büyük çaba sarf etmişlerdir. Hatta bu âlimler, bu süreçte devlet adamlarından daha etkili bir rol oynamış ve halkın direnişine öncülük ederek işgalcilere karşı önemli bir moral kaynağı olmuşlardır.²⁶⁴

Moğolların Şam’a girememesi, bu şehri diğer şehirlere kıyasla daha güvenli hale getirmiş ve bu durum islam coğrafyasından birçok müslümanın Şam’a yerleşmesine vesile olmuştur. Ayrıca Şam’a hâkim olan Zengîlerin, Eyyûbîlerin ve onların ardından gelen Memlûklerin ilme verdikleri önem ve âlimlere gösterdikleri hürmet, bu şehri ilim ve kültür merkezi haline getirmiştir. Bu durum İslam dünyasının dört bir yanından birçok âlimin Şam’a akın etmesine neden olmuştur. Nitekim Ünlü seyyah İbn Battûta (ö. 770/1368-69), orta çağda Şam ve Kahire’nin ilim açısından eşsiz bir konumda olduğunu vurgulamış ve İslam dünyasında

²⁶⁰ İbn Kesir, *el-Bidaye ve’n-Nihaye*, 361.

²⁶¹ İbn Receb Hanbelî, *Zeylül tabakâtü’l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman Bin Süleyman (Riyad: Mektebetü’l-Ubeykân, 2005), 5/173.

²⁶² Hanbelî, *Zeylül tabakâtü’l-Hanâbile*, 5/176; Abdülazim Abdusselam Şerefüddîn, *İbn Kayyim el-Cevziyye asruhu ve menhecühu ve ârâuhu fi’l-fikh ve’l-akaid ve’t-Tasavvuf* (Kuveyt: Dârü’l-Kalem, 1984), 311-312.

²⁶³ Zayde Antrim, “İbn Asakir’s Representations of Syria and Damascus in the Introduction to The Tarikh Madinat Dimashq”, *Cambridge University* 38 (2006), 119.

²⁶⁴ Nicola A. Ziadeh, *Damascus Under the Mamluks* (U.S.A: University of Oklahoma Press, 1964), 4-5.

bu iki şehirle yarışabilecek başka bir ilim merkezi olmadığını ifade etmiştir. Bu özellikleriyle Şam, dönemin en önemli bilim, eğitim ve kültür merkezlerinden biri olmuştur.²⁶⁵

İbn Kayyim'in yaşadığı dönem Şam'ın Memlûkler hâkimiyeti altında olduğu bir zaman dilimidir. Bu dönemde Şam, birçok âlim ve kadının bulunduğu bir ilim ve kültür merkezi konumundaydı. Söz konusu âlimlerin önemli bir kısmı, Moğol istilasını sebebiyle Bağdat'tan, Mezopotamya'nın farklı bölgelerinden veya İran şehirlerinden Şam'a gelmişti.²⁶⁶ İbn Kayyim'in hayatının büyük bir kısmında hüküm süren el-Melikü'n-Nâsır Nâsîrüddîn Muhammed b. Kalâvûn (ö. 741/1341) döneminde ise Şam'da istikrar sağlanmış, edebiyat, sanat ve îmar alanlarında görkemli bir dönem yaşanmıştır.²⁶⁷ Şam'ın İslam coğrafyasındaki bu ayrıcalıklı konumunun İbn Kayyim'in ilmî bir hüviyet kazanmasında önemli bir etkiye sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Bu dönemin dikkat çeken özelliklerinden biri, ilmî alanda taklit döneminin geride bırakılması ve fikrî gelişmelerin yaşandığı bir içtihad ortamının oluşmasıdır. Uzun bir süre boyunca taklit edilerek aktarılan dinî ilimler, bu dönemde yeniden canlanmış ve önemli ölçüde yenilenmiştir. Bu süreçte özellikle İbn Teymiyye, dönemin en etkili isimlerinden biri olarak öne çıkmıştır. Onun ve öğrencisi İbn Kayyim'in gayretleri, halkın sorunlarını çözmeye yönelik bir mücadeleye dönüşmüş; aynı zamanda bid'at ve hurafelerle savaşarak İslam toplumunu arındırmaya çalışmışlardır. Ancak bu cesur ve atılgan duruşları, dönemin yöneticileriyle çeşitli sorunlar yaşamalarına neden olmuştur. Nitekim, fikirlerinden ve eylemlerinden ötürü birçok cezaya çarptırılmış, hatta hapsedilmişlerdir.²⁶⁸

İbn Kayyim ilim hayatına henüz altı yaşındayken babasından aldığı derslerle başlamıştır. Cevziyye Medresesinin Kayyimi olan babası fıkıh alanında yetkin bir âlimdi. Ailesinin teşvik ve katkılarıyla erken yaşta eğitim hayatına atılması onu oyun ve eğlenceden uzak tutarak tamamen ilme yönlendirmiştir.²⁶⁹ Öğrenmeye olan tutkusu ve sabrı, onu ilim hayatında yaşlılarından bir hayli öne taşımıştır. Hayatı boyunca ilme olan bu tutkusu azalmamış, ömrünün sonuna kadar devam etmiştir.²⁷⁰ Kadı Burhâneddin ez-Zür'i (ö. 297/910) onun hakkında şu ifadeyi kullanmıştır: "Gök kubbesi altında ondan daha geniş ilim sahibi kimse yoktur."²⁷¹ Öğrencisi İbn Receb ise hayatında onun kadar bilgili birini görmediğini,

²⁶⁵ Ross E. Dunn, *The Adventure of Ibn Battuta* (California: University of California Press, 1986), 25.

²⁶⁶ Ziadeh, *Damascus Under the Mamluks*, 61.

²⁶⁷ Dunn, *The Adventure of Ibn Battuta*, 25.

²⁶⁸ Hüseyin Akıncı, *İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Hayatı, eserleri ve İctihad Anlayışı* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 58.

²⁶⁹ Çelik, "İbn Kayyim el-Cevziyye ve ma'âni el-edevât ve'lhuruf", 147.

²⁷⁰ Ebû Zeyd, *İbn Kayyim el-Cevziyye hayatahu asârahu mevâridehu*, 49.

²⁷¹ Hanbelî, *Zeylû'l tabakâtü'l-Hanâbile*, 5/174.

Kur'an ve sünneti en iyi bilen âlimlerden biri olup bu kaynakları yorumlarken çok güzel ve derin manalar verdiğini söylemiştir.²⁷²

İbn Kayyim, oldukça zengin bir kütüphaneye sahipti ve kitap edinme konusunda büyük bir tutkusu vardı. Öyle ki, o dönemde kimsenin ulaşamadığı eserler dahi kütüphanesinde bulunuyordu. Safedî (ö. 764/1363) onun bu özelliğini şu sözlerle dile getirir: “Kimse onun topladığı kadar kitap toplamamıştır, çünkü o hayatını kitaplara ve ilme adamıştır.”²⁷³ Kitap sevgisi ve birikimi, İbn Kayyim’in ilim yolundaki kararlılığını ve şevkini gözler önüne sermektedir. Kütüphanesindeki eserlerin sayısı o kadar fazlaydı ki vefatından sonra aile efradı uzun bir süre bu kitapları satmakla meşgul olmuşlardır.²⁷⁴

Zengin bir kütüphaneye sahip olmasının bir getirisi olarak İbn Kayyim çeşitli kaynaklardan faydalanmış ve ortaya özgün eserler koymuştur. İslamî ilimlerin hemen hemen tüm dallarında çalışmalar yapmış; Tefsir, hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf ve Arap dili gibi alanlarda araştırmalar yaparak eserler telif etmiştir. Bu eserler, günümüzde de akademik çalışmalar için önemli birer başvuru kaynağı olmayı sürdürmektedir. İbn Kayyim’in bu çok yönlü çalışmaları eserlerinin kategorize edilmesini bir nebze zorlaştırmıştır. Çünkü onun kelam alanındaki eserlerinde İslam hukukuna dair tespitler, fıkıh alanındaki eserlerinde ise ahlak ve tasavvufa ilişkin çıkarımlar bulunur. Ayrıca onun her alanda eser telif etmesi; derlemeci olduğu, dikkat ve titizlik eksikliği yaşadığı gibi eleştiriler almasına yol açmıştır.²⁷⁵

İbn Kayyim’in ilim hayatı üzerinde en etkili olan kişi İbn Teymiyye’dir. İbn Teymiyye onun düşünce dünyasının şekillenmesinde belirleyici rol oynamış, İbn Kayyim, hocasının çoğu görüşünü benimseyerek onun en yakın öğrencisi olmuştur. Hocasının vefatının ardından da onun fikirlerini yaymayı kendine misyon edinmiştir.²⁷⁶ Ancak onun hocasına olan bağlılığı bazı eleştirilere yol açmıştır. Örneğin İbn Hacer (ö. 852/1449) İbn Kayyim’i “hiçbir hususta hocasından farklı bir görüş belirtmeyecek kadar ona bağlı ve İbn Teymiyye’nin kitaplarını ve ilmini yayan esas kişi” diyerek eleştirmiş ve onu bir taklitçi olarak nitelendirmiştir. Buna karşın biyografisini ele alan modern araştırmacı Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd (ö. 1429/2008) İbn Kayyim’in, İbn Teymiyye’nin görüşlerini sorgulamadan kabul etmediğini, aksine bu görüşleri kendi kanaat ve delil süzgecinden geçirdikten sonra benimsediğini belirtmiştir. Bununla beraber, İbn Teymiyye’nin görüş belirtmediği birçok konuda bağımsız görüşler ileri sürmesi,

²⁷² Ebû Zeyd, *İbn Kayyim el-Cevziyye hayatahu asârahu mevâridehu*, 46.

²⁷³ Hanbelî, *Zeylû'l tabakâtü'l-Hanâbile*, 5/174.

²⁷⁴ Ebû Zeyd, *İbn Kayyim el-Cevziyye hayatahu asârahu mevâridehu*, 63.

²⁷⁵ Birgit Krawietz, *Memluk Studies*, “İbn Qayyim al-Jawziyah: His Life and Works”, *Universtat Tübingen* 10/2 (2006), 29; H. Yunus Apaydın, “İbn Kayyim el-Cevziyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/110.

²⁷⁶ Krawietz, *İbn Qayyim al-Jawziyah: His Life and Works*, 25.

İbn Kayyim'in sadece basit bir taklitçi olmadığını, aksine özgün bir düşünür olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.²⁷⁷

İbn Kayyim dönemin önde gelen isimlerinde dersler almış onların ilmî birikimlerinden istifade etmiştir. Bunlardan İbn Teymiyye'ye karşıtlığı ile bilinen Şafî Safiyüddin el-Hindî'den (ö. 715/1315) kelim, İbn Teymiyye'den fıkıh, Mecdüddin Ebû Bekr b. Muhammed et-Tûnisî (ö.?) ve Muhammed b. Ebû'l-Feth el-Ba'lebekkî'den (ö. 709/1309) Arap dili ve edebiyatı dersleri almıştır. Yine dönemin ünlü âlimlerinden olan Yusuf b. Abdurrahman el-Mizzî (ö. 742/1341), Ebû'l-Fidâ Sadreddin İbn Mektûm es-Süveydî (ö.?), Bahâeddin İbn Asâkir (ö.?), Bedreddin İbn Cemâa (ö.?) ve Ümmü Muhammed Fâtıma bint İbrahim el-Betâihî'den (ö.?) ders aldığı bilinmekle birlikte bu hocalardan hangi dersleri aldığı tam olarak bilinmemektedir.²⁷⁸

Onun yaşadığı dönemde Şam, İslam dünyasının önde gelen ilim merkezlerinden biriydi ve burada çok sayıda âlim bulunuyordu. Bu durum onun çok fazla seyahat etmeme sebebini açıklamaktadır. İbn Receb bu duruma dikkat çekerek onun birkaç kere Kahire'ye ve birkaç kere Hac vazifesini edâ etmek üzere Mekke'ye gittiğini söyler. Ayrıca İbn Receb, onun az seyahat etmesinin yadırganacak bir durum olmadığını, zira o dönemde Şam'ın ilim merkezi olduğunu ve en önemli âlimlerin burada bulunduğunu ifade ederek İbn Kayyim'i konforuna düşkün olmakla eleştirenlere karşılık vermiştir.²⁷⁹

Bizzat ders aldığı hocalarının yanı sıra fikirlerinden ve eserlerinden etkilenip istifade ettiği âlimler de vardır. Bunlar arasında en meşhuru Gazzâlî'dir (ö. 505/1111). Özellikle onun *İhyâu ulûmi'd-dîn* adlı eserinden etkilendiği söylenebilir. Zira ahlak ve tasavvufa dair eserlerinde ondan atıflar ve izler görülür. Gazzâlî'nin Hanbelî olması da eserlerinde ona yer vermesinin en önemli sebeplerinden biridir. Ayrıca o, Zâhirî mezhebinin en büyük temsilcisi olan fıkıhçı İbn Hazm'dan (ö. 456/1064) ve Hanbelî âlim Ebû'l-Ferec İbnü'l Cevzî'nin Kur'an ve Sünnet'i esas alan müdafaa hareketinden oldukça etkilenmiştir.²⁸⁰

İbn Kayyim iyi bir öğrenci olduğu gibi iyi bir öğreticidir. Kendisinden sonra alanlarında meşhur âlimler yetiştirmiştir. Ünlü tarihçi Şafî fâkihi Ebû'l-Fidâ İbn Kesir (ö. 774/1373), *ez-Zeyl alâ Tabakâtü'l-Hanâbile* yazarı meşhur Hanbelî âlim İbn Receb (ö. 795/1393), Şemseddin Muhammed b. Abdulkâdir el-Cenne en-Nablusî (ö. 797/1395), Şemsuddin Muhammed b.

²⁷⁷ Apaydın, "İbn Kayyim el-Cevziyye", 20/110.

²⁷⁸ Apaydın, "İbn Kayyim el-Cevziyye", 20/109.

²⁷⁹ Krawietz, *Ibn Qayyim al-Jawziyah: His Life and Works*, 23; Hanbelî, *Zeylül tabakâtü'l-Hanâbile*, 173.

²⁸⁰ Edis, *İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Tasavvufa Yaklaşımı*, 66.

Ahmede b. Kudâme el-Makdisî el-Hanbelî (ö. 744/1343) ayrıca oğulları Cemalleddin Abdullah (ö. 756/1355) ve Burhaneddin İbrahim (ö. 767/1365) ondan ders alan kişilerdir.²⁸¹

2.2. Tasavvufa Yaklaşımı

İbn Kayyim'in hayatını ve eserlerini incelediğimizde, onun asıl gayesinin toplum ıslahını sağlamak ve adaleti tesis etmek, bunu yaparken de selef-i sâlihîn yolundan ayrılmadan Kur'an ve Sünnet rehberliğinde ilerlemek olduğunu görürüz. Dolayısıyla o, hayatı boyunca selef-i sâlihîn yolundan ayrılanlarla; bid'at ehli ve bâtil gruplarla mücâdele etmiştir.²⁸² Onun tasavvufa yaklaşımını da bu bağlamda incelemek gerekir.

Seleften ne kastedildiği ve İbn Kayyim'in ne anladığı ifade edilecek olursa selef sözlükte; önceki, önce gelen anlamına gelmektedir. Halef kelimesinin zıddıdır. Ünlü Arap lügatçi İbn Manzur'a göre selef, Müslümanların ilk üç jenerasyonunu kapsayan bir kelimedir. Bunlar Peygamberimiz ve sahabeler, tabiûn ve tebe-i tabiûndur. Bunların yolundan gidenlere Selefî denmektedir.²⁸³ Sünnete ve Hadis'e çok önem vermeleri ve tevilden kaçınmaları sebebiyle onlara ehl-i hadis de denmiştir. Ehl-i hadisin en önemli temsilcisi Ahmed b. Hanbel'dir. O kendisinden sonra gelenler için selefiliğin esaslarını ortaya koymuştur.²⁸⁴

Seleflerin tasavvufa karşı eleştirileri ondaki bid'at ve mistik unsurların dahli nisbetinde olmuştur. Onların tamamıyla tasavvufa karşı olduğu söylenemez. Zira Hanbelî mezhebine mensup birçok sûfi bulunur.²⁸⁵ Amerikalı şarkiyatçı George Makdisi'ye (ö. 2002) göre İbn Teymiyye ve İbn Kayyim başta olmak üzere birçok selefî aynı zamanda bir sûfidir.²⁸⁶ Her ne kadar onlar kendilerini sûfi olarak tanımlamasalar da mistisizmden uzak sûfizmi desteklemişlerdir. Spritüel deneyimlerin kutsal bilginin önüne geçmediği ilk dönem sûfi geleneğinin geri gelmesi gerektiğini savunmuşlardır. Onlara göre sûfiliğin ilk yılları geçerli ve övgüye layıkken daha sonraları ortaya çıkan mistik ağırlıklı sûfilik eleştiriye açıktır. Onlar tasavvuf geleneğini tamamen reddetmemekle birlikte bazı konularda sufileri eleştirmiştir.²⁸⁷ Bazı modern araştırmacılar ise İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'i Selefî tasavvufun öncüsü olarak

²⁸¹ Ebû Zeyd, *İbn Kayyim el-Cevziyye hayatahu asârahu mevâridehu*, 179-180.

²⁸² Çelik, "İbn Kayyim el-Cevziyye ve ma'âni el-edevât ve'lhuruf", 151.

²⁸³ Lalu Agus Satriawan, "The Contribution of Ibn Qayyim Al-Jawziyya to Salafi Sufism", *Universitas Islam Negeri Mataram, Indonesia* 12/1 (2022), 72.

²⁸⁴ M. Sait Özervarlı, "Selefiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/399.

²⁸⁵ Detaylı bilgi için bk. Süleyman Uludağ, "Tarihî Süreçte Selefilik-Tasavvuf İlişkileri", *İlahiyat Akademi Dergisi* 1-2 (2015).

²⁸⁶ George Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din, Hukuk, Eğitim*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), 168-170.

²⁸⁷ Ovamir Anjum, "Sufism without Mysticism? Ibn Qayyim Al-Jawziyyah's Objectives in Madarij Al-Salikin", *University of Toledo, Ohio*, (2010), 185.

nitelendirmektedir. Bu görüşe göre onlar, Kur'an ve Peygamber'in sünnetine tam uyum sağlayan sahabe ve tabiîn neslinin öğretilerini takip eden sûfilerdir.²⁸⁸

İbn Kayyim, hocası İbn Teymiyye'nin aksine tasavvuftan daha fazla etkilenmiş ve ona nisbetle tasavvufa daha ılımlı yaklaşmıştır.²⁸⁹ Onun *Medâricü's-Sâlikîn* adlı eseri tasavvuf alanında yazılmış en önemli eserlerden biridir. Bu eserde tasavvufî kavramlar ve ahlaka dair konular yer almaktadır. Nitekim o, temel islamî prensiplere uygun olan tasavvuf kavramlarını kabul etmiş, uygun olmayanları ise reddetmiştir. Örneğin tevhide aykırı olduğu düşüncesiyle vahdet-i vücud kavramını reddetmiş onu savunanların sapkın ve kâfir olduğunu söylemiştir. Bir diğer eleştirdiği konu zâhidâne yaşam tarzı adı altında bazı sufilerin tamamen dünyadan el çekmesidir. Ona göre bu durum her Müslümana farz olan emr-i bi'l-maruf nehy-i ani'l münker (iyiliği emretme kötülükten sakındırma) görevlerini yerine getirmeyi imkânsız kılmaktadır. Bu eleştirilerin yanında onun tasavvufu ve sûfileri övdüğü bazı sözleri vardır:

“Tasavvuf, doğru davranışın, nefsi arındırmanın ve ruhu saflaştırmanın bir parçasıdır. Bu, insanın Allah'a yolculuk etmesi ve O'nunla dost olabilmesi için bir hazırlıktır. Çünkü kişi sevdiğiyle birlikte olur.”

“Gerçekten bu ilim (Tasavvuf) asil bir ilimdir. Ondan daha asil bir ilim yoktur.”

“Sûfiler, en yüksek ve en asil arzulara ve gayelere sahip insanlardır. Bilgi ve hikmet elde etmekte, kalbi ve nefsi arındırmakta ve insanlarla ilişkilerinde ahlakı güzelleştirmekte ısrarcıdırlar.”²⁹⁰

İbn Kayyim'in eserlerinin sayısı net olarak bilinmemekle birlikte kaynaklar eserlerinin çokluğuna işaret eder. Çeşitli kaynaklardan derlenen bilgilere göre İbn Kayyim'in doksana yakın eseri olduğu ifade edilmektedir. Bu eserlerin birçoğu basılmış ve istifadeye açıktır. Bununla birlikte onun seviyesinde bilgi birikimine sahip bir âlimin daha fazla eser kaleme almış olması beklenebilir ancak eserlerinin bir kısmının günümüze ulaşamamış olma ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim henüz İbn Receb zamanında eserlerinin bir kısmının unutulduğu söylenmiştir. Ebû Zeyd bu konuya dikkat çekerek İbn Teymiyye'yle olan yakınlığı sebebiyle kitaplarının Selefiyye düşmanları tarafından toplanıp yakıldığını ifade eder.²⁹¹

İbn Kayyim'in tasavvuf ve ahlaka dair toplam on iki eseri bulunmaktadır. Bu eserleri onun sûfi terminolojiye ne kadar hâkim olduğunu kanıtlar niteliktedir.²⁹² Bu eserleri arasında en dikkat çeken şüphesiz *Medâricü's-sâlikîn* adlı eseridir. İbn Kayyim'in Hanbeli ve sûfi âlim

²⁸⁸ Bk. Satriawan, “The Contribution of Ibn Qayyim Al-Jawziyya to Salafi Sufism”, 78.

²⁸⁹ Apaydın, “İbn Kayyim el-Cevziyye”, 20/117-118.

²⁹⁰ Satriawan, “The Contribution of Ibn Qayyim Al-Jawziyya to Salafi Sufism”, 80-81.

²⁹¹ Krawietz, *Ibn Qayyim al-Jawziyah: His Life and Works*, 27-28.

²⁹² Krawietz, *Ibn Qayyim al-Jawziyah: His Life and Works*, 22.

Ebû İsmail Abdullah Herevî el-Ensari'nin (v.481/1089) Menazilü's-Sâirîn adlı eserine yaptığı şerhi olan bu eser; taşıdığı mânevî ve psikolojik içeriği, edebi çekiciliği, tasavvuf ve Selefilik arasında bir köprü kurması gibi sebeplerle müslümanlar arasında oldukça ilgi görmüştür.²⁹³

Yapılan araştırmalar doğrultusunda İbn Kayyim'in tasavvufa ve ahlaka dair eserlerinin tamamı şu şekilde listelenebilir:

- 1) *Medâricü's-sâlikîn beyne menâzilü'ıyyâke na'budu ve ıyyâke nesta 'în*
- 2) *Tarîku'l-hicareteyn ve bâbü's-sa'adeteyn*
- 3) *Ed-Dâ' ve'd-devâ'*
- 4) *İğasetü'l-lehfân min mesâyidi's-şeytan*
- 5) *el-Fevâid*
- 6) *Uddetü's-sâbirîn ve zahiretü's-şâkirîn*
- 7) *er-Risaletü't-tEbûkiyye*
- 8) *el-Kelâmu alâ mes'eleti's-semâ*
- 9) *el-Kelimü't-tayyib ve'l-amelü's-Sâlih*
- 10) *el-Vâibulu's-sayyib ve râfî 'u'l-kelimi't-tayyîb*
- 11) *Ravzatu'l-muhibbîn ve muzhetü'l-muşâtâkîn*
- 12) *Miftâhu dâri's-sa'âde ve menşûri velâyeti'l-ilmi vel'l-irâde*²⁹⁴

2.3. İbn Kayyim el-Cevziyye'ye Göre Tövbe ve Önemi

İbn Kayyim, Herevî'nin eserine yaptığı şerhi olan Medâricü's-sâlikîn kitabında tövbe makamını uzun uzadıya ele almıştır. Yalnızca bu eserinde değil, birçok eserinde tövbe konusuna değinmiş ve öneminden bahsetmiştir. Örneğin *Uddetü's-sâbirîn ve zahiretü's-şâkirîn* eserinde kulun sabır, şükür ve tövbe arasındaki konumunu ele alırken *ed-dâ' ve'd-devâ'* eserinde nefsin kişiyi tövbe ve istiğfar hususunda nasıl aldatabileceği üzerinde durmuş ve mânevî hastalıklarının günahları terk ve tövbe etmek suretiyle şifa bulacağını ifade etmiştir.²⁹⁵ *Tarîku'l-hicareteyn ve bâbü's-saadeteyn* adlı eserinde Allah'ın rahmetinin ve merhametinin geniş olduğunu ve tövbeleri çokça kabul ettiğinden bahsetmiş,²⁹⁶ *el-fevâid* eserinde günahattan bir an önce dönülmesi ve tövbe etmede acele edilmesi gerektiği yönünde öğütlere yer vermiştir.²⁹⁷ *er-*

²⁹³ Anjum, "Sufism without Mysticism", 153.

²⁹⁴ Edis, *İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Tasavvufa Yaklaşımı*, 10.

²⁹⁵ Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn el-Cevziyye İbn Kayyim, *ed-dâ' ve'd-devâ'* (Mağrib: Dârü'l-Mârif, 1997), 21.

²⁹⁶ Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn el-Cevziyye İbn Kayyim, *Tarîku'l-hicareteyn ve bâbü's-saadeteyn* (Kahire: ed-Dâru's-Selefiyye, 1974), 317.

²⁹⁷ Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn el-Cevziyye İbn Kayyim, *el-Fevâ'id* (Beyrut: Dârü'l-Kütüb'il-İlmiyye, 1973), 39.

Rûh adlı eserinde günahın kalbe verdiği huzursuzluğu ve tövbenin sağladığı huzur halini mukayese ederken²⁹⁸ *Miftâhu dâri's-sa'âde ve menşûru velâyeti'l-ilm*'inde insanın kemâl sıfatına ancak tövbe etmek suretiyle ulaşabileceğinden bahsetmiştir.²⁹⁹ İbn Kayyim'in tövbe konusuna bu kadar ehemmiyet göstermesinin sebebi tövbe makamının içerisinde birçok fazilet ihtiva etmesidir. O, tövbeyi en şerefli makam olarak nitelendirmiştir. Nitekim tövbe makamında olan kulda muhabbet, rikkat ve letafet gibi birçok hâl meydana gelir.³⁰⁰ Dolayısıyla bir kul tövbe etmekle birçok müspet özelliklere mazhar olmaktadır.

İbn Kayyim'a göre tövbe, muhasebe makamından sonra gelen ve ondan daha şerefli bir makamdır. Bu öneminden dolayı ömrün sonuna kadar muhafaza edilmelidir. Zira tövbe sâlik için hem başlangıç hem de nihai hedeftir. Kul her daim tövbeye ihtiyaç duymaktadır. Öyle ki insanların en günahsız Peygamber Efendimiz'in dahi sürekli tövbe ve istiğfar halinde olduğu rivâyet edilmiştir. O, her namazın ardından Allah'tan bağışlanma diler ve tövbe ederdi. Sahabelerle yaptığı bir konuşmada “*Hiçbirinizi ameli kurtarmayacak*” buyurduğunda sahabelerden biri “Sizi de mi, ya Rasulullah?” diye sormuş; O ise “*Evet, beni de. Ancak Allah'ın rahmet ve lütfuyla kuşatması hariç*”³⁰¹ cevabını vermiştir. Bu hadis-i şeriften hareketle yalnızca amellerin kişiyi kurtuluşa ulaştırmasının mümkün olmadığı, affa nail olabilmenin ancak Allah'ın rahmeti ve lütfuyla gerçekleşebileceği anlaşılmaktadır. İbn Kayyim'e göre bu rahmet ve mağfirete erişmenin en önemli vesilelerinden biri ise sürekli tövbe etmektir. Dolayısıyla tövbe, sadece günahkârların değil, bütün mü'minlerin hayatlarının her anında ihtiyaç duyduğu temel bir ibadet olarak görülmelidir.³⁰²

Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de kurtuluşun ancak tövbe etmekle mümkün olduğunu buyurmakta ve yine tövbe etmeyenleri “zalimler” olarak nitelendirmektedir.³⁰³ Bu anlamda İbn Kayyim Allahü Teâlâ'nın kullarını “tövbe edenler” ve “zalimler” olarak ikiye ayırdığını ifade eder. Zira ona göre kul Rabbini, Rabbinin hakkını, nefsinin işlediği ayıpları ve amellerinin afetlerini bilmezse zalimlerden olur.³⁰⁴ Bunun yanı sıra zulmün zıddının adalet olduğunu ve adaletin tanımının “bir şeyi olması gerektiği yerde öldürmek”³⁰⁵ olduğu göz önünde bulundurulursa günahkâr bir kulun kendine karşı adil olmasının yalnızca tövbe ile mümkün

²⁹⁸ Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn el-Cevziyye İbn Kayyim, *er-Rûh* (Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, 1993), 248.

²⁹⁹ Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn el-Cevziyye İbn Kayyim, *Miftâhu dâri's-sa'âde ve menşûru velâyeti'l-ilm*, thk. Abdurrahman b. Hasan b. Gâid (Riyad: Dâru Atâatü'l-İlm, 2019), 2/813.

³⁰⁰ Edis, *İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Tasavvufa Yaklaşımı*, 152.

³⁰¹ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, “Zühd”, 20.

³⁰² İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikîn*, 195.

³⁰³ “...Kim de tövbe etmezse işte onlar zalimlerdir.” el-Hucurât 49/11.

³⁰⁴ İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikîn*, 196.

³⁰⁵ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 59.

olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim *Usûlü'l-Aşere* şerhlerinden *Arâisü'l-Vüsûl*'da tövbenin zulümden adalete dönmek olduğu ifade edilmektedir. Bir şeyi kendi mahalli dışına koymak suretiyle zâlim olan bir kişi tövbe ederek zulümden adalete dönmekte, fiillerini ve sözlerini taât ve ibadete koyup yaratılmışlardan ve günahlardan yönünü Allah'a çevirmektedir.³⁰⁶ Bunun yanı sıra İbn Kayyim tövbe etmemenin, Allah'ın bahşettiği nimetlere karşı bir nankörlük olduğunu ifade eder. Ona göre bu tür bir nankörlük, kişinin helak edilmesine yol açabilir.³⁰⁷ Helâka sebep olan bir diğer durum ise kulun kötülük yaptığı halde Allah'ın ona ihsanda bulunması nedeniyle tövbeye gerek olmadığını düşünerek tövbe etmemesidir. Ona göre kendisine müsamaha gösterildiği düşüncesiyle kişinin tövbeyi terk etmesi apaçık bir aldanmadır.³⁰⁸

Tövbe Allah'ın kulunda görmeyi en çok sevdiği amellerden biridir. Allah Teâlâ kulunun tövbe etmesine çölde devesini kaybeden bedevinin devesini bulduğunda yaşadığı sevinçten çok daha fazla sevinir. İbn Kayyim bu duruma dikkat çeker ve tövbenin Allah katında bu kadar sevimli olması sebebiyle Allah'ın günahı takdir ettiğini söyler. Ariflerin şu sözünü de bu manada örnek gösterir: “Eğer tövbe Allah katında en sevimli şey olmasaydı en şerefli yaratığını günahla imtihan etmezdi.” Ona göre tövbe her insanın kemâle ulaşmasının nihai hedefidir. Nitekim atamız Âdem'in (a.s) kemâle ulaşması da tövbe ile gerçekleşmiştir. Âdem'in kemâle ulaşması tövbe ile gerçekleştiği gibi onun neslinin kemâle ulaşması da tövbe ile mümkündür.³⁰⁹ Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Çünkü Allah münafik erkeklerle münafik kadınlara, müşrik erkeklerle müşrik kadınlara azab edecek, mümin erkeklerle mümin kadınların da tevbelerini kabul edecektir. Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.”³¹⁰

İbn Kayyim insanların tövbe konusunda bazı yanılgılara sahip olduğunu söylemektedir. Bunlardan biri yalnızca sözlü olarak yapılan tövbenin yeterli olduğu ve hangi günah işlenirse işlensin affedileceğinin kesin bir şekilde kabul edilmesidir. Bu bağlamda o, fıkıh ilmiyle ilgilenen bir kimsenin, ne yaparsam yapayım ardından ‘Sübhanallahi ve bi hamdih’ zikrini yüz defa tekrar ettiğimde tüm günahlarımın bağışlanacağını biliyorum çünkü Peygamber Efendimiz (s.a.v.), “Kim bir gün içinde yüz defa ‘Sübhanallahi ve bi hamdih’ derse günahları denizin köpüğü kadar bile olsa affedilir”³¹¹ buyurmuştur, dediğini ve benzer şekilde bir başka kişinin Peygamber Efendimiz'in “Bir kul günah işlediğinde ‘Ey Rabbim! Günah işledim, beni

³⁰⁶ Necmeddin Kübrâ vd., *Tasavvufta On Esas -Usûlü'l-Aşere Şerhleri-*, 125.

³⁰⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Şeytanın Hileleri ve Tedavi Yolları*, çev. Bekir Sıtkı Koman (İstanbul: Ehil Yayıncılık, 2022), 11.

³⁰⁸ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Tehlikeli Tuzaklar*, çev. Ersan Urcan (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2016), 35.

³⁰⁹ İbn Kayyim, *Miftâh*, 2/813.

³¹⁰ El-Ahzâb 33/73.

³¹¹ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, “Daavât”, 64.

bağışla' derse Allah Teâlâ onu affeder. Kul tekrar günah işler ve yine aynı şekilde bağışlanma dilerse Allah Teâlâ: 'Kulum, günahları bağışlayan ve cezalandıran bir Rabbi olduğunu bilmektedir. Ben onu bağışladım, dilediğini yapsın' buyurur."³¹² hadisini delil göstererek işlediği günahlar konusunda herhangi bir endişe duymadığını ifade etmiştir. O, bu tür yaklaşımların günah işlemeyi meşrulaştırıcı bir anlayışa yol açtığını eleştirmekte ve bu kişilerin Allah'ın yalnızca rahmet ve mağfiretine işaret eden nasları bağlamından kopararak yanlış bir şekilde yorumladıklarını belirtmektedir.³¹³

Ayrıca İbn Kayyim nefsinin heva ve heveslerine kapılarak aldanan kişiler arasında şu kimseleri zikretmektedir: Kendisine tövbe etmesi tavsiye edildiğinde "Ah keşke tövbe edebilsem, ancak artık benim için tövbe zorlaştı ve kendimde bir umut görmüyorum." diyen kişi; "Günahları terk etmek, Allah'ın affını ve mağfiretini hafife almaktır." düşüncesini benimseyen kişi; "Günah işleyebildiğin kadar işle, çünkü nihâyetinde varacağın yer Kerim olan Allah'tır." diyerek günah işlemeye teşvik eden kişi; ve "Bir gün mutlaka tövbe edeceğim, ölüm gelip çattığında tövbe ederim ve bu tövbe kabul edilir." düşüncesiyle tövbeyi erteleyen kişi.³¹⁴ Bu kimselerin ortak özelliği günahı hafife almak, tövbeyi geciktirmek ve önemsememektir. İşte böyle kimseler apaçık bir delalet ve sapkınlık içerisindedir. Bununla birlikte İbn Kayyim çeşitli nedenlerle tövbe etmeyi reddetmenin münafıklık alameti olduğunu da ifade etmektedir.³¹⁵

İbn Kayyim, Fâtiha Suresi'nde geçen "Sırât-ı Müstakîm" (doğru yol) ifadesinin, ancak tövbe üzerinde sebat eden bir kul için geçerli olabileceğini ifade etmektedir. Ona göre bir kul günahlarının farkında değilse ve günahlarında ısrarcı bir tutum sergiliyorsa, o kişinin doğru yolda olduğunu söylemek mümkün değildir. Fatiha Suresi'ni hakkı ile okuyup kavramak için öncelikle tövbe edilmesi gerekmektedir. Zira bir kişi günahlarında ısrar ediyorsa sırât-ı müstakime iletilmesi mümkün değildir.³¹⁶ Çünkü günahlarda ısrar etmek, Allah'a karşı gelmede ısrar anlamına gelir ve bu tutum, işlenen günahın kendisinden daha büyük bir suç teşkil eder. Bir günahı terk etmemek ve o günahı ısrarcı olmak, kişinin bu günahı razı olduğu ve memnuniyet duyduğu anlamına gelir ki bu durum kişiyi mânevî olarak helâka sürükleyebilir. Mü'min bir kul, Allah'ın kendisini her an gördüğünün ve duygularını bildiğinin bilincindedir. Eğer bu bilgiye rağmen günah işlemeye devam ediyorsa bu, Allah'ın gözetleyici sıfatını dikkate almadığını ve O'na karşı duyarsız olduğu anlamına gelir ki bu, son derece

³¹² Müslim, *el-Câmiü's-Sahîh*, "Tevbe", 5.

³¹³ İbn Kayyim, *ed-dâ' ve'd-devâ'*, 22.

³¹⁴ Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn el-Cevziyye İbn Kayyim, *Uddetü's-sâbirîn ve zahîretü's-şâkirîn* (Dimaşk: Dârü İbn Kesir, 1989), 25.

³¹⁵ İbn Kayyim, *Tarîku'l-hicreteyn*, 405.

³¹⁶ İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikîn*, 197.

vahim bir durumdur. Şâyet bir kişi Allah'ın her daim kendisini gözetlediğine iman etmiyorsa, bu da küfre düşmek anlamına gelir. Bu iki durum da kişinin helakına sebep olmaktadır.³¹⁷ Netice itibariyle İbn Kayyim tövbenin ilk şartını kulun Allah'ın her zaman kendisini gördüğüne ve gözetlediğine iman etmesi olarak değerlendirmektedir.

İbn Kayyim'e göre dinin özü güzel ahlâktır ve bu ahlâkın tahakkuku, kalbin arındırılması ve nefsin tezkiyesiyle mümkündür. Kalp iyileşen ve bozulabilen bir organdır. Kulluğun gerekleri yerine getirildiğinde kalp arınır ve sıhhat bulur; ihmâl edildiğinde ise hastalanır ve bozulur. Bu bağlamda kalbin ve nefsin arındırılması, beden maddî hastalıklardan temizlenmesinden daha çetin bir süreçtir. İbn Kayyim, bu sürecin iki yönüne dikkat çeker: biri kesbî, diğeri ise vehbîdir. Kesbî yön, kulun irade ve çaba ile gerçekleştirdiği riyâzet, muhasebe ve murâkabe gibi uygulamalara dayanır. Vehbî yön ise kulun doğrudan çabasıyla elde edemeyeceği, Allah Teâlâ'nın lütfu olarak ihsan edilen bir arınmadır.³¹⁸ Bu çerçevede, tövbe de İbn Kayyim'in düşüncesinde önemli bir yer tutar ve doğrudan Allah'ın lütfu ile ilişkilendirilir.

İbn Kayyim'e göre tövbe, kulun işlediği günahlara rağmen Allah'ın ona yönelme arzusunu ilham etmesiyle başlar. Allah, kuluna hem tövbe etme isteğini verir hem de bu süreci kolaylaştırarak ona rahmet ve yardımda bulunur. Nihâyetinde, tövbenin kabulü de yine Allah'ın dilemesi ve rızasına bağlıdır. Böylece tövbe süreci, kulun kesbî çabasıyla birlikte, baştan sona ilâhî bir lütuf ve inâyetle şekillenir.³¹⁹ Bu bağlamda kulun Allah'a yönelişi ve nefsin arındırılması kulun iradi fiillerinin bir neticesi ve ilâhî iradenin tecellisiyle mümkün olan bir süreç olarak değerlendirilebilir. Öte yandan hocası İbn Teymiyye, Allah'ın kula tövbeyi ilham etmesinin veya kulun tövbesine sevinmesinin, “yaratılmış olanın Yaratıcı üzerinde bir etki oluşturduğu” ya da “Allah'ı, dua kabulüne, sevap vermeye ya da tövbeye sevinmeye zorladığı” şeklinde anlaşılmaması gerektiğini önemle vurgular. Çünkü bu tür fiillerin tamamının yaratıcısı bizzat Allah'tır. Mülk O'na aittir, hamd yalnızca O'nadır ve bu hususlarda hiçbir ortağı yoktur. Ayrıca Allah, bu fiillerin gerçekleşmesi için hiçbir şekilde başka bir varlığa muhtaç değildir.³²⁰

Temizlenme aracı olan tövbe, maddi pisliklerin suyla giderilmesi gibi mânevî pislikleri o şekilde gidermektedir. Kalbin ıslahı, canlılığı ve huzuru ancak bu şekilde sağlanabilir. Peygamber Efendimiz: “Allah'ım! Beni hatalarımdan kar, su ve dolu ile arındır (temizle)”³²¹

³¹⁷ İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikîn*, 198.

³¹⁸ Mustafa Salih Edis, “Good Morals Among the Conditions of Turning to Allah in the Thought of İbn Qayyim al-Jawziyya”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 7/4 (2023), 665-666.

³¹⁹ İbn Kayyim, *Miftâh*, 2/825.

³²⁰ Takıyüddîn İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye fî nakzi kelâmi's-Şî'a ve'l-Kaderiyye*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Riyad: Câmîatü'l-İmâm Muhammed bin Suûd el-İslâmiyye, 1986), 1/421.

³²¹ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, “Ezân”, 89.

ifadeleriyle Allah’a dua etmektedir. İbn Teymiyye’ye göre Peygamber Efendimiz bu duasında günahların kalpte bıraktığı sıcaklığa dikkat çekerek onun ancak soğuk su ile temizlenebileceğini söyler. Burada soğuk sudan kasıt tövbe etmektir. Zira bedenin kirlerini su arındırırken kalbin kirlerini tövbe arındırmaktadır. Peygamber Efendimiz’in heladan çıktıktan sonra “Allah’ım! beni affet.” Buyurması da yine aynı cihettendir. Nitekim bedenin pisliğinden arınan vücut rahatladığı gibi tövbe ile kalbin arınıp rahatlamaya ihtiyacı vardır.³²²

Tövbe yalnızca bir temizlenme aracı olmanın ötesinde, tövbe eden kişiye başka türlü elde edemeyeceği mânevî etkiler doğurur. Tövbe, kula Allah’a duyduğu sevgi, yumuşaklık, lütuf, Allah’a şükür ve hamd etme, O’ndan razı olma gibi önemli kulluk görevlerini yükler. Allah, kulunun tövbesini kabul ettiğinde yalnızca onun günahlarını bağışlamakla kalmaz, aynı zamanda tövbe ile kuluna birçok ihsan da sunar. Bu ihsanların en büyüğü ise şüphesiz Allah’ın tövbe eden kulunu sevmesidir.³²³ Tüm bunların yanısıra İbn Teymiyye’ye göre tövbenin bu denli faziletler ihtiva etmesi Allah’ın günah işlemeyi emrettiği sonucunu akıllara getirmemelidir. Kulun günah işleyip ardından tövbe etmeyi amaçlaması doğru değildir. Bu durum düşmanı kıskırtıp ardından onları cihadla yenmeyi istemeye, aslanı üzerine salıp onu öldürmeyi ummaya ya da zehir içip panzehir aramaya benzemektedir. Oysa düşman onu yenebilir, aslan onu parçalayabilir ve zehir onu öldürebilir. Bu da tövbenin amacının yanlış anlaşılması ve gereksiz bir riske girilmesi anlamına gelir. Öte yandan İbn Teymiyye samimi bir şekilde tövbe eden kişinin halini zehirin ardından panzehir içip önceki halinden daha sağlıklı olan kişinin haline benzetmektedir.³²⁴

Tüm bu ifadelerden anlaşılacağı üzere İbn Kayyım’a göre tövbenin mânevî hayatın sürdürülebilmesi için vazgeçilmez bir şart olduğudur. Zira tövbe, sadece kulu günahlarından arındırmakla kalmaz, aynı zamanda onu Allah’a karşı derin bir sevgi, şükür, hamd ve razı olma haliyle kuşatır. Bu mânevî hal, kişinin ibadetlerini daha değerli ve anlamlı hale getirir. Bu durum tıpkı temizlenmemiş bir kaptaki pişirilen yemeğin saf ve sağlıklı olamayacağı gibi, günahlardan arınmamış bir kalbe sahip kulun yaptığı ibadetlerin de tatmin edici olmayacağı şeklinde yorumlanabilir. Nitekim Hücetü’l İslam İmam Gazzâlî kulun günahlarına tövbe etmediği takdirde ibadetlerinde muvaffak olamayacağını belirtmiştir. Zira günahlar beraberinde uğursuzluk, mânevî mahrumiyet ve perişanlığı getirmektedir.³²⁵ İbadet ise ancak kalp saf hale geldiğinde ve kişi Allah’a olan sevgisiyle, teslimiyetiyle bu ibadetleri

³²² İbn Kayyim el-Cevziyye, *Şeytanın Hileleri ve Tedavi Yolları*, 56.

³²³ İbn Kayyim, *Miftâh*, 2/832.

³²⁴ İbn Teymiyye, *Minhâcü’s-sünne*, 2/400.

³²⁵ Gazzâlî, *Abidler Yolu*, 28.

gerçekleştirdiğinde gerçek anlamına ulaşır. Tövbe, kulun Allah’a daha yakın olabilmesi için bir araçtır. Dolayısıyla tövbe eden bir kul, sadece geçmişteki günahlarından arınmış olmakla kalmaz, aynı zamanda Allah’ın sevgisine, rahmetine ve ihsanına da daha yakın hale gelir. Bu bağlamda tövbe, mânevî hayatın temeli ve sürdürülebilirliğinin teminatı mahiyetindedir.

2.4. Tövbenin Tanımı

İbn Kayyim tövbeyi “kulun Allah’a yönelerek O’na sığınıp bağlanması; Allah’ın ise kulunu rahmetiyle kuşatarak himaye etmesi” şeklinde tanımlamaktadır. Ona göre İnsan günah işlediğinde Allah’ın korumasından uzaklaşmış olur ki bu durum kulun Allah’a olan bağlılığını ve sığınışını terk etmesi anlamına gelir. Çünkü kul Rabbine tam anlamıyla sığınmış olsaydı O’na itaatte kusur işlemezdi. Nitekim Yüce Allah bu hususta şöyle buyurmuştur: “*Allah’a (dinine) sarılın, mevlânız O’dur. O ne güzel mevlâ ve ne güzel yardımcıdır*”³²⁶ Kul, Rabbine sınıksız sarıldığında Allah onun mevlâsı olur; nefesine ve şeytana karşı koruma sağlar ve zorluk anlarında yardım eder. Allah Teâlâ, tövbeyi bir kalkan olarak bahşederek kulunu günahlardan koruma altına almıştır. Ancak kul bu koruma kalkanının dışına çıktığında, günahlara ve şeytanın vesveselerine karşı savunmasız hale gelir. İbn Kayyim gerçek felaketin kulun Allah’ın rahmet ve yardımından mahrum kalması olduğunu ve günah işlediğinde derhal bunun farkına varıp Allah’a dönerek tövbe etmesi gerektiğini söylemektedir.³²⁷

İbn Kayyim’e göre tövbe, kulun Allah’a yönelmesi ve Fatıha Suresi’nde ifade edildiği gibi sırât-ı müstakîm üzere olup gazaba uğrayanların yolunu terk etmesidir. Ona göre tövbe şu haller var olduğu sürece geçerli olmaktadır: Günahı bilip tanımak, günahını itiraf etmek, dünya ve ahirette günahın kötü sonuçlarından kurtulmayı arzulamak. Şâyet kul günahını tanımıyorsa bu cehaleti onun hidâyeti tanımasına da engel olur. Kul günahlarında ısrar ediyorsa bu durum onun maksadına ve iradesine karşı bir sapıklıktır.³²⁸

İbn Kayyim kulun dikkat etmesi gereken bir diğer hususun günah işlediğinde buna karşı hissettiği duygular olduğunu söylemektedir. Mü’min bir kul, işlediği günahlardan asla hoşnut olmaz; aksine, kalbinde bir sıkıntı hisseder ve hüzünlenir. Ancak bu hüznün yerini şehvetin verdiği haz ve sevinç alıyorsa, kişi imanını sorgulamalıdır. Böyle bir durumda, kalbin mânevî anlamda öldüğü söylenebilir. Zira ona göre diri bir kalp, günahın ardından pişmanlık duyar ve

³²⁶ el-Hac 22/78.

³²⁷ İbn Kayyim, *Medâricü’s-sâlikîn*, 196-197.

³²⁸ İbn Kayyim, *Medâricü’s-sâlikîn*, 197.

hüzünle dolar; tıpkı ölü bir bedenın yarasının acısını hissetmemesi gibi, ölü bir kalp de günahın ıstırabını hissetmez.³²⁹

İbn Kayyim tövbe eden kişinin tövbesinin başlangıcında mutlaka kalbinde bir sıkışma, baskı, hüzün ya da keder hissettiğini ve bunun temel nedeninin ise sevdiği bir şeyi terk etmenin oluşturduğu acı olduğunu söylemektedir. Bu duygusal yük, kalbinin daralmasına, sıkışmasına ve hüzünlenmesine yol açar. Birçok kişi, işte bu sıkıntılar nedeniyle tövbe etmekten kaçınmış ve günahından vazgeçmemiştir. Ancak kulun anlaması gereken önemli bir nokta şudur ki, tövbe sonrası elde edilen sevinç, mutluluk ve zevk, bu sıkıntının büyüklüğüyle doğru orantılıdır. Yani, ne kadar büyük ve yoğun bir sıkıntı yaşanır, elde edilen sevinç ve haz o kadar derin ve mükemmel olur. Ayrıca bu sıkıntı, kalbinin canlı olduğunu ve mânevî açıdan güçlü bir hazırlığa sahip olduğunu gösteren önemli bir işarettir. Eğer kalp ölü olsaydı böyle bir sıkıntı ve daralma hissedilmezdi.³³⁰

Kalp, beden gibi hastalanabilen bir organ olup, kalbin hastalığı genellikle günahlar ve mânevî bozulmalar neticesinde meydana gelir. Ancak kalbin şifası, tövbe etmekle sağlanır. Bununla birlikte İbn Kayyim kulun işlediği günahların, Allah'ın yüce hikmetinin ve ilâhî planının bir parçası olduğunu söylemektedir. Nitekim şöyle denmiştir: “Nice hastalıklar vardır ki bedenın sıhhat bulmasına sebep olur.” Âdem (a.s.) günah işlediğinde melekler onun üstünlüğünün zayıfladığını düşünmüşlerdir. Ancak Âdem'in günah işlemesi, aslında onun kulluğunun bir göstergesi idi ve melekler bu gerçeği fark edememişlerdir. Âdem (a.s.) Rabbi'ne tövbe ettiğinde, melekler onun kulluk sırrını kavramış ve Allah'ın yaratıklarındaki yalnızca O'nun bildiği ilâhî sırların varlığını idrak etmişlerdir. İnsan günah ile kendini küçültür ancak tövbe onu yüceltir. Tövbe, insanın günah sebebiyle içine düştüğü kibir halinden çıkıp alçakgönüllülüğe yönelmesi anlamına gelir.³³¹

İbn Kayyim'e göre tövbe, İslam dininin özünü ve hakikatini teşkil etmektedir. Hatta ona göre İslam dini, bir bütün olarak tövbe kavramının kapsamı içinde değerlendirilir. Bu nedenle, Allah tövbekâr kullarını sevmektedir. Çünkü tövbe eden bir kul, Allah'ın emirlerine itaat eden ve yasaklarından sakınan bir kuldur. Tövbe hem zâhir hem de bâtında Allah'ın hoşlanmadığı davranışlardan, O'nun sevdiği fiillere dönüş yapmayı ifade etmekte ve Cibril hadisinde geçen İslam, iman ve ihsan kavramlarının kapsamına girmektedir. Dolayısıyla tövbe, diğer bütün mânevî makamları bünyesinde barındıran bir makam niteliği taşımaktadır. Her mü'minin nihai gayesi ve amellerinin başlangıcı ile sonu tövbeye dayanmaktadır. Tövbe,

³²⁹ İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikîn*, 198.

³³⁰ İbn Kayyim, *Tarîku'l-hicreteyn*, 242-243.

³³¹ İbn Kayyim, *el-Fevâ'id*, 64-67.

yaratılışın gayesi olduğu gibi emir ve tevhid de tövbenin en önemli unsurlarıdır. Bununla birlikte çoğu insan tövbenin değer ve öneminin farkında değildir. Bazı kimseler ise bu önemi bilseler dahi gereğini yerine getirmemektedir. Ancak Allah katında özel bir konuma sahip olan kişiler, yalnızca çokça tövbe eden kimselerdir.³³²

İbn Kayyim'e göre Allah katında tövbe etmek yasaklanmış fiilleri terk etmekten daha sevimli bir ameldir. Nitekim bir günahın işlenmemesi, tövbenin getirdiği netice ile kıyaslandığında aynı etkiye sahip olmamaktadır. Zira Allah'ın rahmetinden kaynaklanan her şey O'nun gazabının gerektirdiği şeylerden daha sevimlidir. Allah, kulunun tövbesine kaybettiğini bulan birinin sevincinden, çocuğu olmayan birinin çocuk sahibi olmasından ve susuz birinin suya kavuşmasından daha fazla sevinir. Şâyet birisi "Allah'ın tövbeye olan sevinci, günahın terk edilmesinden kaynaklanmaktadır." derse bu hatalı bir yorum olur. Zira tövbe yalnızca terk etmek değildir, aksine kulun Allah'a yönelmesini, O'na içten bir şekilde dönmesini ve O'nun emirlerine bağlanmasını içeren bir fiildir. Yani tövbe sadece bir şeyi bırakmak değil, Allah'ın hoşnut olduğu bir hale dönmektir.³³³

İbn Kayyim kulun tövbesinin Allah'ın iki tövbesi arasında kuşatıldığını söylemektedir. Allah'ın iki tövbesi ise şu şekildedir; 1. Allah'ın tövbesi (Lütfu): Kula tövbeyi ilham etmesi ve ona bu fırsatı vermesi. 2. Kulun tövbesi: Allah'ın sunduğu bu fırsatı değerlendirerek günahından dönmesi. 3. Allah'ın ikinci tövbesi: Kulu bağışlaması, onun tövbesini kabul etmesi ve bundan razı olmasıdır. Bu çerçevede kulun tövbesi, Allah'ın rahmeti ve inâyetiyle kuşatılmış olup, O'nun lütfu ve sevgisinin bir tezahürü olarak gerçekleşmektedir. Dolayısıyla bir kimse işlediği günah sebebiyle mânevî derecesinde bir düşüş yaşadıysa, samimi bir tövbe ile bu derecesini yeniden kazanabilir. Hatta bazı alimlere göre tövbe, kulun mânevî mertebesini yalnızca eski seviyesine döndürmekle kalmaz, aynı zamanda onu daha yüksek bir makama ulaştırabilir. Bunun temel gerekçelerinden biri, tövbenin Allah'ın özel bir sevgisini kazandırmasıdır. Kur'an-ı Kerim'de "Şüphesiz Allah, çok tövbe edenleri sever..."³³⁴ buyrulur tövbenin Allah katındaki değeri vurgulanmaktadır. Bu özel sevgi, diğer ibadetlerle elde edilmesi mümkün olmayan bir mânevî yakınlık sağlar. Neticede, tövbe eden kul, yalnızca günahlarından arınmakla kalmaz; aynı zamanda Allah'a daha da yakınlaşarak mânevî derecesinde bir yükseliş yaşayabilir.³³⁵

³³² İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikîn*, 313.

³³³ İbn Kayyim, *el-Fevâ'id*, 162-163.

³³⁴ el-Bakara 2/222.

³³⁵ İbn Kayyim, *Tarîku'l-hicreteyn*, 232.

İbn Teymiyye de günah sonrası yapılan tövbenin, kişinin derecesini yükselttiğini savunan âlimler arasında yer almaktadır. Ona göre peygamberlerin zaman zaman birtakım günahlar işlemesi ve ardından tövbe etmeleri yalnızca o günahların silinmesine vesile olmakla kalmaz, aynı zamanda onların manevî derecelerini daha yüksek bir mertebeye taşır. Bu bağlamda İbn Teymiyye, peygamberlerin tövbe etmelerine gerek bulunmadığını ileri süren yaklaşımları eleştirmekte; bu görüşün hem Kitap hem de Sünnet’e açıkça aykırı olduğunu ifade etmektedir. Zira İbn Teymiyye’ye göre böyle bir iddia, peygamberlerin yüce makamlarını küçümsemek, onları Allah’ın lütfu olan yüksek derecelerden mahrum bırakmak ve ilahî ihsan, rahmet ve mağfireti inkâr etmek anlamına gelir. Bu çerçevede o, hiçbir zaman inkâr etmeyen ve günah işlemeyen kimse inkâr ettikten sonra iman edip günah işleyen ve ardından tövbe eden kimseden daha faziletlidir şeklinde bir inancı benimseyenlerin, “zarûrât-ı dîniyye” diye tabir edilen İslam’da zarurî olarak bilinmesi ve inanılması gereken hakikatlere aykırı bir görüşü savunduğunu belirtmektedir. Zira bilindiği üzere, Hz. Peygamber’e iman eden sahabiler başlangıçta inkâr içindeydiler; ancak Allah, onları hidâyete erdirmiş ve tövbe etmelerine imkân tanımıştır. Bu geçmişe rağmen onlar, İslam fitratı üzere doğan nesillerden daha faziletli kabul edilmektedir.³³⁶

Bütün bunlardan hareketle İbn Kayyim’in tasavvuf düşüncesine göre tövbenin kulun manevî derecesini artıran, onu Allah’a yaklaştıran bir amel olduğunu söylemek mümkündür. Ona göre tövbe bütün makamları içinde ihtiva etmesi sebebiyle sâlikin ölünceye kadar ayrılmayacağı yegâne makam olup tövbekâr bir kul hiç günah işlemeyen birinden derece bakımından daha üstün olabilmektedir. Zira tövbe Allah’ı sevindiren, hoşnut eden bir ibadettir.

İbn Kayyim, tövbe kavramıyla yakın anlamda kullanılan “istiğfar” üzerinde de durmuş ve bu kavrama dair özgün yorumlar geliştirmiştir. Çalışmamızın birinci bölümünde, istiğfar kelimesinin etimolojik kökenine, İslam düşüncesindeki genel yerine ve özellikle tasavvuf geleneğindeki anlam dünyasına değinilmişti. Konu bütünlüğü açısından İbn Kayyim’in istiğfar kavramına dair yaklaşımını ele almak yerinde olacaktır.

2.5. İstiğfar

İbn Kayyim İstiğfarı kulun Rabbinden bağışlanma ve mağfiret talebinde bulunması olarak tanımlar ve Allah’ın bağışladığı ve bağışlamadığı kullarını örten bir zâr (Settâr) olduğu gerçeğinden hareketle istiğfarın yalnızca örtmekle sınırlı bir kavram olmadığını savunur. O kelimenin etimolojik tahliline girerek lügatte darbelere karşı koruma sağlayan “miğfer” (مِغْفَر)

³³⁶ İbn Teymiyye, *Minhâcü’s-sünne*, 2/398.

kelimesiyle aynı kökten türediğine dikkat çeker. Ona göre mağfiret, kulu azaptan koruyan bir kalkandır. O, bu görüşünü şu âyetle delillendirmektedir: “*Onlar mağfiret dilerken Allah kendilerine azap edecek değildir.*”³³⁷ Ona göre bu âyet, istiğfarın kişiyi yalnızca günahların tesirinden değil, aynı zamanda Allah’ın azabından da koruduğunu göstermektedir. Buradan hareketle o istiğfarı, kulu mânevî anlamda koruma altına alarak onu günahların zararlarından hem de ilâhî cezadan muhafaza eden bir ibadet olduğu sonucuna varmaktadır.³³⁸

İbn Kayyim istiğfarı iki türde ele almaktadır. Birincisi tek başına istiğfar, diğeri ise tövbe ile bitişik istiğfar şeklinde ele almakta, tek başına istiğfara Kur’an’dan şu örnekleri vermektedir: Nûh (a.s.) kavmine hitaben “...*Rabbinizin mağfiretini isteyin. Çünkü O, çok bağışlayıcıdır; gökten size bol yağmuru salsın.*”³³⁹ şeklinde seslenmiş, Sâlih (a.s.) ise kavmine şöyle seslenmiştir: “*Keşke Allah’tan mağfiret dileseydiniz, belki merhamet olunurdunuz.*”³⁴⁰, “*Allah’tan mağfiret dileyin çünkü O, çok bağışlayan ve rahmet edendir.*”³⁴¹

İbn Kayyim’in verdiği bu örnekler istiğfarın faziletlerini açıkça ortaya koymaktır. Zira istiğfar kalbi katılaştıranların, rızkının daraldığını düşünenlerin, yağmur ve ilâhî rahmet temenni edenlerin hatta çocuk sahibi olmak isteyenlerin başvurması gereken bir eylemdir. Nitekim âyetlerde de istiğfarın bereket ve rahmet aracı olduğu açıkça belirtilmektedir.³⁴² İstiğfarda asıl olan dil ile yapılan bağışlanma talebine kalbin de iştirak etmesidir. İmam Gazzâlî kalp gafil olsa da dil ile yapılan istiğfarın tamamen faydadan uzak olmayacağını dile getirmiştir. Zira ona göre istiğfarda bulunma en azından dili lüzumsuz şeylerden alıkoyar ve susmaktan daha hayırlıdır. Ayrıca dil hayırlı sözleri telaffuz etmeye alıştıkça bir müddet sonra kalpte telaffuz edilen sözlere karşı sevgi hasıl olmaya başlayacaktır.³⁴³ Bununla beraber İbn Kayyim günahlarda ısrar edildiği halde Allah’tan mağfiret talep etmenin fayda sağlamadığı gibi başa gelecek azaba da mâni olamayacağını dile getirmektedir.³⁴⁴

İbn Kayyim, tövbe ile bitişik istiğfara ise şu âyetleri örnek göstermektedir: “*Rabbinizden mağfiret dileyin, sonra ona tövbe edin de sizi belli bir süreye kadar güzel bir meta ile eğlesin ve her lütuf sahibine, lütfunu versin.*”³⁴⁵ Sâlih (a.s.) kavmine hitaben: “...*Sizi topraktan O meydana getirdi ve sizi orada ömür geçirmeye memur etti. Bu sebepten O’nun*

³³⁷ el-Enfal 8/33.

³³⁸ İbn Kayyim, *Medâricü’s-sâlikîn*, 314-315.

³³⁹ Nûh 71/10-11.

³⁴⁰ el-Neml 27/46

³⁴¹ el-Bakara 2/119

³⁴² Çelik, “İki Kur’ânî Reçete: Tesbih ve İstiğfar”, 1076.

³⁴³ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet (Mutluluk Hazinesi)*, çev. A. Faruk Meyan (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2001), 1-2/535.

³⁴⁴ İbn Kayyim, *Medâricü’s-sâlikîn*, 315.

³⁴⁵ Hûd 11/52.

*mağfiretini isteyin. Sonra O'na tövbe edin...*³⁴⁶ buyurmuştur. Şuayb (a.s.) ise kavmine şöyle hitap etmiştir: “*Rabbinizden mağfiret isteyin. Sonra O'na tövbe edin. Şüphesiz Rabbim yakındır; dualarınızı kabul eder.*”³⁴⁷ İbn Kayyim, istiğfarı “bir şeyin şerrinden korunmak”, tövbeyi ise “dönmek ve gelecekte korkulan kötü amellerin şerrinden korunma talebinde bulunmak” olarak tanımlamakta bu düşünceden hareketle âyetlerde kullardan öncelikle istiğfarda bulunup ardından tövbe etmelerinin istendiğini belirtmektedir. Zira kul ilk önce koruma kalkanı olan istiğfarla Allah’a sığınmalı ve ardından günahları tekr ederek O’na yönelmelidir.³⁴⁸

İbn Kayyim’e göre tövbe ve istiğfar Allah’a dönüş gibi bir gaye birliği içerisinde olsalar da aralarında bazı önemli farklar bulunmaktadır. Örneğin o, istiğfarın geçmişte işlenmiş günahlar için tövbenin ise gelecekte işlenmesi muhtemel günahlar için yapıldığını ifade etmektedir. Bu bağlamda istiğfar geçmişe yönelik bir bağışlanma talebi, tövbe ise gelecekte işlenmesi muhtemel hatalardan korunmak için Allah’a sığınmayı içermektedir. Her iki kavram da kulun Allah’a dönüşü ve yönelişini temsil eder. Kul, geçmişte işlediği bir fiilin şerrinden Allah’a döndüğü gibi, gelecekteki bir kötülüğün şerrinden de O’na dönüş yapabilir. Bunun yanı sıra söz konusu kavramlar arasında anlam açısından da kısmî bir farklılık bulunmaktadır. Şöyleki İstiğfar, bir şeyi terk etmek ve ondan arınmak manasına gelirken tövbe ise bir şeye yönelmek ve ona dönüş yapmak anlamını taşır. Bu açıdan bakıldığında istiğfar, kulun geçmişteki hatalarını terk etmesini, tövbe ise Allah’a yönelip O’nun rızasına ulaşmayı ifade etmektedir.³⁴⁹

Netice itibarıyla İbn Kayyim’e göre tövbe ve istiğfar, kulun Allah’a yaklaşma amacıyla gerçekleştirdiği mânevî yolculuğun vazgeçilmez iki unsurudur. O, Kur’an’dan sunduğu örnekler doğrultusunda istiğfarı tek başına ve tövbeyle birlikte olmak üzere iki kategoriye ayırmakta; ayrıca istiğfarın tövbeden farklı yönlerine de dikkat çekmektedir. Bununla birlikte tövbe ve istiğfarın birbirini kapsayan ve tamamlayan kavramlar olduğunu; dolayısıyla her ikisinin de kul açısından gerekli olduğunu özellikle vurgulamaktadır.

2.6. Tövbenin Şartları

İbn Kayyim, tövbenin kabul edilmesi için gerekli şartlar konusunda mutasavvıflarla mutabık kalarak tövbenin şartlarını şu şekilde ifade etmektedir: Geçmişte işlenmiş olan

³⁴⁶ Hûd 11/61.

³⁴⁷ Hûd 11/90.

³⁴⁸ İbn Kayyim, *Medâricü’s-sâlikîn*, 315.

³⁴⁹ İbn Kayyim, *Medâricü’s-sâlikîn*, 316.

günahtan dolayı derin bir pişmanlık duymak, işlenen günahı derhal terk etmek ve gelecekte aynı günaha bir daha dönmeme hususunda kararlı bir tutum sergilemek. Ona göre bu üç şart yerine getirilmeden sahih bir tövbeden bahsetmek mümkün değildir. Ancak bu üç şartı yerine getirdiği takdirde yaratılışının gayesi olan ubûdiyete yönelmiş olur ki bu da tövbenin özünü ve hakikatini teşkil etmektedir.³⁵⁰

İbn Kayyim’e göre tövbenin en temel unsuru pişmanlıktır. O, Peygamber Efendimizin “*Pişmanlık tövbedir.*”³⁵¹ hadisinden hareketle pişmanlığı tövbenin en önemli rüknü olarak değerlendirmiştir. Zira kulun işlediği günaha pişmanlık duymaması, o fiili onayladığı ve bu fiile devam etme eğiliminde olduğuna işaret eder. Bu durum tövbenin ikinci şartı olan günahı terk etme eyleminin gerçekleşmesine de engel teşkil etmektedir. Dolayısıyla İbn Kayyim’e göre pişmanlık, sahih bir tövbenin gerçekleşmesi için vazgeçilmez bir unsurdur.³⁵²

İbn Kayyim, kulun günahlarından pişmanlık duyması için öncelikle o günahı büyük görmesi gerektiğini ifade etmektedir. Zira bir kişi, işlediği günahı küçük görürse bu günah için pişmanlık duyması mümkün değildir. O, bu durumu az bir miktar parasını kaybeden bir kimsenin bundan ötürü üzülmemesine, ancak değerli bir şeyini kaybettiğinde derin bir üzüntü ve pişmanlık duymasına benzetmektedir. Aynı şekilde günahlarının Allah’ın sevgisi ve merhametinden mahrum kalmaya sebep olacağını idrak eden bir kul, işlediği tüm günahlar için derin bir pişmanlık hissedecektir. Bununla birlikte bir kişinin günahını büyük görmesini sağlayan üç temel unsur bulunmaktadır: Allah Teâlâ’nın emrini büyük görme, bu emrin sahibi olan Allah’ı büyük görme ve işlediği günaha karşılık göreceği azaba kesin bir inanç taşımak.³⁵³ Bu unsurlar, günahın ağırlığını kavramayı ve sahih bir pişmanlıkla tövbeye yönelmeyi mümkün kılmaktadır.

İbn Kayyim, mutasavvıflar arasında farklı görüşlerin ileri sürüldüğü “günahı unutmak”³⁵⁴ meselesine dair kendi özgün yorumunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda iki farklı durum arasında bir denge kurarak meseleyi değerlendirmiştir. Eğer bir kul, günahlarını unutmaması sonucunda Allah’a dua etmeyi ihmal edecek kadar rahatlık ve kendini beğenme hissine kapılırsa, İbn Kayyim’e göre bu kulun nefsini kınaması ve günahkârlığını hatırlaması gerekmektedir. Günahlarını hatırlamak, onun tevazu sahibi olmasına ve Allah’a yönelmesine vesile olur. Öte yandan, kul Allah’ın kendisine lütfettiği nimetleri idrak eder, her zerresiyle

³⁵⁰ İbn Kayyim, *Medâricü’s-sâlikîn*, 198-200.

³⁵¹ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, “Zühd”, 30.

³⁵² İbn Kayyim, *Medâricü’s-sâlikîn*, 200.

³⁵³ İbn Kayyim, *Medâricü’s-sâlikîn*, 201.

³⁵⁴ Sehl b. Abdullah’a tövbenin ne olduğu sorulduğunda, “Tövbe, günahını unutmamandır.” şeklinde cevap verirken Cüneyd-i Bağdâdî aynı soruya “Tövbe, günahını unutmandır.” şeklinde yanıt vermiştir. Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, 190.

O'na muhtaç olduğunu unutmadan yaşar ve Allah sevgisiyle dolarak bu sevginin verdiği huzur ve mutluluğu hissederse bu durumda günahlarını unutmaması daha hayırlıdır. Çünkü sürekli günahı düşünmek, Allah sevgisi ve nimetin verdiği huzurun hissedilmesine engel olabilir. İbn Kayyim, bu engelin şeytanın hasedi ve vesveselerinden kaynaklandığını belirtir. Şeytan, kulun Allah'a yakınlığını kıskanarak onu yüksek mânevî mertebelerden aşağı çekmeye çalışır ve sürekli geçmiş günahlarını düşünmesini teşvik eder. Bu nedenle, kulun durumu ve Allah ile ilişkisine göre günahı unutmak ya da hatırlamak konusunda bir denge kurması önemlidir.³⁵⁵

İbn Kayyim, tövbenin tahakkuk edebilmesi için yukarıda açıklanan şartlara ek olarak bazı şartların da gerekli olduğunu savunmaktadır. O, eserlerinde bu şartlar üzerinde titizlikle durmuş ve bu şartlar yerine getirilmeden gerçek bir tövbeden bahsedilemeyeceğini ifade etmiştir. Özellikle nefis muhasebesine çok önem vermiş ve muhasebenin tövbenin hem ön şartı hem de tövbeyi sürdürebilmenin şartı saymıştır.

2.6.1. Nefis Muhasebesi

İbn Kayyim, Herevî'nin *Menâzilü's-Sâirîn* adlı eserinde yer verdiği makamların sıralamasından farklı bir yaklaşım sergileyerek muhasebe makamını tövbe makamından önce ele almaktadır. Bu tercih, İbn Kayyim'in nefis muhasebesinin tövbeden önce gerçekleştirilmesi gereken bir adım olduğuna dair kanaatini yansıtmaktadır. Ona göre tasavvufî makamlar birbirinden bağımsız olmayıp iç içe geçmiş bir yapı arz etmekte ve her biri, bir sonraki makamın hazırlayıcısı konumunda bulunmaktadır. Bu bağlamda “muhasebe” ve “havf” makamları kulu tövbe makamına yönlendiren ve ona hazırlayan temel aşamalar olarak değerlendirilmektedir.³⁵⁶

İbn Kayyim'e göre tövbe ancak kişinin kendi nefisini sorgulaması, hatalarını tespit etmesi ve kusurlarını itiraf etmesiyle gerçek anlamda bir tövbeye dönüşür. Bu itibarla nefis muhasebesi, kulun işlediği günahların farkına varmasını, Allah'ın emirlerine karşı olan sorumluluğunu idrak etmesini ve tövbeye yönelmesini sağlayan bir ön hazırlık sürecidir.³⁵⁷ Bu bağlamda muhasebe makamı, tövbenin altyapısını oluşturur. Çünkü kişinin kendini sorgulayıp işlediği günahların ve ihmallerin bilincine varmadığı müddetçe sahih bir tövbeye yönelmesi mümkün değildir. Dolayısıyla İbn Kayyim'in makamların sıralaması konusunda Herevî'den

³⁵⁵ İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikîn*, 220.

³⁵⁶ Samet Kelleci, *İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Medâricü's-sâlikîn Eserindeki Tasavvufî Görüşleri* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 65.

³⁵⁷ Edis, *İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Tasavvufa Yaklaşımı*, 149.

farklı bir yol izlemesi tövbenin derinlikli bir şekilde gerçekleştirilmesi için gerekli olan mânevî hazırlığa verdiği önemin bir göstergesidir.

Herevî, *Menâzil*'de seyr ü sülûkun ilk aşaması olarak “yakaza” (manevi uyanıklık) makamını ele almakta, ardından “tövbe” makamına yer vermektedir.³⁵⁸ “Teyakkuz” veya “yakaza” terimi, sözlük anlamı itibarıyla uyanıklık anlamına gelmekte olup tasavvuf terminolojisinde ise sâlikin kalbinin, Hak’tan gelen bir uyarı ile gaflet hâinden sıyrılarak bilinçlenmesini ifade eder. Bu bağlamda sâlik, Hak’tan uzaklaşmış olduğunun farkına vararak içinde bulunduğu gaflet uykusundan uyanır, böylece hem içinde yaşadığı dünya âlemini hem de Allah’ı idrak etme noktasında derin bir şuura ulaşır.³⁵⁹ Herevî, bu mânevî uyanışı, tövbenin ön koşulu olarak değerlendirmektedir. Nitekim sâlik, teyakkuz makamına eriştiğinde günahlarının bilincine varır, pişmanlık duyar ve Hak’ka yönelmek için gayret sarf etmeye başlar. Bu çerçevede, Herevî’nin tasavvufî öğretisinde teyakkuz, tövbenin temelini oluşturan bir aşama olarak öne çıkmakta ve kişinin mânevî yolculuğundaki ilerleyişi için zorunlu bir şart olarak dikkat çekmektedir.

İbn Kayyim, insanın şüpheden kesin bilgiye, cehaletten ilme, gafletten zikre, ihanetten tövbeye, riyadan ihlâsa, yalandan doğruluğa, acizlikten dirâyete, kibir ve kendini beğenmişlikten tevazuya, tembellikten ise azim ve çalışmaya yönelmesinin, ancak “yakaza” hâiliyle mümkün olacağını belirtmektedir. Ona göre gaflet içinde olan bir kul ahiret yolculuğuna hazırlanma konusunda ve Rabbi ile buluşma bir tür uyku hâindedir. İbn Kayyim, böyle bir kişinin ancak kalbine ulaşan ilâhî bir ikaz veya derin bir iç muhasebe ile gaflet uykusundan uyanabileceğini ifade etmektedir. Kalbinin derinliklerinde bir uyanış yaşayan kişi, bu farkındalık sonucunda tövbe ile yeni bir başlangıç yapar.³⁶⁰ Bu bağlamda değerlendirildiğinde İbn Kayyim’in de tövbe yolculuğunda yakazanın önemine vurgu yaptığı görülmektedir.

Herevî ve birçok sûfi, muhasebe makamını tövbe makamından sonra ele almaktadır. Ancak İbn Kayyim el-Cevziyye kişinin tövbenin ardından tekrar hataya düşmemesi muhtemel olduğu gerekçesiyle muhasebenin tövbeden önce yapılması gerektiğine kanaat getirmektedir. Bununla birlikte o, nefis muhasebenin hem tövbeden önce hem de sonra yapılmasının isabetli olacağı düşüncesinden hareketle tövbeyi iki muhasebe arasında konuşturmuştur. Şöyle ki tövbeden önce yapılan muhasebe, kulun kendi nefsinin sorgulaması, işlediği günahları fark etmesi ve bu günahlardan dolayı Allah’a yönelme gerekliliğini idrak etmesi gerekir. Böylece kul tövbeye yönelmeden önce nefsinin hesaba çekerek günahlarını idrak eder böylece samimi

³⁵⁸ Ebû İsmâil Abdullah el-Herevî, *Menâzilu’s-sâirîn* (Beyrut: Dârü’l Kütüb el-İlmiyye, ts.), 11.

³⁵⁹ Semih Ceyhan, “Yakaza”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/270.

³⁶⁰ İbn Kayyim, *er-Rûh*, 223.

bir tövbe gerçekleştirir. Aynı şekilde tövbenin ardından muhasebeyi sürdürmek kişinin tövbesini muhafaza etmesini ve mânevî istikametini korumasını sağlar. Bu muhasebe, tövbedeki samimiyeti pekiştirmek ve kulun Allah yolundaki istikametini devam ettirmek için bir güvence niteliğindedir.³⁶¹ Bütün bunlar İbn Kayyim'in düşüncesinde muhasebenin yalnızca tövbenin bir sonucu değil, aynı zamanda onun öncülü ve devamlılığını sağlayan bir unsur olarak değerlendirdiğini göstermektedir.

İbn Kayyim'e göre nefis muhasebesi, kulun nefsindeki kusurları görmesi ve bu kusurları giderebilmesi için en etkili yöntemdir. Zira kişinin, kendi kusurlarını farketmemesi halinde onları düzeltmesi mümkün değildir. İbn Kayyim, nefsin kusurlarını öğrenmenin, Allah'ın o kusurları kulun nazarında çirkin göstermesine vesile olduğunu ifade eder. Kusurlarını çirkin gören bir kul da bunlardan dolayı pişmanlık duyar ve tövbe kapısına yönelir. Dolayısıyla bu süreç, kusurları fark etmekle başlayıp pişmanlık ve tövbe ile devam eden bir arınma yolculuğudur.³⁶²

İbn Kayyim'e göre nefis, kötülüğün kaynağı olup insanı helake sürükleyecek eylem ve arzulara yönlendirme eğiliminde olan bir varlıktır. Bu nedenle, kulun sık sık nefsinin muhasebeye tabi tutması ve hataları dolayısıyla kendisini kınaması büyük önem taşır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de, “(Kusurlarından dolayı kendini) kınayan nefse de yemin ederim...”³⁶³ buyrulmaktadır. Bununla birlikte kişi, nefsinin kınarken başkaları hakkında hüsn-ü zanda bulunmayı da ihmal etmemelidir. İbn Kayyim, bu bağlamda âlimlerin sözlerine atıfta bulunarak insanın kendi nefsinin küçümseyip hor görmesinin önemine dikkat çekmektedir. Bu çerçevede zikrettiği örneklerden biri Ebû Bekir b. Abdullah el-Müzenî'nin (ö. 108/762) Arafat'ta kalabalığa bakarak sarf ettiği şu ifadeler “Arafat'taki insanlara baktığımda düşündüm ki, eğer onların arasında ben olmasaydım, hepsinin günahları başılsanırdı.”³⁶⁴ Ona göre bu idrak, kulun kendi eksikliklerini idrak ederek nefsinin terbiye etme ve tevazu içinde bir yaşam sürmesine yardımcı olan bir bakış açısı sunmaktadır.

Kulun nefsinin muhasebe etmesini engelleyen çeşitli unsurlar bulunmaktadır. Bu unsurlardan biri de kader inancıyla ilgili yanlış yorumlardır. Bu yanlışlık, kulların işledikleri günahları meşrulaştırma amacıyla kader kavramını istismar etmeleri sonucunda ortaya çıkmaktadır. İbn Kayyim, bu bağlamda Cebriye ve Mürcie mezheplerinin inanç konularındaki hatalarına dikkat çekmektedir. Ona göre Cebriye ekolüne mensup kişiler, insan iradesinin ve

³⁶¹ İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikîn*, 188.

³⁶² İbn Kayyim el-Cevziyye, *Nefis Terbiyesi (Tıbbü'l-Kulûb)*, çev. Osman Arpaçukuru vd. (İstanbul: Karınca Yayınları, 2006), 115.

³⁶³ el-Kıyâmet 75/2.

³⁶⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Nefis Terbiyesi*, 117.

fiillerinin hiçbir etkisinin bulunmadığını, tüm eylemlerin zorunlu olarak gerçekleştiğini savunmaktadır. Bu yaklaşım, kulların işledikleri günahları tamamen kadere bağlamalarına ve dolayısıyla sorumluluk bilincinden kaçınmalarına yol açmaktadır. Bu anlayışa sahip kişiler, kendi iradelerinin etkisiz olduğunu öne sürerek günahlarından dolayı herhangi bir nefis muhasebesi yapma gerekliliği duymamaktadırlar. Öte yandan Mürcie mensupları, imanın yalnızca kalp ile tasdikten ibaret olduğunu ve amelin, imanın bir parçası olmadığını dolayısıyla da kişinin ne kadar günah işlerse işlesin iman bakımından melekler ile eşdeğer kalacağını savunmaktadır. İbn Kayyim'e göre bu yaklaşım, günah kavramına karşı duyarsızlığa ve dolayısıyla da tövbenin gerekliliğinin göz ardı edilmesine de sebep olmaktadır.³⁶⁵

İbn Kayyim nefis muhasebesinin nasıl yapılması gerektiğiyle ilgili de bazı tavsiyelerde bulunmaktadır. Ona göre mü'min nefis muhasebesi yaparken öncelikle farzlar konusunda hesaba çekmelidir. Eğer farzların edasında bir eksikliği varsa kaza ederek onları telafi etmeye çalışmalıdır. Ardından nefis haramları işleme hususunda hesaba çekmelidir. Şâyet Allah'ın yasak kıldığı bir fiil işlediyse derhal günahına tövbe ve istiğfar etmelidir. Daha sonra nefisini gaflet hususunda hesaba çekmeli, şâyet yaratılış gayesini unutup gaflete düştüğünün farkına varırsa derhal Allah'ı zikrederek bundan kurtulmaya çalışmalıdır.³⁶⁶

İbn Kayyim, muhasebe makamını tövbeden sonra gelen bir aşama olarak değerlendiren sûfilerden ayrılarak onun tövbeden önce gerçekleşmesi gerektiğini savunur. Ona göre muhasebe, kişiyi tövbeye hazırlayan bir ön koşuldur. Ona göre kul nefisini sürekli sorgulamalı, kusur ve eksikliklerini tespit ederek kendisini eleştirmeli, aynı zamanda kendisini başkalarından üstün görme eğiliminden kaçınmalı ve kibirden uzak durmalıdır. Ayrıca İbn Kayyim muhasebenin yalnızca tövbenin başlangıcında değil, sürecin sonunda da devam etmesi gerektiğini vurgulayarak bu şekilde tövbenin korunabileceğini ifade eder. Bu yaklaşımıyla o, muhasebe kavramına dair özgün ve dikkat çekici bir yorum sunmuştur.

2.6.2. Niyet

İbn Kayyim'e göre tövbenin temel şartlarından bir diğeri işlenen günahattan, sırf günah olduğu için pişmanlık duymak ve halis bir niyetle Allah'tan özür dilemektir. Bu özür, kişinin Rabbi karşısındaki acziyet ve zayıflığını samimi bir şekilde ifade etmesi anlamına gelir. İbn Kayyim bazılarının özür dilemeyi "Allah'a bir mazeret sunmak" olarak değerlendirdiğini, bu nedenle tövbe sırasında özür dilemenin terk edilmesi gerektiğini ileri sürdüklerini ancak bu

³⁶⁵ İbn Kayyim, *ed-dâ' ve'd-devâ'*, 22.

³⁶⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Şeytanın Hileleri ve Tedavi Yolları*, 80.

düşüncenin yanlış olduğunu söylemektedir. Ancak o, bu düşüncenin aksine, Herevî'nin görüşüyle paralel olarak özür dilemenin kulun kendi zayıflığını ve nefesine uyarak işlediği hatayı Allah'a itiraf etmesi anlamına geldiğini savunmaktadır.³⁶⁷

İbn Kayyim'e göre kul, Rabbine özrünü sunarken "kader böyleymiş" düşüncesinden kaçınmalıdır. Çünkü bu yaklaşım, Allah ile tartışmaya girmek ve işlediği günahı kadere yüklemek anlamına gelir. Böyle bir tutum kişinin, günahları konusunda kendisini mazur görmek maksadıyla güya Allah'a karşı delil getirmek demektir ki bu bir cehalet göstergesidir. Zira bu, tövbenin ruhuna ve hakikatine aykırı bir tutumdur. Oysa tövbe, kişinin kendi fiillerinden sorumlu olduğunu kabul etmesi ve yaptığı hatayı itiraf etmesiyle anlam kazanır. Eğer kul, Rabbine şöyle derse: "Ey Rabbim! Bu senin takdirindir; hakkımda böyle hükmettin," diyecek olursa, Allah da ona: "Hayır! Bunu sen yaptın, sen kazandın, sen istedin ve sen çabaladın." Diye karşılık verir. İbn Kayyim'e göre bu ifadeler, insanın iradesi ve sorumluluğu ile kaderin doğru anlaşılmasının önemini vurgular. Tövbe, kaderi bir sığınak veya bahane olarak görmek değil, kişinin kendi kusurunu kabul edip Allah'ın rahmetine yönelme vesilesidir.³⁶⁸

İbn Kayyim tövbe etmekten maksadın Allah'a karşı takvalı bir kul olma gayesi olduğunu savunur. Takva Allah'tan korkmak demektir. Kul Allah'tan korkarsa O'nun emrettiklerine uyup nehyettiklerinden sakınır. Niyetinde samimi olmayanın tövbesi de sahih olmaz. Bir fiili yapmaktan aciz olan kişinin tövbesi hakkında iki farklı görüş bulunmaktadır. Birinci görüşe göre böyle bir kişinin tövbesi geçerli olmaz. Zira bu ihtiyarî değil, zarûrî bir tövbedir. Tövbenin geçerli olabilmesi içinse kulda o fiili terk edebilme iradesi ve gücünün olması gerekmektedir. Gazzâlî de bu görüşü benimsemiştir. Ona göre kişinin işlemeye tövbe ettiği günah, bundan sonra yapmamaya azmettiği günah derecesinde olmalıdır. Kişinin zina etmeye veya yol kesici olmaya gücü yetmediği halde bu günahlardan tövbe ettiyse bu tövbe bir daha zina yapmayacağına ve yol kesmeyeceğine dair bir tövbe sayılmaz. Ancak Allah'tan af dilemek maksadıyla olabilir.³⁶⁹ İkinci görüşe göre ise bu tövbe geçerlidir. İbn Kayyim ikinci görüşün doğru olduğu yönünde kanaat belirtmektedir. Zira ona göre tövbede asıl olan niyettir. Tövbenin en önemli rüknü pişmanlıktır ve kul içten bir pişmanlıkla Allah'a tövbe ettiyse o fiile tekrar dönmeye gücü yetsin veya yetmesin tövbesi kabul edilir. İbn Kayyim'in bu görüşü,

³⁶⁷ İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikîn*, 200.

³⁶⁸ İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikîn*, 202.

³⁶⁹ Gazzâlî, *Abidler Yolu*, 30.

tövbenin derunî yönünü ön plana çıkarmaktadır. Ona göre tövbenin en önemli rüknü pişmanlıktır ve bu pişmanlık, tövbenin kabulü için yeterli bir temel oluşturur.³⁷⁰

2.6.3. Hakların Edâsı

İslâm kaynaklarında “hak” kavramı çeşitli tasniflere tabi tutulmuş olup, hadislerde sıkça geçen “Allah hakkı” ve “kul hakkı” ifadeleri, İslâmî literatürde hakların temelde iki ana başlık altında ele alınmasına zemin hazırlamıştır. Bunlar “Allah hakları” (hukûkullah) ve “kul hakları”dır (hukûk-ı ibâd). Bazı kaynaklarda bu iki kategoriye ilaveten her ikisini de kapsayan üçüncü bir haktan bahsedildiği de görülmektedir.³⁷¹ Tasavvuf literatüründe de “haklar” meselesinin ele alındığı görülmektedir. Özellikle Gazzâlî, tövbe konusunu işlerken hakların edasının önemine dikkat çekmiş ve bu konuyu ayrıntılı biçimde değerlendirmiştir. Gazzâlî’ye göre Allah’a yönelik günahların affı için kişinin işlediği fiilin ardından iyilikler yaparak günahını telafi etmesi gerekmektedir. Buna karşılık kul haklarını ihlal eden günahların tövbesi yalnızca pişmanlık ve istiğfarla değil, aynı zamanda hak sahibine hakkın iadesiyle mümkündür. Bu bağlamda Gazzâlî, İslâm hukukunun öngördüğü şekliyle hakların iadesinin zorunluluğunu vurgulamaktadır. Örneğin bir kimse birini yanlışlıkla öldürmüşse diyet ödemeli; kasten öldürmüşse kisasın uygulanabilmesi için yetkili mercilere başvurmalıdır. Zimmetine mal geçirmişse hak sahiplerini tek tek bularak haklarını iade etmeli, eğer birine iftira atmış veya onun izzet-i nefesine zarar vermişse ilgili şahısla bizzat görüşüp helallik almalıdır.³⁷² Ayrıca Gazzâlî tövbe etmenin ve hakkını gasp ettiği kişiyle helalleşmenin farz olduğunu, dolayısıyla bu farzları yerine getirmeden yapılacak ibadetlerin ancak nafile yerine geçeceğini söyler. Bununla birlikte o, ödenmemiş farz borcu bulunan kişinin nafile ibadetinin ise makbul olmadığını ifade eder.³⁷³

İbn Kayyim da benzer şekilde hakların edası konusunda iki tür haktan bahsetmektedir: Allah hakkı ve kul hakkı. Bu iki hakkın ödenme yolları farklıdır. Allah hakkı samimi bir pişmanlık ve tövbe ile eda edilirken kul hakkı söz konusu olduğunda, bu hakkın ödenmesi veya zararının tazmin edilmesi gerekir. Bu durumu müşahhas bir misalle örnekletmek gerekirse birini öldüren kişi ölenin ailesinin adalet ve hak talebi üzerinde tasarrufta bulunmasına fırsat vermelidir. Bu bağlamda ölenin ailesinin, kisas ya da diyet ödeme talebi şeklinde adalet ve hak talebi arayışına fırsat vermelidir. Bu durumda kişi, ailenin kisas talep etmesi durumunda kisas

³⁷⁰ İbn Kayyim, *Medâricü’s-sâlikîn*, 296.

³⁷¹ Mustafa Çağrı, “Hak”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/139.

³⁷² Gazzâlî, *İhyâ*, 36-38.

³⁷³ Özçelik, *İmam Gazzâlî’ye Göre Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi İnsan-ı Kâmil Olma Süreci*, 154.

cezasını çekmek, diyet istemesi durumunda da diyeti ödemek zorundadır. Aynı durum yol kesme gibi ciddi suçlarda da geçerlidir.³⁷⁴ İbn Kayyim hakların edasının önemine dikkat çekmek için Peygamber Efendimiz'in şu hadisini delil olarak zikreder: *"Kimin üzerinde din kardeşinin ırzı, namusu veya başka bir şey ile ilgili bir zulüm varsa, altın ve gümüşün bulunmayacağı kıyamet günü gelmeden önce o kimseyle helalleşsin."*³⁷⁵

Buna karşılık İbn Kayyim kişinin bir başkasının arkasından gıybet ya da iftira gibi fiillerle bir hak ihlalinde bulunması durumunda tövbenin yalnızca Allah'a yönelik olmasının yeterli olacağını söylemektedir. Çünkü gıybet veya iftira gibi durumlarda kişinin, hatasını Allah'a itiraf ederek O'ndan bağışlanma dilemesi ve bu tür fiilleri tekrar işlememeye kesin niyet etmesi, tövbenin şartlarını yerine getirmek için yeterli görülmektedir. Zira kişinin arkasından söylenen gıybet ve iftira türünden sözlerin bir de yüzüne karşı söylenmesine gerek yoktur. Çünkü işiteceği sözler onu daha da üzebilir. Bu sebeple gıybet eden kişi günahını Allah'a arz etmeli ayrıca arkasından konuştuğu ya da iftira attığı kişi hakkında da güzel yorumlarda bulunup onu saygı ile anmalıdır.³⁷⁶ Benzer şekilde Gazzâlî'ye göre şâyet kişi başka birinin eşine ve çocuklarına hiyanet etmiş ise bu durumda hellalleşmek tehlikeli olabilir. Zira böyle durumlar genellikle büyük kötülüklerle (yaralama-öldürme) neticelenmektedir. Bu sebeple günahkâr kul, hakkını gasp ettiği kişinin kendisinden razı olması ve Allah'ın bağlaması için çokça dua ve istiğfar edilmelidir.³⁷⁷

Öte yandan tövbenin tahakkuku için işlenen hataların giderilmesi önemlidir. Kişinin eylemleri başkalarına etki ettiğinde tövbe, bu etkilerin mümkün olan en iyi şekilde giderilmesiyle gerçekleştirilir. İbn Kayyim, Bu durumu başkalarını sapkınlığa yönlendiren bir kişinin tövbesi üzerinden örneklendirmektedir. Şöyle ki Allah Teâlâ, Kur'an'da insanların doğru yolda olmalarını engelleyen ve hidâyeti gizleyen Yahudi ve Hristiyanların tövbeleriyle ilgili olarak şöyle buyurmuştur: *"İndirdiğimiz apaçık delilleri ve hidâyeti Kitap'ta açıklamamızdan sonra onları gizleyenler var ya, işte onlara Allah lanet eder, bir de lanet etmekle yükümlü olanlar lanet eder. Ancak tövbe edip durumlarını düzeltenler ve gerçeği açıkça ortaya koyanlar (lanetlenmekten) kurtulmuşlardır. Çünkü ben onların tövbelerini kabul ederim. Zira ben tövbeleri çok kabul eden ve çok merhametli olanım."*³⁷⁸ İbn Kayyim' göre bu âyette bahsi geçen kişilerin günahı, Allah'ın indirdiği hakikatleri gizleyerek insanları sapkınlığa sevk etmektir. Bu durumda onların yapmaları gereken öncelikle kendi yanlışlarını

³⁷⁴ İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikîn*, 301.

³⁷⁵ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, "Rekaik" 48.

³⁷⁶ İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikîn*, 301.

³⁷⁷ Gazzâlî, *Abidler Yolu*, 33.

³⁷⁸ el-Bakara 2/159-160.

düzeltilmek ardından gizledikleri hakikatleri insanlara açıklamaktır. Sergilenmesi gereken bu tavır bütün günahkârların tövbesi için de söz konusu bir tavidir.³⁷⁹

İbn Kayyim'e göre eğer bir kişi gasp ettiği malı derhal bırakır, işlediği fiilden dolayı samimi bir pişmanlık duyar ve mağdurun hakkını iade etmek için gerekli çabayı gösterirse tövbesi geçerli kabul edilir. Örneğin haksız yere bir araziye işgal eden bir kimse, tövbe etmeye karar verdiğinde eğer mülkü derhal terk etme imkânına sahipse gecikmeksizin oradan ayrılmalıdır. Çünkü mülkü kullanmaya devam etmesi, günahın sürekliliğini ifade etmektedir. Ancak eğer kişi, zorla orada tutuluyorsa, bu durumda günahın sorumluluğu kendisinden kalkar. Bununla birlikte özgürlüğüne kavuştuğunda gasp ettiği malın sahibine, hakkını iade etmesi gerekmektedir.³⁸⁰

Sonuç olarak İbn Kayyim'e göre gerek Allah'a gerekse kullara taalluk eden günahlarda tövbe yalnızca kalpte hissedilen pişmanlık ve Allah'a yönelişle tamamlanmaz; bilhassa kul haklarının ihlali söz konusu olduğunda, bu tövbenin hem maddi hem de manevi izlerinin giderilmesine yönelik fiilî ve somut adımlarla desteklenmesi zorunludur. Bu çerçevede İbn Kayyim, sahih bir tövbenin şartları arasında hak sahiplerine haklarının iadesini açıkça zikretmiş ve böylece tövbenin yalnızca kalbin ameline indirgenemeyeceğini, aynı zamanda bedeninin de bir fiili olarak değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymuştur.

2.7. Tövbede Acele Etmek

Tövbede acele etmek tövbenin sahih ve etkili bir şekilde gerçekleşebilmesi için zaruri bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda sûfî gelenekte tövbeyi ertelemek dahi tövbe gerektiren ayrı bir günah olarak kabul edilmiştir. Sûfîler günahın süreklilik kazanmasının kişinin kalbini karartacağı ve böylelikle tövbe etmenin nefse ağır geleceği düşüncesiyle tövbe hususunda gecikmeksizin harekete geçmenin önemine vurgu yapmışlardır. İmam Gazzâlî de bu yaklaşımı benimseyerek tövbeyi “ileride yaparım” düşüncesiyle erteleyen kişiyi, bir fidanı sökmeyi bir sonraki yıla bırakan kimseye benzetir. Gazzâlî'ye göre böyle bir kişiye, “Ey ahmak! Gelecek yıl fidan daha da büyüyüp kök salacak, sen ise daha da güçsüz düşeceksin” denir.³⁸¹ Bu temsille Gazzâlî, insan nefsinin günaha karşı duyduğu arzusun zamanla artacağına, buna karşılık kulun irade ve manevî direncinin giderek zayıflayacağına dikkat çeker. Dolayısıyla tövbeyi ertelemek, kişinin günah bataklığına daha fazla saplanmasına ve tövbe etme kudretini yitirmesine neden olabilir.

³⁷⁹ İbn Kayyim, *Uddetü's-sâbirîn*, 67-68.

³⁸⁰ İbn Kayyim, *Miftâh*, 2/898.

³⁸¹ Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, 1-2/537.

İbn Kayyim'in hocası İbn Teymiyye'ye de tövbenin geciktirilmemesi hususuna dikkat çekmiştir. Ona göre tövbe, her kulun geciktirmeksizin yerine getirmesi gereken farz bir ibadettir. Dolayısıyla bir kişi tövbeyi ertelediğinde yalnızca işlediği günahlardan dolayı değil, aynı zamanda tövbeyi geciktirme eyleminden ötürü de ayrıca tövbe etmelidir.³⁸²

İbn Kayyim de gerçek bir tövbeye acele etmenin gerekliliğini savunmaktadır. O bu konudaki bir gecikmenin ayrıca tövbe etmeyi gerektiren ayrı bir günah olduğunu söylemektedir. Ona göre bir günah işlendiğinde tövbe vakit kaybetmeden derhal yerine getirilmesi gereken farz bir görevdir. Eğer tövbe geciktirilirse bu gecikme kendi başına yeni bir günah oluşturur. Bu durumda kişi hem işlediği günah için hem de geciktirdiği tövbe için ayrıca tövbe etmelidir. İbn Kayyim, insanların çoğunun bu hassasiyetin farkında olmadığını tövbe etmekle geride herhangi bir borcun kalmadığını düşündüklerini ifade etmektedir.³⁸³ Buna göre tövbe sadece bir davranış düzeltmesi değil, aynı zamanda zamanında yerine getirilmesi gereken ciddi bir dini yükümlülüktür.

İbn Kayyim'e göre tövbe eden kişinin kalben ve ruhen yaşayacağı huzur ve alacağı mânevî lezzet, günah işlemekle elde edeceği geçici hazdan kat kat fazladır. Ona göre günah işleyen kişi, bu eylemi sırasında zahiren bir tatmin elde ediyor gibi görünse de aslında mânevî bir azabın içinde bocalamaktadır. İbn Kayyim bu durumu kişinin fark edemediği bir ruhsal bataklığa saplanma olarak değerlendirmektedir. O, günah işleme süreci devam ettikçe kişi bu bataklığa daha fazla saplandığını, ruhsal ve mânevî anlamda daha büyük bir kayba uğradığını ifade etmektedir. Ona göre günahlar kulu yalnızca bu dünyada değil, ahiret hayatında da etkileyerek nihâyetinde cezaların en büyüğüyle karşı karşıya kalmasına yol açacaktır.³⁸⁴ Bu ifadeler İbn Kayyim'in günah işleyen kişinin, bataklığa daha fazla saplanmadan ve durumunu daha da ağırlaştırmadan tövbe etmeye yönelmesinin önemine dikkat çekmektedir.

İbn Kayyim kulun bilerek ya da bilmeyerek birçok günah işlediğini hatta bilmeyerek işlediği günahlar bilerek işlediklerine göre daha fazla olduğunu söylemekte ve bilmeyerek işlediği günahlardan da sorumlu olduğunu vurgulamaktadır. O bu düşüncesini şu hadisle delillendirmektedir. Rivayete göre Peygamber Efendimiz *bu ümmetin şirki, karıncanın kımıldamasından daha gizli olduğunu söyleyince Ebû Bekir (r.a.), "Bundan nasıl kurtulmanın nasıl mümkün olduğunu sormuş o da kendisine "Bundan kurutuluşun çaresi şu duayı okumaktır: "Ya Rabb! Bile bile şirk koştuktan sana sığınırım. Bilmediğim şeyler için de*

³⁸² Takıyüddîn İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ* (Suudi Arabistan: Mecmeu'l-Melik Fehd li-Tıbbâti'l-Mushafi'-Şerif, 2004), 10/308.

³⁸³ İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikîn*, 283.

³⁸⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Tehlikeli Tuzaklar*, 121.

senden mağfiret dilerim.” Şeklinde tövbe etmesini tavsiye etmiştir.³⁸⁵ Bu hadis, kulun farkında olmadan işlediği günahların dahi büyük bir sorumluluk taşıdığını ve bu nedenle kişinin her daim Allah’a yönelerek bağışlanma dilemesi gerektiğini vurgulamaktadır. İstiğfar, kişinin bilerek ya da bilmeyerek işlediği günahlardan arınması ve Allah’ın rahmetine erişmesi için en önemli araçlardan biridir. Kul, sürekli olarak tövbe ve istiğfar ederek hem bilinçli olarak yaptığı hatalardan hem de farkında olmadan işlediği kusurlardan dolayı Allah’tan mağfiret dilemeli, böylece kalbini tasfiye etmelidir.³⁸⁶

İbn Kayyim, tövbe kapısının her zaman açık olduğunu ancak kıyamet vaktinin yaklaşmakta olduğunu ve bu nedenle tövbe etmede acele edilmesi gerektiğini şu şekilde ifade etmektedir: “Bugün kendini kurtar, çünkü pazar hâlâ açık, fiyatlar hâlâ uygun ve alışveriş yapılabilir durumdadır. Fakat bir gün gelecek ki, o pazarda hiçbir şey satın alınamayacak. O gün, ‘Aldananların pişman olacağı gündür.’ O gün, ‘Zalim, ellerini ısırarak pişman olacak!’³⁸⁷ Bununla birlikte o, her gece yatmadan gün içinde işlenen günahlar sebebiyle samimi bir şekilde tövbe edilmesi gerektiğini söylemektedir. Şayet kişi gece ölürse tövbe etmiş bir şekilde ölür ve tövbesi onu kabir azabından koruyan bir kalkan oluşturur.³⁸⁸

Kulun tövbeyi neden geciktirdiği sorusuna cevap olarak İmam Gazzâlî cezâların hazır olmaması ve günahın zevkinin peşin olması sebebiyle kişinin tövbeyi ertelediğini söylemektedir. Bu düşüncüyü ortadan kaldırmanın yolu ise mutlaka olacak olan şeylerin yakın olduğunu, bundan sonraki günlerin ve senelerin hazır sayıldığını, ölümün de her an gelebildiğini, onun insana attığı adımdan daha uzak olmadığını düşünmektir. Nitekim akıl hazır olmayan şeyi de hazır gibi telakki eder. Bu bağlamda nasıl ki akıl sahibi bir insan fakirleşmemek, hastalanmamak veya bir tehlikeye maruz kalmamak için önlemler alıyorsa, ahirette sıkıntı yaşamamak adına da gerekli tedbirleri almalıdır.³⁸⁹

İbn Kayyim’e göre ise övbenin geciktirilmesi, kişinin günahın sağladığı hazları ahirette elde edilecek ebedî mükâfata tercih etmesi anlamına gelmektedir. Günahkâr kul, tövbe etme konusunda içsel bir çatışma yaşamaktadır; zira günahın getirdiği zevki peşinen elde ederken tövbeyi belirsiz bir yükümlülük olarak görmektedir. Bu tür kulların tövbeye muvaffak olması genellikle zorlaşmaktadır. Bunun temel nedeni, kişinin nefsine aykırı bir şekilde arzularından vazgeçmesi ve bu tavrını sürekli muhafaza etmesinin ona son derece güç gelmesidir. Üstelik

³⁸⁵ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsned-i Ahmed*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: Dârü’l-Hadis, 1990), 4/403.

³⁸⁶ İbn Kayyim, *Medâricü’s-sâlikîn*, 283.

³⁸⁷ et-Tegâbün 64/9. el-Furkân 25/27. İbn Kayyim, *el-Fevâ’id*, 49.

³⁸⁸ İbn Kayyim, *er-Rûh*, 79.

³⁸⁹ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Dinde Kırk Prensip*, çev. Abdulhalık Duran (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2004), 332.

iman zayıflığı ve eksikliği de bu duruma eklendiğinde kul kısa vadeli dünyevî menfaatleri, uzun vadede elde edeceği büyük ödüle tercih etme eğiliminde olmaktadır. Bu tür kimseler hem işledikleri günahlar hem de pişmanlık duymamaları ve tövbe etmeye yönelmemeleri nedeniyle tövbeye muhtaçtır.³⁹⁰

2.8. Günah ve Günahkarların Tövbesi

İnsanın yaratılışıyla başlayan dünya serüveninde günahlar bir imtihan vesilesi olarak takdir edilmiştir. İbn Kayyim'e göre günah, Allahü Teâlâ'nın kullarını tövbeye yönlendirmek için yarattığı sebeplerden biridir. O, bir şeyin hikmetinin ancak onun zıttıyla tam anlamıyla anlaşılabilceğini söyler. O, bu düşünceden hareketle günahların olmaması, dolayısıyla da tövbe gerek kalmaması halinde sevap ve mükâfat açısından bir farklılığın bulunmayacağını böylece tövbe vesilesiyle Allah'a dönenlerin fazilet ve değerinin de ortaya çıkmayacağını iddia etmektedir. Ona göre Allah Teâlâ tövbeyi sever; hikmeti ve adaleti gereği kulları için kendisine yönelme imkânı verecek sebepler yaratır. Böylece kulun tövbe ile Allah'a dönme ve yaklaşma fırsatı doğmuş olur. Eğer cennet, herhangi bir sınav veya tövbe şartı olmaksızın girilecek bir yer olsaydı o zaman itaatkâr ile günahkâr; tövbesinde samimi olanla hiç tövbeye yaklaşmayan insanlar arasında bir fark kalmazdı.³⁹¹ (ikinci paragrafla birleştir) 17,20 İbn Kayyim bu düşüncesini şu ayetle temellendirmektedir...

İbn Kayyim “*İnsan başıboş bırakılacağını mı sanmaktadır?*”³⁹² âyetinden hareketle insanın başıboş yaratılmadığını, ilâhî emir ve yasaklardan; mükafat veya cezalardan müstağni bir varlık olmadığını ifade etmektedir. Ona göre Allah bu dünyayı bir imtihan yeri olarak yaratmıştır. Dünyanın cennetten farkı, sorumluluk ve yükümlülüklerin mahalli olmasıdır. Allah, hikmeti gereği insana şükredecek ve tövbe edecek sebepleri yaratmaktadır. Bu durum, insanın dünyada başıboş olmadığının, bir imtihana tabi tutulduğunun ve amellerine göre karşılık göreceğinin bir göstergesidir.³⁹³

İbn Kayyim günahları, ilâhî emirlerin terki ve yasaklanan fiillerin işlenmesi şeklinde ikili bir tasnife tabi tutmaktadır. Ona göre yasaklanan fiillerin işlenmesiyle ortaya çıkan günahlar, samimi bir tövbe ile ortadan kalkarken emredilen fiillerin terki sebebiyle gerçekleşen günahlar ise tövbe ile birlikte terk edile emirlerin kazasıyla telafi edilir. Bununla beraber tövbe için en önemli şart imandır. Dolayısıyla küfür veya şirk üzerine vefat edilmesi halinde hiçbir

³⁹⁰ İbn Kayyim, *Miftâh*, 2/804-805.

³⁹¹ İbn Kayyim, *Miftâh*, 1/20.

³⁹² el-Kıyâmet 75/36.

³⁹³ İbn Kayyim, *Miftâh*, 1/17.

günahın tövbe ile affedilmesi mümkün değildir. İbn Kayyim İslam ulemâsının, kulun samimi bir tövbe ile Allah’a yönelmesi halinde her türlü bağışlanacağı konusunda icmâda bulunduklarını ifade edip bu duruma Hz. Âdem ve şeytanın günahlarını örnek göstermektedir. Ona göre Âdem (a.s), yasak olan bir fiili işlemek suretiyle günah işlemiş anca akabinde yaptığı samimi tövbe sebebiyle Rabbi tarafından bağışlanıp doğru yola iletilmiştir. Buna karşın iblis ise ilâhi emri terk etmek suretiyle günaha girmiş ve neticede Allah Teâlâ’nın rahmetinden uzaklaştırılarak ebedî lanete uğramıştır. Bu durum, kıyamete kadar yaşayacak tüm insanlık için ibret niteliğinde bir hadisedir.³⁹⁴

İbn Kayyim, günah tasnifindekine benzer şekilde insanları, günah işleme biçimleri bakımından da iki gruba ayırmaktadır. İlk grup, nefsinin arzularına yenik düşerek günah işleyen ancak bu durumdan dolayı pişmanlık duyan ve içinde iman gereğini yaparak günahı terk etme ile nefse uyup günahı tercih etme arasındaki çatışmayı hisseden kimselerden oluşur. Bu kişiler, zaman zaman nefislerine uysalar da çoğunlukla vicdanlarının ve imanlarının sesine kulak vererek Allah’a yönelmeye çalışırlar. Günah işlediklerinde ise içten bir pişmanlık duyar, mahcubiyet hisseder ve Allah’ın affına sığınır. İbn Kayyim’e göre kalplerinde hâlâ Allah’a yönelik sevgi ve saygı bulunması sebebiyle böyle kimselerin tövbeleri, kabul edilmeye daha yakındır. İkinci grup ise günah işlerken herhangi bir pişmanlık duymayan, Allah’tan korkmayan ve günahları büyük bir haz ve gururla işleyen kimselerdir. Böyleleri, günahlarını bir kazanım olarak görür ve bu durumdan mutluluk hissederler. Onlar için tövbe, belirsiz bir geleceğe ertelenmiş ancak gerçekleştirme ihtimali meçhul olan bir yükümlülüktür. Bu kimseler günahlarını peşin bir kazanç gibi değerlendirirken tövbeyi ve ahiretteki karşılığını ise ertelenmiş bir borç olarak algırlar. Nitekim onlar kısa vadeli dünyevî menfaatleri uzun vadeli âhiret nimetlerine tercih etme eğilimindedirler. İbn Kayyim böyle kimselerin halini, “Bugün bir dirhem mi istersin, yoksa yarın bir dinar mı?” sorusuna “Ne bir dinar ne bir dirhem; yalnızca çünkü çeyrek dirhemi isterim” şeklinde karşılık veren kişinin haline benzetir. O, bu anlayışa sahip kişilerin kalplerinin günaha karşı duyarsızlaşması sebebiyle ilahi rahmetten uzaklaştıklarına, bu nedenle de kendileri için tövbe kapısının büyük ölçüde kapanma riskiyle karşı karşıya olduğunu dolayısıyla Allah dilemedikçe tövbe etmelerinin mümkün olmadığını savunur.³⁹⁵

İbn Kayyim, “*Şüphesiz Allah’ın kabul edeceği tövbe ancak câhillikle kötülük yapan ve sonra vakit geçirmeden tövbe edenler içindir. İşte Allah, onların tövbelerini kabul eder. Allah,*

³⁹⁴ İbn Kayyim, *Uddetü’s-sâbirîn*, 39.

³⁹⁵ İbn Kayyim, *Miftâh*, 2/803.

her şeyi bilen ve hikmet sahibidir."³⁹⁶ Ayetinden hareketle günah ile cehalet arasında doğrudan bir ilişki olduğunu savunur ve günah işleyenleri "câhil" olarak nitelendirir. Ona göre ilim ve marifet, kişiyi hidâyete ulaştıran temel unsurlar olup hidâyetten yoksunluk ise cehaletin ve ilmî eksikliğin bir göstergesidir. İbn Kayyim aynı şekilde ashab-ı kiramın ve sonraki alimlerin günah kavramını cehaletle ilişkilendirdiğini iddia etmekte ve buna İbn Abbas'ın (r.a) (ö. 68/687-88), "Mü'minin işlediği her günah, onun cehaletindendir." sözünü örnek göstermektedir. Benzer şekilde o, Süfyan es-Sevrî'nin (ö. 161/778), "Allah'ın yarattıklarından her kim günah işlerse o câhildir. İster âlim ister câhil olsun. Eğer âlimse ondan daha câhil kim olabilir? Eğer câhilse zaten cehalet içindedir." diyerek günahkârların büyük bir cehalet içinde olduğuna dikkat çektiğini söylemektedir. Ona göre bir insanın bilgisi tam ve idraki kâmil düzeyde olsaydı günah işlemesi mümkün olmazdı. Çünkü kişi, bir çocuk tarafından gözetlediğini bilmesi halinde bile haya edip günah işlemekten sakınır. Hal böyleyken kulun, günahın bizzat Allah Teâlâ tarafından yasaklanan bir fiil olduğunu, O'nun her an kendisini gözetlediğini, günah işlemesi halinde ağır bir cezaya çarptırılıp ahirette kötü bir akıbetle karşılaşacağını kesin bir şekilde bildiği halde günahla meşgul olması ancak cehaletin bir göstergesi olabilir.³⁹⁷

İbn Kayyim Allah'ın günahları niçin takdir ettiği sorusuna hocası İbn Teymiyye'nin yaklaşımına paralel bir şekilde cevap verir. İbn Teymiyye'ye göre kulun günah işlemesi ve akabinde samimi bir tövbe ile Allah'a yönelmesi, onun kulluğunu derinleştiren bir süreçtir. Zira günahın ardından gelen içten bir pişmanlık, kişide daha güçlü bir alçakgönüllülük, huşu, mahcubiyet ve tevazu hissi meydana getirir. Aynı zamanda kul, salih amellere karşı daha iştiaklı, günahlardan ise daha titiz ve kararlı bir biçimde uzak duran bir hâle gelir. Bu bağlamda selef âlimlerinden bir kısmı, "Kul bir günah işler de o günah sebebiyle cennete girer." ifadesiyle, tövbenin kişide meydana getirdiği olumlu mânevî dönüşüme işaret etmişlerdir. Bunun yanı sıra, günah sonrası yaşanan pişmanlık duygusu ve tövbe süreci, kişiyi kibir, benlik iddiası ve riyadan arındırarak daha samimi bir kulluk bilincine yönlendirir.³⁹⁸

İbn Teymiyye, günahın ardından gelen samimi bir tövbenin, kulun manevî tekâmül sürecinin bir parçası olduğunu ifade eder. Ona göre insan, eksiklikten kemâle doğru bir yolculuk içindedir. Bu nedenle kişinin başlangıçtaki eksikliklerine değil, ulaştığı nihai olgunluk ve kemâl mertebesine bakılmalıdır. Nitekim insan, yaratılışının başlangıcında bir nutfe (döl), ardından bir alaka (embriyo), daha sonra bir mudğa (bir çiğnem et) halindedir. Ancak bu

³⁹⁶ en-Nisâ 4/17.

³⁹⁷ İbn Kayyim, *Miftâh*, 2/248-249.

³⁹⁸ İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, 2/340.

safhaların ardından Allah onu en güzel surette yarattığında, artık onun bu ilk hâllerinden dolayı ayıplanması söz konusu olamaz. İbn Teymiyye, bu hakikati izah ederken insanın geçmişteki hâlini esas alarak onu küçümsemenin, İblis'in yaklaşımıyla örtüştüğünü belirtir. Zira İblis, Hz. Âdem'in çamurdan yaratıldığını ileri sürerek onun üstünlüğünü reddetmiş ve bu sebeple secde emrine karşı gelmiştir. Oysa Allah Teâlâ, Âdem'e ruhundan üfleyerek ona ayrı bir şeref ve üstünlük bahşetmiştir. Bu bağlamda günahkâr bir kulun tövbesiyle ulaştığı seviye de benzer şekilde değerlendirilmelidir. Geçmiş günahlarla dolu olsa bile, Allah'ın ona tövbe etmeyi nasip etmesi, ilahî bir lütuf ve onun için bir ikramdır.³⁹⁹

İbn Kayyim de benzer şekilde Allah'ın günahları takdir etmesinin büyük bir hikmeti bulunduğunu söylemektedir. Nitekim tövbenin gerçekleşmesiyle kul için büyük faydalar ve rahmet söz konusudur. Ona göre günahın ardından tövbe etmek hasta için ilaç içmek gibidir. Zira bazen bir hastalık sağlığa vesile olabilir. Şâyet Allah günahı takdir etmeseydi âdemoğlu kendini beğenmişlikten helak olurdu. Bazen Allah katında kişinin günahla zillate düşmesi, kibirli bir itaatle mağrur olmasından daha sevimlidir. Zira zaferin ışığı ancak kırılmış bir şamdanda yanar. Kişi, nefsini aşağılamakla onu en iyi şekilde yüceltmış, onu zelil kılmakla en büyük izzete ulaştırmış, onu yormakla en büyük huzura ermiş olur.⁴⁰⁰

İbn Kayyim Allah'ın sabredenleri, şükredenleri, kendi yolunda mücadele edenleri, tövbe edenleri ve arınanları sevdiğini, fakat bu erdemlerin ortaya çıkabilmesi için gerekli olan sebeplerin mevcut olmadığı bir ortamda, söz konusu amellerin kendiliğinden meydana gelmesinin mümkün olmadığını söylemektedir. Her sonucun belirli sebeplere dayanması gerektiği gibi, bu faziletli davranışların da ancak bir imtihan ortamında tezahür edebileceği açıktır. Dolayısıyla ona göre insana bahşedilen bu dünya hayatı, bu erdemlerin ortaya çıkmasını sağlayan bir sınav niteliği taşımaktadır.⁴⁰¹

Günahlar kulun Allah'a dönmesine vesiledir, bununla beraber günahlarından tövbe etmeyen bazı kavimlerin Allah'ın azabına maruz kaldığı ve helak oldukları bilinmektedir. İbn Kayyim günahların geçmişte helak olan kavimlerden miras kaldığını belirtmektedir. Örneğin livata (eşcinsellik) fiili Lut kavminden miras alınmıştır; hileli ölçü ve tartı yaparak insanları aldatmak Şuayb kavminin kötü bir mirasıdır; yeryüzünde fesat çıkarmak Firavun'un toplumunun özelliğidir, kibir ve zorbalık ise Hud kavminden intikal eden kötü hasletlerdir. Bu

³⁹⁹ İbn Teymiyye, *Minhâcû's-sünne*, 2/426.

⁴⁰⁰ İbn Kayyim, *el-Fevâ'id*, 67.

⁴⁰¹ İbn Kayyim, *Miftâh*, 18.

bağlamda o, günahlara karşı dikkatli olmak, geçmişte helak olmuş toplumların hatalarından ders çıkarmak ve Allah'a yönelerek günahlardan sakınmak gerektiğini ifade etmektedir.⁴⁰²

İnsan, şeytanın hilelerine ve nefsinin arzularına karşı oldukça savunmasızdır ve bu doğrultuda aldanmaya meyyal bir yapıya sahiptir. İbn Kayyim, insanın bu zaafiyetini ve günaha sürüklenme sürecinin ne denli hızlı gerçekleştiğini tasvir ederken Peygamber Efendimizin şu hadisini aktarır: “*Ben sizi ateşten uzak tutmaya çalışıyorum; ancak siz, ateşe doğru uçan kelebekler gibi kendinizi ona bırakıyorsunuz.*”⁴⁰³ Bunun yanı sıra, kalbin dünyevî etkilere açık ve günaha meyilli bir yapıya sahip olduğu gerçeğini Peygamber Efendimiz (s.a.v.) şu sözleriyle dile getirmiştir: “*Kalbin durumu, geniş bir çölde savrulan bir tüy gibidir.*”⁴⁰⁴ “*Kalp, kaynamakta olan bir tencere gibidir; sürekli değişir.*”⁴⁰⁵ Bu hadislerden hareketle o, kalbin istikamet üzere kalmasının zor olduğunu insanın nefsini muhafaza edebilmesi için sürekli bir bilinç ve çaba içerisinde olması gerektiğini vurgulamaktadır.⁴⁰⁶

Peygamber Efendimiz “*Mü'min bir delikten iki defa ısırılmaz*”⁴⁰⁷ buyurmuştur. İbn Teymiyye, bu hadisin anlamlarından biri olarak şunu ifade eder: Kul, işlediği bir günahın ardından yaşadığı mânevî pişmanlık ve sıkıntı sebebiyle, benzer bir duruma bir daha düşmemek için daha temkinli ve bilinçli davranır. İbn Teymiyye, bu durumu açıklamak üzere şu benzetmeyi yapar: Bu, bir kimsenin yediği bir yemekten hastalanıp, iyileştikten sonra aynı türden bir yemek kendisine tekrar teklif edildiğinde “Daha önce buna benzer bir yemekten şu şu zararları görmüştüm; bu da ona benziyor olabilir.” diyerek ondan kaçınmasına benzer. Bu tavır, onun iç dünyasında daha güçlü bir muhasebeye ve günahlardan sakınma iradesine vesile olur.⁴⁰⁸

İbn Kayyim'e göre mü'min, günahı aşırıya gitmemeyi ilke edinmelidir. Çünkü günah işlemek, kişinin nefsindeki arzuları körükler ve ruhunu kirletmektedir. Her bir günah, kişinin içindeki o ateşi daha da alevlendirir; bu da kişinin ruhunun kararmasına ve kötü yollara sapmasına yol açmaktadır. Nefisle başa çıkmanın zorluğu, insanı içsel bir çatışmaya sürüklerken her bir günah, onu daha fazla günaha sürükleyen bir tuzak haline gelir. Bu yüzden mü'min, iradesini güçlü tutarak nefsinin isteklerine karşı direnç göstermeye çalışır ve bu mücadelesinde, ruhunu korumayı ve ahlaki değerlerini yüceltmeyi amaçlar. Aksi takdirde, günahlar, insanı ateşin içine yuvarlayacak bir tuzağa dönüşebilir; bu da hem dünyada hem de

⁴⁰² İbn Kayyim, *ed-dâ' ve'd-devâ'*, 57.

⁴⁰³ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, “Rikâk”, 26.

⁴⁰⁴ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, “Kader”, 34.

⁴⁰⁵ İbn Ebû Âsım, *es-Sünne*, thk. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1993), 1/102.

⁴⁰⁶ İbn Kayyim, *el-Fevâ'id*, 211.

⁴⁰⁷ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, “Edeb”, 83.

⁴⁰⁸ İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, 2/426.

ahiret hayatında büyük bir kayba neden olur. Böylelikle, Mü'min, bilinçli bir mücadele ile günahlara karşı durarak ruhunu korumaya ve gerçek mutluluğu elde etmeye çalışır.⁴⁰⁹

İbn Kayyim, günah işleyenler arasında en tehlikeli olanları ele alırken bu kişilerin mânevî tehlike altında olduklarını vurgulamaktadır. Bu kişiler, günah işlemekte bir sakınca görmemekle kalmaz, aynı zamanda işledikleri günahların başkaları tarafından fark edilmesini ya da duyulmasını da önemsemezler. Hatta bazıları, işledikleri günahları bir tür övünç kaynağı olarak başkalarına anlatma cesaretini gösterirler. Bu tür davranışlar, onların tövbeye yönelme fırsatlarını kaçırmalarına ve Allah'ın affına erişme yollarının kapanmasına neden olur. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) de bu duruma dikkat çekerek “*Ümmetimin tamamı affedilebilir, ancak günahlarını alenen işleyenler hariç*”⁴¹⁰ şeklindeki hadisiyle, açıkça günah işleyip bunu ilan eden kişilerin bağışlanma noktasında büyük bir tehlike ile karşı karşıya olduklarına işaret etmiştir.⁴¹¹

İbn Kayyim'e göre Günahın en tehlikeli etkilerinden biri -ki bu, kul için en korkutucu olanıdır- kalbin hayır yapma iradesini zayıflatmasıdır. Günah, zamanla kişinin günaha olan meylini güçlendirirken tövbe etme arzusunu ise giderek zayıflatır. Bu süreç devam ettikçe sonunda kalpte tövbe etme isteği tamamen yok olabilir. Öyle ki kişi ömrünün yarısına ulaşmış olsa dahi Allah'a tövbe etmeye yanaşmaz. Kişi, diliyle defalarca tövbe etse de kalbi günaha bağlı kalmaya devam eder ve uygun bir fırsat bulduğunda o günaha geri dönmeye karardır. Bu durum en ciddi mânevî hastalıklardan biri olup, kulun mânevî çöküşüne ve nihai helakine sebep olabilecek bir tehlike arz etmektedir.⁴¹²

Günah, mürekkep gibi kalıcıdır; bu yüzden inanan kişi, o mürekkeple iz bırakmamalı ve günaha geri dönmemelidir. İnsan öfkелendiğinde intikam hissi taşımamalı, aşırıya gitmekten kaçınmalıdır. Hataların meydana gelmesini beklemeden, her zaman tövbe etmeli ve pişmanlık duygusunu taşımayı unutmamalıdır. İbn Kayyim bu durumu Hz. Yusuf'un kardeşlerinin tutumu üzerinden açıklamaktadır: Zira onlar “*(Aralarında dediler ki:) Yusuf'u öldürün*” sonra tazim gösterdikleri için: “*Veya onu (uzak) bir yere atın ...*” dediler; sonra da tövbe etmeye azmettiler ve: “*Ondan sonra da (tövbe ederek) salih kimseler olursunuz!*” dediler. Aralarından biri “*Yûsuf'u öldürmeyin, onu bir kuyunun dibine bırakın ki geçen kervanlardan biri onu bulup alsın. Eğer yapacaksınız böyle yapın*”⁴¹³ dedi. Diğerleri de onu dinlediler. İnsanların davranışlarındaki bu farklılıklar imanlarındaki gücün farklılığından kaynaklanır. Bazen biri bir

⁴⁰⁹ İbn Kayyim, *Tehlikeli Tuzaklar*, 92.

⁴¹⁰ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, “Edeb”, 60.

⁴¹¹ İbn Kayyim, *ed-dâ' ve'd-devâ'*, 57.

⁴¹² İbn Kayyim, *ed-dâ' ve'd-devâ'*, 56.

⁴¹³ Yûsuf 12/10.

işten vazgeçer, bazen de daha da ileri gider. Kişi gaflete kapılıp günaha düştüğünde, bazen de vicdanı onu rahatsız eder, imanını iyiliğe yöneltir ve yaptığına pişmanlık olur.⁴¹⁴

İbn Kayyim, günahkârın durumunu cehennemde azaptan kurtulmak için çaba gösteren fakat bunda başarılı olamayan kimsenin hâline benzetmektedir. O, bu benzetmeyi Kur’ân-ı Kerîm’de cehennem ehlinin durumu hakkında bildirilen şu ayetlere dayandırmaktadır: “*Her ne zaman oradan çıkmak isteseler, oraya geri döndürüldüler...*”⁴¹⁵ Bir diğer âyette ise “*Her ne zaman cehennemden, o ızdıraptan çıkmak isteseler döndürülürler...*”⁴¹⁶ buyurulmaktadır. Küfür, günah ve isyan, kulun ruh dünyasında derin bir ıstırap ve sıkıntıya yol açmaktadır. Kul, bu durumdan kurtulmayı her arzuladığında şeytan, nefsi ve alışkanlıkları ona engel teşkil etmektedir. İbn Kayyim, kişinin dünyada bu mânevî sıkıntıyı aşamaması halinde kabir hayatında ve ahirette de aynı sıkıntıyı çekeceğini söyler. Kul, işlediği bir harama ne denli bağlanmışsa, ondan uzaklaşmak istedikçe tekrar ona yönelme eğilimi gösterir. Bu döngü, yalnızca dünyevî hayatla sınırlı kalmayıp kabir ve ahiret hayatında da devam etmektedir. Günahkâr kişi, sürekli olarak tövbe etmeyi, şehvetin ateşinden kurtulup tövbenin huzuruna erişmeyi arzular; ancak bu süreci tamamlamak üzereyken tekrar eski günahlarına dönmektedir. Benzer şekilde kâfirler de küfür ve şirk hapishanesinden çıkmayı arzu ederler ancak başaramazlar. Dolayısıyla kulun bu kısır döngüyü aşarak hakikate yönelmesi, onun ebedi saadeti açısından hayati bir gereklilik arz etmektedir.⁴¹⁷

İbn Kayyim günahları “büyük” ve “küçük” olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Nitekim Allah Teâla şöyle buyurmaktadır: “*Size yasak edilen büyük günahlardan kaçınırsanız günahlarınızı örteriz.*”⁴¹⁸ bir başka âyette “*Ufak kabahatler dışında büyük günahlardan ve hayâsızlıklardan kaçınanlar...*”⁴¹⁹ buyrulmuştur. Bu anlamda âyette geçen “Lemem” ifadesi büyük günahı kastederken Peygamberimizin “küçük günahlardan sakının” şeklindeki hadisinde geçen “muhakkarât” birbirine zıt iki kelime olarak karşımıza çıkmaktadır. Ebû İshak el-İsferânî gibi bazı âlimler günahların hepsinin büyük olduğunu söylemişlerse de onların maksadı bütün günahların aynı dereceye sahip olduğu değil, hepsinin isyana sebep olmalarıdır.⁴²⁰

⁴¹⁴ İbn Kayyim, *Tehlikeli Tuzaklar*, 92.

⁴¹⁵ es-Secde 32/20.

⁴¹⁶ el-Hac 22/22.

⁴¹⁷ Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa’d Şemsüddîn el-Cevziyye İbn Kayyim, *Ravzatü’l-muhibbîn ve nüzhetü’l-müştâkîn* (Beyrut: Dâru’l Kütüb el-İlmiyye, 1983), 442-443.

⁴¹⁸ en-Nisâ 4/31.

⁴¹⁹ en-Necm 53/32.

⁴²⁰ İbn Kayyim, *Medâricü’s-sâlikîn*, 321-322.

İbn Kayyim'e göre büyük veya küçük farketmeksizin bütün günahlar için tövbe edilmesi gerekmektedir. Kişi bilerek ya da bilmeyerek birçok günah işlemektedir. Bu günahların bazıları büyük bazıları küçük olabilir. Büyük günahlardan bazıları; şirk, küfür, münafıklık, fasıklık, cinâyet, kul hakkı gibi günahlardır. Bu günahların bağışlanıp bağışlanmayacağı hususunda çeşitli tartışmalar olsa da İbn Kayyim en doğrusunu Allah'ın bileceğini ve kulun yapması gerekenin yaratıcısından mağfiret dilemek olduğunu söylemektedir.⁴²¹ Nitekim akıl sahibi bir kul ne günah işlese işlesin Rabbi'nin kapısından başka gidilecek yer olmadığını bilir ve onun merhametine sığınır.⁴²²

2.9. Makbul Tövbenin Alametleri

İbn Kayyim'e göre bir tövbenin makbul sayılabilmesi için tövbe eden kişinin bazı nitelikleri taşıması gerekmektedir. İbn Kayyim makbul tövbenin alametlerini şu şekilde sıralamaktadır:

1. Tövbe ettikten sonraki kişinin durumu, tövbe etmeden önceki halinden daha iyi olmalıdır.

2. Kalbinde derin bir burukluk hissetmeli, sürekli bir endişe ve korku içinde olmalı ve kendisini bir an bile Allah'ın mekrinden güvende hissetmemelidir. Zira işlediği günah karşısında derin bir mahcubiyet yaşayıp kalben ezilen bir kimse, davranışlarını Allah'ın rızası doğrultusunda değiştirmeye ve hayatında istikamet üzere olmaya daha yatkındır. İbn Kayyim'e göre bu korku, ruhunu teslim eden meleklerin "...*Korkmayın, üzülmeysin! Size vaat edilen cennetle sevinin!*"⁴²³ müjdesini duyuncaya kadar devam etmelidir.

3. Ruh, günahlardan uzaklaşmalı ve kalp, pişmanlık ve korku içinde parçalanmalıdır. Bu durum işlenen günahın büyüklüğüne veya küçüklüğüne bağlı olarak değişir. İbn Kayyim şu ayeti zikereder "*Yaptıkları bina, kalpleri parçalanana kadar yüreklerinde bir şüphe ve ıstırap kaynağı olmaya devam edecektir.*"⁴²⁴ Tebeu't-tâbiîn neslinden olan hadis âlimi ve hâfız İbn Uyeyne (ö. 198/814)'nin ayette geçen "*kalpleri tövbe ile parçalanmak*" ifadesini derin bir hüznün hali olarak yorumladığını aktarır. İbn Kayyim'e göre bu yorum, aslında inanan bir kulun mânevî yaşantısındaki titizliği ve tövbe sürecinin ruhî yönden tesirlerini anlamaya yönelik bir izahtır. Zira büyük bir ceza korkusu, insan ruhunu adet kalbini parçalamayıp çatlamasına sebep olacak derecede sarsar kadar götürebilir. Bu durum tövbenin hakikati ile doğrudan ilişkilidir.

⁴²¹ İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikîn*, 344-378.

⁴²² İbn Kayyim, *Tehlikeli Tuzaklar*, 97.

⁴²³ Fussilet 41/30.

⁴²⁴ et-Tevbe 9/110.

Zira tövbe, yalnızca sözde kalmayan, derin bir üzüntüyü de beraberinde getiren bir dönüşüm sürecidir. Kişi, işlediği günahların ağırlığı ve bunlarla birlikte gelebilecek kötü sonuçları düşünme neticesinde derin bir huzursuzluk yaşar. İbn Kayyim “kalbin parçalanması” ifadesinin bu sürecin ardından gelen bir hali tanımlamak için kullanıldığını ifade eder. Ona göre mü’min bir kulun, işlediği hatalardan kaynaklanan pişmanlık hissiyle ruhî açıdan büyük bir çöküntü yaşaması gayet tabii bir durumdur.⁴²⁵ İbn Kayyim’in bu konudaki görüşleri İmam Gazzâlî’nin görüşleriyle paralellil göstermektedir. Zira Gazzâlî de kendini helak olma derecesinde gören birinin hüsrân ve üzüntüden uzak olamayacağını söyler. Ona göre eğer kulda bu duygular meydana gelmiyorsa bunun sebebi, günah afeti sebebiyle imanın zayıflayıp iman nurunun fırsat bulup açığa çıkamamasıdır. Zira kalp ne kadar gûnahtan arınmış olursa günahın nefreti de o kadar galip olur ve kalpte günahın tatlılığı acıya çevrilir.⁴²⁶

Gazzâlî’ye göre insan, bu dünyada işlediği günahların ağırlığını hissetmeden huzura kavuşamaz. Kalbin huzur bulması için öncelikle günahların pişmanlığından kaynaklanan bir üzüntü ve korkunun yaşanması gerekir; aksi taktirde kişinin ahirette kalbi huzurdan mahrum kalacak, itaat edenlerin mükafatlarını ve asi olanların cezalarını görerek parçalanacaktır. Kalbin derinliklerinde günahın ağırlığını hisseden kişi, bu acıyı dünyada ya da ahirette yaşamalıdır; Gazzâlî bu acıyı dünyada hissederse bu durum onun günahlarına kefarete olabileceğini söyler. Nitekim Hz. Aîşe (r.a.) şöyle buyurmaktadır: *“Gûnahı çok olup ona kefâret olacak taatı olmayan kulun kalbine Allah bir sıkıntı verir. Bu sıkıntı onun günahlarına keffaret olur.”*⁴²⁷

Gazzâlî, gerçek manada tövbenin kalpte her türlü dünyevî sıkıntıdan ve samimiyetten uzak, tamamen ilahi huzurda duyulan derin bir hüznün yaşamakla mümkün olacağını söyler. Bu hüznün, yalnızca günah işleyenlerde görülen bir hal olup açlık, yorgunluk ya da dünyevî aşk gibi maddi nedenlerden kaynaklanmaz. Ona göre bu durum ruhun derinliklerinde kök salan bir kabul ve itiraf halidir. İnsanın kalbi, Allah’ın huzurunda tüm yönleriyle kuşatıldığında, gerçek bir hayranlık ve korku duyar. Kul, efendisinden kaçan bir köle misali işlediği hataların farkında olarak bu hatalarla yüzleşip efendisinin merhametine sığınma arzusuyla kıvrılır. Bu yüzleşme ona kurtuluşun yalnızca efendisinin rızasında olduğunu idrak ettirir. İşlediği günahların, tüm yönleriyle efendisi tarafından bilindiğini kavradığında ise ona olan sevgisi ve bağlılığı daha da derinleşir.⁴²⁸

⁴²⁵ İbn Kayyim, *Medâricü’s-sâlikîn*, 204.

⁴²⁶ Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, 1-2/532.

⁴²⁷ Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, 1-2/534.

⁴²⁸ Kapan, *Tasavvuf Kültüründe ve Gazalî’de Tövbe*, 78.

İbn Kayyim, yürekten pişmanlık duyma ve günahlardan uzaklaşma şeklinde tezahür eden hakiki bir tövbenin son derece zor bir süreç olduğu düşüncesindedir. Ona göre dil ile pişmanlık duyduğun ifade etmek kolay olsa da kalpte bu duyguyu hissetmeden yapılan tövbenin samimiyetinden şüphe edilmesi gerekir. Zira kalbe yerleşe pişmanlık, hüzn, boyun eğme ve teslimiyet duyguları samimi bir tövbenin en önemli göstergeleridir. Bu duyguları kalbinde hissetmeyen kişi gerçek anlamda tövbe etmiş sayılamaz. Ona göre kul, tövbesinin geçerli olup olmadığını sorgulamalı ve eksiklerini tamamlamak için çaba göstermelidir. Çünkü yalnızca dil ile yapılan tövbe, günahlara karşı gerçek bir pişmanlığı ve onlardan arınma arzusunu meydana getirmez. Günah işleyen bir mü'min için yürekten ve doğru bir şekilde tövbe etmekten daha zor ve ağır bir yük yoktur. Bu zorluk nefis karşı verilen mücadelenin zorluğu geçmişe dair pişmanlık ve geleceğe yönelik kararlılığın bir neticesidir. İbn Kayyim bu zorluğun üstesinden gelmenin ancak Allah'tan güç ve yardım dilemekle mümkün olacağı düşüncesindedir. “*La havle vela kuvvete illa billah*” (güç ve kuvvet ancak Allah'tandır) sözünün ise bu zorlu süreçte Allah'a sığınmanın, O'ndan yardım istemenin önemini vurguladığını söyler.⁴²⁹

Özetle İbn Kayyim'e göre makbul tövbe yalnızca dil ile gerçekleştirilen bir eylem olmanın ötesinde kişinin hayatında değişim meydana getiren bir ibadet olmalıdır. Kişinin kalbine zarar veren ve mânevî hayatının dengesini bozan her türlü günah; ancak Allah'a isyandan uzak durmak, O'nun emirlerine uymak ve işlenen günahlardan içten bir pişmanlık hissiyle temizlenebilir. Ona göre tüm koşulları yerine getirilerek samimiyetle yerine getirilen bir tövbenin kabul edilmemesi için hiçbir neden yoktur.

2.10. Tövbenin Sabır ve Takvayla Olan İlişkisi

Sabır sözlükte bir şeyi darlık ile tutumak⁴³⁰ manasına gelirken ıstılahta dinin ıslahı için gerekli şeyleri yapmak ve dini bozan şeyleri terk etmek manalarına gelmektedir.⁴³¹ Sûfilere göre sabır Allah'tan gelene rıza göstermek olup Allah'ın sevgisi, yardımı, rahmeti ve mağfireti gibi birçok mükafatın kazanılmasına vesiledir.⁴³² İmam Gazzâlî sabrın kulu hayra teşvik eden dînî teşvikçi karşısında onu şerre teşvik eden şehvî teşvikçi karşısında sebat göstermek olduğunu ifade eder.⁴³³ Ona göre tövbenin gerçekleşmesi için sabır şarttır; sabır olmaksızın tövbe mümkün değildir. Hatta hiçbir farzın yerine getirilmesi ve hiçbir günden uzak

⁴²⁹ İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikîn*, 205.

⁴³⁰ İsfahânî, *el-Müfredât*, 474.

⁴³¹ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 1/327.

⁴³² Özçelik, *Sûfilerin Saadet Tasavvuru İmam Gazâlî Örneği*, 278.

⁴³³ Özçelik, *İmam Gazâlî'ye Göre Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi İnsan-ı Kâmil Olma Süreci*, 163.

durulması da sabır olmadan gerçekleşemez. Bu nedenle, Peygamber Efendimiz’e (s.a.v.) “İman nedir?” diye sorulduğunda, “İman sabırdır.” buyurduğu rivâyet edilmiştir. Benzer şekilde Hz. Ali de sabrın iman içindeki önemini, “Sabrın imandaki yeri, başın bedendeki yeri gibidir. Sabrı olmayanın imanı olmaz.” Sözlerinden hareketle sabrın aynı zamanda farzların edası ve günahlardan uzak durulması için son derece önemli bir haslet olduğunu söyler. Bu düşünceden hareketle Gazzâlî sabrı, dinî arzuların nefsanî isteklere karşı direnmesi şeklinde tarif etmektedir.⁴³⁴ Bu düşünceden hareketle bunlar sabrın tövbenin ayrılmaz bir parçası olduğunu, tövbe sürecinde kulun günahlardan kaçınması, nefsin arzularına karşı direnmesi ve mânevî istikametini koruyabilmesinin ancak sabır ile mümkün olduğunu ortaya koymaktadır.

İbn Kayyim sabır kelimesini sözlükte “menetmek” ve “hapsetmek” anlamlarına geldiğini söyler. O, kişinin kendisini feryat etmekten alıkoyması ve dilini şikâyetten uzak tutması sabır olarak nitelendirmektedir. Bunun yanı sıra o, sabır kelimesinin “şiddet” ve “toplamak” anlamlarını da içerdiğini söyler. Nitekim sabreden kul duygularını kontrol altına alarak kendisini toplar; feryat ve yakınmalardan kaçınır.⁴³⁵

İbn Kayyim’e göre sabır, insanın en önemli erdemlerinden biridir. İnsan, sabrın gücü sayesinde hem hoş hem de nahoş davranışlardan uzak durmayı öğrenir. Sabır, insanın halini ve davranışlarını düzene sokarak daha müspet bir hale dönüşmesini sağlayan mânevî bir güçtür. İbn Kayyim sabrı tarif edeken sufilere atıfta bulunarak onlardan örnekler verir. Bu bağlamda Cüneyd el-Bağdâdî sabrı “acıları, yüzü ekşitmeden yudumlamak”, Zünnûn Mısırî (ö. 245/859 [?]), “yasaklardan kaçınmak ve belayı sakın bir şekilde karşılamak” Amr b. Osman el-Mekkî’ye (ö. 297/910) göre “Allah’tan geleni sakın bir kalp ile kabul etmek”, Ebû Muhammed el-Cerîri (ö. 321/933) ise “sabır bolluk ve darlıkta gönlün hoş olmasıdır.” şeklinde tarif ettiklerini nakletmektedir olduğunu belirtir. Ebû Osman el-Mağribî (ö. 373/983)’ye göre ise sabırlı kimse kendini kötülöklere hücum etmeye alıştıran kişidir.⁴³⁶ Buradan hareketle İbn Kayyim’e göre sabır başa gelen bela zamanında sükûnetle başa gelene rıza göstermek olup günahlardan kaçınmak ve nefsin isteklerine direnmektir.

İbn Kayyim imanın, biri sabır diğeri şükürden meydana gelen iki temel unsurdan meydana geldiğini söyler. Ona göre sabır, nefsi tahammülsüzlük ve öfkeden, dili şikâyetten, organları ise rahatsız edici fiillerden koruyan bir erdemdir. Ayrıca sabır üç temel hususa karşı gösterilir. Bunlardan ilki, Allah’a itaatte sabır göstermek; ikincisi, günahlardan kaçınma hususunda sabırlı olmak; üçüncüsü ise Allah’ın imtihanlarına karşı metanetli bir duruş

⁴³⁴ Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, 1-2/542.

⁴³⁵ İbn Kayyim, *Uddetü’s-sâbirîn*, 15.

⁴³⁶ İbn Kayyim, *Uddetü’s-sâbirîn*, 16-17.

sergileme şeklinde kendini gösterir.⁴³⁷ Bu çerçevede İbn Kayyim sabrın ve tövbenin birbirini tamamlayan unsurlar olduğu görüşündedir. Zira kul tövbe ettiği hususta nefsini yenerek sabretmeli ve istikamet üzere olmalıdır. Nitekim insan, sabır sayesinde çirkin davranışları yapmaktan sakınır. Sabır insana kuvvet verir, insan ancak sabırla ahvalini ve işlerini yoluna koyar.⁴³⁸

İbn Kayyim, Allah'ın kuluna yönelik ihsanının kimi zaman musibet vesilesiyle gerçekleşebileceğini söyler. Her ne kadar kul, karşılaştığı musibetten hoşnut olmasa da ona düşen temel sorumluluk, bu duruma sabır ve rıza göstererek ilâhî takdire teslim olmak, tövbe etmek ve işlediği günahlardan arınmaya gayret etmektir. Kul, maruz kaldığı musibetin nihai olarak ancak Allah tarafından kaldırılabilceğini bilmelidir. Musibet devam ettiği takdirde kul, bu durumun kendisini Rabbi'nden uzaklaştırdığını idrak eder, derhal Allah'ın rızasına yönelmeli, gazabından sakınarak O'nun affına sığınmalıdır.⁴³⁹

İbn Kayyim her hastalığın bir şifası bulunduğu gibi nefsin hevasından kurtulmanın ilacının ise sabır ve takva olduğunu söylemektedir. Ona göre insan, şeytanî hilelerden sabır ve takvayla kurtulabileceğini, bu konudaki azmi neticesinde de Allah'ın keremiyle lütuflanacağını savunur. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “*Kim takva sahibi olur ve sabrederse şüphesiz Allah iyilik edenlerin mükafatını zayi etmez.*”⁴⁴⁰ Bu itibarla kişi takva ve sabır üzerinde azmederse Allah'ın keremiyle lütuflanır.⁴⁴¹

İbn Kayyim sabrı, insanı mânevî olgunluğa eriştiren yolda atılan en önemli adımlardan biri sayar ve onu bedenî ve nefsin sabrı olarak ikiye ayırır. Her birini de kendi içinde ihtiyarî ve mecburî sabır olmak üzere ikili bir tasnife tabi tutar. Ona göre bedenî ihtiyarî sabır kişisel irade ile ortaya konan, zorlukların üstesinden gelme çabasıdır. Bu, kişinin kendi seçimiyle bedenî güçlerini zorlaması, spor yapması veya ağır işlerde çalışması gibi durumlardır. Bedenî mecburî sabrı ise dışarıdan gelen acılara ve olumsuzluklara katlanmakla ilgilidir. Nefsin ihtiyarî sabrına gelince kulun iradesi ile şer'an ve aklen doğru kabul edilmeyen davranışlardan kaçınmasıdır. Bu sabır, kişinin manevî gücünü kullanarak geçici zevklerden uzak durabilme iradesini göstermekle ilgilidir. Son olarak nefsin mecburi sabrı, kavuşması mümkün olmayan bir sevgiliye ya da özlem duyulan bir duruma karşı katlanma ve dayanma eylemidir. Burada, özlem ve ayrılık duygusu karşısında sergilenen sabır, insanın ruhî düzeydeki derin acısını yönetme çabasını temsil eder. İbn Kayyim'e göre bu dört sabır türü, insanın mânevî olgunlaşma

⁴³⁷ Edis, *İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Tasavvufa Yaklaşımı*, 218.

⁴³⁸ İbn Kayyim, *Uddetü's-sâbirîn*, 16.

⁴³⁹ İbn Kayyim, *el-Fevâ'id*, 113.

⁴⁴⁰ Yûsuf 12/90.

⁴⁴¹ İbn Kayyim, *Uddetü's-sâbirîn*, 17.

sürecinde önemli bir rol oynar. Dolayısıyla sabır, nefsanî heva ve arzuların kuvveti karşısında din ve akıl kuvvetini hâkim kılarak ona karşı sebat göstermek demektir. Bu anlamıyla sabır, tövbeyi tamamlayan bir unsur niteliği taşımaktadır.⁴⁴² Tövbenin kişinin geçmişteki hatalarından dönerek doğru ve erdemli bir hayat sürmeye yönelmesi anlamına geldiği bununla birlikte anlık bir eylemden ibaret olmayıp aksine kararlılık ve sebat gerektiren bir süreç olduğu düşünüldüğünde sabırın tövbenin sürekliliğini ve samimiyetini koruma noktasında temel bir unsur olduğunu söylemek mümkündür.

Kimileri, Resûlullah'ın getirdiği hakikatlere sırt çevirerek dünyevî arzulara yönelir. Bu durumda ilahî emirleri yerine getirmek ve yasaklardan kaçınmak onlara ağır gelir. Bu bakımdan sabır her kul için aynı derecede kolay gerçekleşmez. Bazı insanlar, sabrı büyük bir çaba ve dirençle gerçekleştirebilir. Bu durum güçlü bir rakiple gürüşen bir kişinin onu zorlanarak yenmesine benzer. Diğerleri ise sabrı daha kolay bir şekilde içselleştirir ve bu da zayıf bir rakiple mücadele edip onu kolayca alt etmeye benzetilebilir. Sabrı alışkanlık hâline getirmek, kişinin bu erdemi daha kolay benimsemesini sağlar. Öte yandan, sabır göstermekte zorlanan kimseler sürekli bir içsel mücadele hâlinde olur ve nefsin arzuları onları sürekli meşgul eder. Aynı şekilde tövbenin ertelenmesi de bu duruma örnek teşkil etmektedir. Bazıları Allah'ın rahmetinin sınırsızlığına güvenerek, bazıları Allah'ın rahmetinden ümidini keserek kimileri de tövbeyi sürekli erteleyerek “Ölüm gelip çattığında tövbe ederim” düşüncesiyle tövbe etmeyi ihmal eder.⁴⁴³

İbn Kayyim'e göre takva ve sabır kelimeleri tövbe ile yakın ilişkisi bulunan kavramlardır. Nitekim tövbe için gerekli olan durumlar “*takva*” ve “*sabır*” kavramları etrafında şekillenir. Takva, Allah'ın emirlerine uyma ve yasaklardan kaçınma hususunda gösterilen hassasiyettir.⁴⁴⁴ Bu hassasiyet, kulun ahlaki ve mânevî bir duruş sergilemesini sağlar ve onu içsel huzura yönlendirir. Takvalı bir yaşam sürmek, kişinin her eyleminde ilâhî iradeye uygun bir tutum sergilemesi gerektiğini ifade eder; bu da sıkı bir öz disiplin ve farkındalık gerektirir. Öte yandan sabır, bu süreçte karşılaşılan zorluklarla başa çıkabilme yeteneğini simgeler. Hayatın getirdiği imtihanlar, kayıplar veya istenmeyen durumlar karşısında sabırlı olmak, insanı güçlendirir ve ruhsal olgunluğa ulaştırır.⁴⁴⁵ Tövbe ise bu iki kavramı bir araya getirerek ruhsal olgunluğu zirveye çıkarır. Tövbe etmek, geçmişteki hatalardan ders çıkarmak, pişmanlık duymak ve Allah'tan bağışlanma dilemekle başlamaktadır. Bu süreçte kul hem takva

⁴⁴² İbn Kayyim, *Uddetü's-sâbirîn*, 22.

⁴⁴³ İbn Kayyim, *Uddetü's-sâbirîn*, 25.

⁴⁴⁴ Süleyman Uludağ, “Takva”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/484.

⁴⁴⁵ İbn Kayyim, *Uddetü's-sâbirîn*, 31.

bilinciyle hareket ederek doğru yolda ilerler hem de sabır göstererek zorluklar karşısında güçlü kalır.

İbn Kayyim'e göre tövbe ve istiğfar kişinin Allah'a yönelmesi, O'ndan af dilemesi ve günahlarından arınması için önemli bir kapıdır. Allah, rahmeti ve merhametiyle, kullarını bağışlamaya daima hazırdır; bu nedenle, samimi bir inançla yapılan tövbe-i nasûh, Allah'ın affını kazanma yolunda büyük bir fırsattır. İyi eylemler ve iyilikler hem kulun ruhsal gelişimi hem de toplumsal huzur açısından büyük bir önem taşır. Kişi, hayatta iken çeşitli yollarla günahlarının affını talep edebilir; bu yollar arasında, meleklerin dualarını istemek ve hayır işlemek gibi davranışlar yer almaktadır. Öte yandan, ölüm, kabir ve kıyamet gününde de günahların affedilmesi için farklı vesileler mevcuttur. Bu süreçlerde, kişinin hayatı boyunca yaptığı işler, niyetleri ve içtenlikle yaptığı duaları büyük bir rol oynamaktadır. Özetle, Allah'a ortak koşma gibi büyük bir günah dışında, birçok yasak ve günah, kötülüklerden dönme, samimi tövbe ve iyi eylemlerle affedilir ve bu durum insanın manevi hayatını düzene koyarak ona huzur sağlar. Bu bağlamda kişinin kendi nefsini kontrol edip sabretmesi ve sürekli olarak kendini geliştirmesi hem dünya hayatında hem de ahirette huzur bulması açısından büyük önem taşımaktadır.⁴⁴⁶

Tüm bu açıklamalardan hareketle İbn Kayyim'e göre sahih bir tövbenin gerçekleşebilmesi için kulda bulunması gereken bazı temel ahlaki vasıflar olduğu anlaşılmaktadır. Bunların başında sabır ve takva gelir. Zira kul, nefsinin hoşlandığı bir fiili işlediğinde bu fiile karşı sabrederek arzu ve heveslerine boyun eğmeyip mükâfatı yalnızca Allah'tan bekleyerek tövbe etmelidir. Sabır, yalnızca günahı terk etmede değil; aynı zamanda tövbenin geleceğe yönelik taahhütlerini, yani günaha bir daha dönmeme iradesini kararlılıkla sürdürebilmede de zorunlu bir şarttır. Bununla birlikte takva, kişinin her an Allah'ın huzurunda olduğunun bilinciyle hareket etmesini ve bu bilinçle günahlardan sakınmasını ifade eder. Dolayısıyla, tövbe hem geçmiş günahlardan pişmanlık duymayı hem de gelecekte aynı hatalara düşmemek için sürekli bir mücadeleyi zorunlu kılması, kulun her daim sabırlı olması gerektiği anlamına gelmektedir.

2.11. Tövbenin Kalp ve Ruh Üzerindeki Etkileri

İbn Kayyim'e göre ruhun ve kalbin gerçek güzelliği, kötü ve çirkin şeylerden uzak durmakla elde edilir. Bu durum kulun kalbinin olgunlaşmasını sağlar; zira kalp, her türlü kötülüğü tanıdıktan sonra onlardan kaçınma iradesine sahip olduğunda gerçek bir değerliliğe

⁴⁴⁶ İbn Kayyim, *Uddetü's-sâbirîn*, 39-40.

ulaşır.⁴⁴⁷ Tövbe, bu noktada hayati bir rol oynar; zira yalnızca temiz bir kalple Allah’a yönelenlerin değerli olduğu ifade edilir. Nitekim Kur’an’da bildirildiği üzere o gün ne mal ne de evlat kişinin fayda sağlayacaktır; asıl önemli olan kalb-i selîm (temiz bir kalp) ile Allah’a dönebilmektir.⁴⁴⁸ İbn Kayyim, kalbin temizlenmesinin ve ruhun arınmasının temel unsurlarından biri olarak tövbeyi vurgular. Temiz bir kalp, kötülüklerden uzak durarak şüphe ve şehvet gibi hastalıklardan kendini koruyarak yaratıcıyı tanımaya yönlendirilir. Diğer yandan hevâsının peşinden giden, öfke ve sevgi gibi duyguları çıkarlar doğrultusunda kullanan kişinin kalbi ise ölü bir kalbe işaret eder. Ölü kalp ruhun mânevî gelişimini engellerken ölü ve diri kalmak arasında gidip gelen hastalıklı kalp ise tereddüt ve kararsızlık içinde savrulan bir haldedir. Tövbe, kalbi bu hallerden arındırıp, nihâyetinde temiz ve diri bir kalbe ulaşmasını sağlayacak en önemli unsurdur.⁴⁴⁹

Yunan filozof Eflâtun’a (ö. m.ö 427-347) göre beden ve bedene bağlı ihtiyaçların etkisi, insanın ahlaki özünü ve gerçek bilgiye ulaşma yeteneğini büyük ölçüde sınırlamaktadır. O, ruh ile beden arasında bir ayrım yaparak ruhun bedenden ne kadar soyutlanabilirse derin düşünceye dayalı bilgi edinebilme kapasitesinin o kadar artacağını savunur. Ruh, duyuların ötesine geçip, akıl yoluyla düşünmeye başladığında, gerçek bilgiye ulaşma potansiyeli açığa çıkar. Tıpkı ruhun, maddi dünyadan ve duyuusal deneyimlerden bağımsız olarak en yüksek düşünsel düzeye ulaşabilmesi gibi, tövbe sürecinin de bu ayrışmayı desteklediğini belirtmek gerekir. İnsan, bedensel isteklerinden arındığında ve ruhunu kendi yalnızlığına çektiğinde, gerçek varlığa, yani Platon’un idealar dünyasına erişme yolunda önemli bir adım atmış olur. Böylece, ruh düşünsel bir yolculuğa çıkarak kendi özünü keşfedebilir ve varoluşsal anlamda derin bir anlayışa ulaşabilir. Bu bağlamda bedensel arzu ve gereksinimlerden uzaklaşmak, ruhun gerçek özünü anlamasına ve ahlaki olgunlaşma sürecine katkıda bulunarak bilgelik ve erdem yolunda ilerlemesine yardımcı olabilir. Platon, bu şekilde ruhun özgürlüğü ve bilgiye açılması için gerekli olan bedensel sınırlamaların geride bırakılmasının önemini vurgular.⁴⁵⁰

Eflâtun, ruhun bedene girişi, tanrısal âlemden uzaklaşma ve maddi dünyada gurbete düşme süreciyle başlar demiştir. Bu durum ruhun yüksek ideallerden ve gerçek bilgiden kopması anlamına gelir; böylece ruh, beden maddi arzularına ve tutkularına tabi hale gelir. Ancak ruhun içsel doğası, bu durumdan kaçma ve yeniden tanrısal âleme dönme isteği taşır. Platon, bu dönüş sürecinde arınmayı oldukça önemli bir kavram olarak kabul eder. Ona göre

⁴⁴⁷ Edis, *İbn Kayyim el-Cevziyye’nin Tasavvufa Yaklaşımı*, 102.

⁴⁴⁸ “O gün ki ne mal fayda verir ne oğullar! Allah’a arınmış bir kalp ile gelen başka.” eş-Şuarâ 26/88-89.

⁴⁴⁹ İbn Kayyim, *Medâricü’s-sâlikîn*, 200.

⁴⁵⁰ İsmail Şimşek, “Felsefeden Tasavvufa Ruh Anlayışı”, *Ekev Akademi Dergisi* 62 (2015), 550.

ruhun bedensel isteklerden ve geçici hazlardan sıyrılması, yüksek bilgiye ve gerçek mutluluğa ulaşmak için gereklidir. Bu bağlamda beden, maddi arzuların ve kötü niyetlerin bir kaynağı olarak görülürken ruhun tanrısal özüne yeniden kavuşabilmesi için öz disiplin, bilgi edinme ve arınma sürecinden geçmesi gerektiği vurgulanır. Benzer bir yaklaşımı İbn Kayyim de tasavvufta tövbe kavramıyla ortaya koyar. İbn Kayyim'e göre ise insanın ruhu, günahlar ve maddi bağılıklar içinde kirlenmiş durumdadır ve bu kirlilikten arınması için samimi bir tövbe ile öz disiplin geliştirmesi gerekmektedir. Tövbe, insanın ruhunu yeniden tanrısal saflığa kavuşturacak bir yol olarak öne çıkar. Sonuç olarak hem Platon hem de İbn Kayyim, ruhun geçirdiği arınma süreci üzerinden bedensel isteklerden sıyrılıp tanrısal düzeye ulaşma çabasını vurgulayarak ruhun özündeki gerçek bilgeliği ve mutluluğu yeniden kazanmanın önemini dile getirirler. Bu süreç, maddi yaşamın zahmetlerinden kurtulma ve ruhun özüne dönme arzusuyla karakterizedir, bu da insanın varoluşsal yolculuğunda derin bir anlam kazanır.⁴⁵¹

İbn Kayyim'e göre mü'min bir kulun her anlamda temiz olması gerekmektedir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de *"Onlar, Allah'ın kalplerini temizlemek istemediği kimselerdir."*⁴⁵² buyrulmuştur. Bu âyetten kişinin kalbinin temizliği Allah'ın iradesine bağlı olduğu sonucu çıkarılmaktadır. Allah Teâla *"Tertemiz geldiniz! Hemen oraya ebediler olarak girin."*⁴⁵³ Buyurmuştur. Yani cennete temiz olmayan giremez Allah'ın kalbini temizlemediği kişiler kalbindeki kire ve pislığe göre dünyada rezil olup ahirette azaba düşeceklerdir. Bu anlamda ancak temizlenenler cennete girebilecektir. İbn Kayyim cennete girmeyi iki temizliğe bağlamaktadır. Bunlar beden temizliği ve kalp temizliğidir. Bedenin temizliği su ile olurken kalbin temizliği tövbe ile olmaktadır.⁴⁵⁴

Tövbenin kul üzerindeki psikolojik etkileri son derece olumlu ve derinlemesine etkilidir. Allah Teâlâ, kulunun işlediği günahları bağışlayarak ona kendisine yönelme ve arınma fırsatı sunar. İnsanın zaaflarını, eksikliklerini ve içsel çatışmalarını en iyi bilen O'dur ve bu bilinçle kullarına merhametle muamele eder. Allah'ın merhameti ve bağışlayıcılığı, kulun işlediği yanlışları, ihlalleri ve günahları kuşatarak ona bir çıkış yolu sunar. Kulu, hatalarıyla baş başa bırakmaz; aksine, ona dönüş yapabilmesi için bir fırsat tanır, kalbini yumuşatır ve doğru yola yönelmesi için rehberlik eder. Bu süreç, kulun psikolojik olarak rahatlmasına, iç huzurunu yeniden kazanmasına ve yaşamına anlam katmasına yardımcı olur. Tövbe eden kişi,

⁴⁵¹ Şimşek, "Felsefeden Tasavvufa Ruh Anlayışı", 551-552.

⁴⁵² el-Mâide 5/41.

⁴⁵³ ez-Zümer 39/73.

⁴⁵⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Nefis Terbiyesi*, 202-203.

affedilme bilinciyle yüklerinden arınarak daha sağlıklı bir ruh hâline ulaşır ve mânevî anlamda güçlenir.⁴⁵⁵

İbn Kayyim, kulun Allah’a tövbe etmesiyle Allah’ın kendisi üzerinde gösterdiği sabır, hoşgörü ve rahmetle tanıştığını söyler ki bu rahmet kulunun hatalarını siler ve ona yeni bir başlangıç sunar. Allah Teâlâ, kullarını sevgiyle kucaklar, onların tövbesini kabul eder ve onları affeder. Yüce Allah o kadar merhametli ve affedicidir ki daha önce yaptığı günahların karşılığında dahi kuluna sevgi ve rahmet sunar. Zira Allah’ın rahmeti öfkesini geçer Kullarına olan sevgisi her daim egemendir. Eğer kul, samimi bir tövbe ile Allah’a yönelirse Allah ona her türlü affi ve bağışlamayı sunar. Kul, Allah’a yöneldiği zaman Allah onu yeniden sevdiklerinden yapar. Bununla birlikte Allah kulların kalbine umut yerleştirmiştir ve onlara Kendisi hakkında taşıdıkları güzel zanna göre muamele edeceğini haber vermiştir. Bu ilâhî müjde, insanı Allah’ın rahmetinden ümitsizliğe düşmekten koruyarak ona mânevî bir güven ve sükûnet kazandırır. Neticede, tövbe eden kul hem psikolojik hem de ruhsal açıdan bir huzura erişir ve Allah’ın rahmetiyle kuşatılarak derin bir mânevî dinginlik bulur.⁴⁵⁶

İbn Kayyim’e göre tövbe, ruh ve kalp üzerinde derin etkilere sahip ilâhî bir bağışlanm kapısıdır. Tövbe, insanın kalbini günahların kirlerinden temizler, ruhunu mânevî yüklerden arındırır ve onu huzur, sükûnet ve Allah’a yakınlık ile buluşturur. Kalbin arınması, Allah’a olan sevgi, takva ve teslimiyet duygularını güçlendirirken ruhun arınması ise kulun hayatında içsel bir denge ve huzur sağlar. İbn Kayyim, tövbeyi sadece bir pişmanlık ifadesi değil, insanın varoluşsal boyutunu olumlu yönde dönüştüren, kalbi ve ruhu ilâhî huzura hazırlayan bir eylem olarak görür. Bu bağlamda tövbe, kalp ve ruhun mânevî yolculuğunda vazgeçilmez bir mihenk taşıdır.

2.12. Avâm ve Havâssın Tövbesi

Herevî Menâzilü’s-sâirîn eserini menzillere ayırmış bu menzilleri de avâm, havâs ve hassu’l-havâs olmak üzere üçe ayırmaktadır. İbn Kayyim de *Medâric*’te aynı üslûbu benimsemiştir.⁴⁵⁷ Tövbe menzilini de aynı şekilde avâm, havâs ve hassu’l-havâs’ın tövbesi şeklinde bir sınıflandırmaya tabi tutmuştur.

Tasavvuf ehline göre avâm, cem ve fena makamlarına ulaşmamış olanları ifade eder. Bu kişiler her ne kadar sülûk yolunda ilerleyen, ilim sahibi ve irade ehli kimseler olsalar da mutasavvıflar onları yine de “avâm” kategorisinde değerlendirirler. Bu bağlamda avâmdan

⁴⁵⁵ İbn Kayyim, *Tarîku’l-hicreteyn*, 138.

⁴⁵⁶ İbn Kayyim, *Tarîku’l-hicreteyn*, 138.

⁴⁵⁷ Edis, *İbn Kayyim el-Cevziyye’nin Tasavvufa Yaklaşımı*, 6.

kasıt, sıradan insanlar değil, tasavvufun derinliklerine erişememiş olan kimselerdir. Mutasavvıflar, bu grubu genellikle “fark ehli” yani ayrılığın ve bireyselliğin bilincinde olan kişiler olarak tanımlarlar. Daha ileri giden bazı mutasavvıflar ise bu kişilere “mahcûbîn” yani hakikatin perdeleri ardında kalanlar şeklinde atıfta bulunur. Bu bakış açısına göre cem ve fena makamlarına ulaşamayanlar, Allah ile mutlak bir birlik ve yakınlık hâlini deneyimleyemedikleri için hakikat ile aralarındaki perdeyi aşamamış durumdadırlar.⁴⁵⁸

Gazzâlî tövbeyi gerektiren sebeplerin ya bir fiilden ya bir terkten ya bir huydan ya bir gafletten ya da yerinde saymaktan kaynaklandığını ifade etmektedir. Fiilden maksat Allah’ın nehyettiği bir fiili yapmak, Terkten maksat Allah’ın emrettiği bir şeyi yapmamak, Huydan maksat şeriatın kötilediği hırs, şehvet, oburluk gibi hayvanî ve kibir, haset, düşmanlık gibi şeytanî duyguları taşımak, gafletten maksat ise Allah teâlâyı unutmaktır. İşte ona göre avâmın tövbesi kötü fillerden dolayı olurken havâsın tövbesi kötü huylardan dolayı olmaktadır. Takva sahipleri şüpheli şeylerden tövbe ederken Allah’ın sevenlerin tövbesi gafletten yani Allah’ı unutmaktan onu zikretmemekten kaynaklanmaktadır. Ariflerin tövbesi de iki anda aynı seviyede kalmaktan dolayıdır ki ariflerin önderi Peygamber Efendimizin tövbesi de bu yüzdendir. Allah resûlü, “*Bazen kalbimde bir durgunluk oluşur. Bu olduğu zaman yetmiş kere istiğfar ederim.*”⁴⁵⁹ buyurmuştur. O kendisini iki anda aynı seviyede gördüğü zaman kalbinde bir huzursuzluk hisseder ve derhal istiğfarda bulunurdu.⁴⁶⁰

Herevî Menâzil’de avâmın tövbesinin taati çok görmekten kaynaklandığını ifade etmektedir.⁴⁶¹ Menâzil şârihlerinden Afifüddin et-Tilimsânî (ö. 690/1291) itaati çok görmekten kastın Allah’ın günahları örtmesi ve tövbe için mühlet vermesi sebebiyle günahkâr kulun günahlarını görmemesi ve yaptığı şeyleri iyi görmesi olduğunu söylemektedir.⁴⁶² İbn Kayyim ise taati çok görmenin kişiyi kibre götürebileceğini ve Allah’a karşı gelme tehlikesi ile karşı karşıya getirebileceğini söyler. Bu bağlamda o, avâmın tövbeye bakışının yalnızca ibadetlerle ilişkili olduğunu söyler. Yani bir kişinin Allah’a yönelik mutlak itaat göstermesi ve bu çerçevede çeşitli taatleri yerine getirmesi gerektiği düşünülür. Ancak bu yaklaşıma odaklanmak, aslında daha derin bir meseleyi göz ardı etme tehlikesini taşır. Gerçek tövbe, sadece ibadetlerle sınırlı kalmaz, aynı zamanda kişinin kalbinde bir farkındalık ve teslimiyet hali oluşturur. Eğer bir kişi, Allah’ın nimetlerini inkâr ederse ve O’na olan muhtaçlığını unuttur

⁴⁵⁸ İbn Kayyim, *Medâricü’s-sâlikîn*, 270.

⁴⁵⁹ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, “Da’avât”, 3.

⁴⁶⁰ Gazzâlî, *Dinde Kırk Prensip*, 328.

⁴⁶¹ Herevî, *Menâzilu’s-sâirîn*, 15.

⁴⁶² Afifüddin Süleyman b. Ali et-Tilimsânî - Abdürrezzak Tek, *Tasavvufta Haller ve Makamlar Menâzili’s-sâirîn Şerhi* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2024), 57.

veya bu muhtaçlığı kabul etmekte zorlanırsa, bu durum kibir olarak ortaya çıkar. Kibir, Allah’a karşı gelmenin en tehlikeli hallerinden biridir. Zira kibir, insanın kendisini Yaraticı’nın izni dışında bir konumda görmesi ve O’nun otoritesini sorgulaması demektir. Bu bağlamda gerçek bir tövbe, sadece yüzeysel ibadetleri değil, aynı zamanda Allah’a karşı bir saygı ve teslimiyet duygusunun içselleştirilmesini de içermektedir. Dolayısıyla avâmın tövbesinin derinliği, kalpten gelen bir özür, bir mahcubiyet ve sürekli bir farkındalık geliştirmekle mümkündür. Bu türden derin bir tövbe, insanı kibirden uzaklaştırır ve onu Allah’a daha fazla yakınlaştırır.⁴⁶³

İbn Kayyim’e göre Herevî’nin ifade etmek istediği temel husus, kulun tövbesinin nefsi açıdan eksik ve yetersiz olabileceğidir. Bu durum kulun itaat ve sâlih amellerini fazlasıyla büyütme eğiliminden kaynaklanmaktadır. Bu anlayış, âvam ve havâsın tövbesi arasındaki farkı da açığa çıkaran bir dizi mânevî kusuru beraberinde getirir. İbn Kayyim bu farkı şöyle izah etmektedir:

1. **Taatlerin ve İyiliklerin Çok Görülmesi:** Avâmın tövbesi genellikle zahiri günahları terk etmeye yönelik iken havâsın tövbesi kalbin ve ruhun saflaşmasına yöneliktir. Yapılan iyilikler, daha yüksek mânevî bir mertebeden değerlendirildiğinde eksiklik ya da kusur olarak görülebilir. Zira iyilerin iyilikleri mukarrebûn (Allah’a yakın olanlar) için kötülük mesabesindedir. Kul iyiliklerini çok görürse kendi kusurlarını fark etmekten uzaklaşmasına ve Allah’ın af, rahmet ve nimetlerini yeterince takdir etmeme tehlikesi yaşar. Oysa açık bir şekilde günah işleyen kimseler dahi Allah’ın onu bağışlaması için muhlet verdiğinin farkına varır, bunu ikrar ve itiraf eder. Buna karşın, amellerini çok büyüten kimseler, kendi eksikliklerini sorgulamak yerine, bu öz eleştiriden kaçınır.
2. **İbadetlerde Mânevîyat Eksikliği:** Avâm için Kur’an okumak, genellikle bir ibadet şekli olarak algılanırken havâs için bu eylem, tefekkür ve mânevî deneyimle icra edilmesi gereken bir irfana yolculuktur. Kur’an’ı sözcükleri bir araya getirerek okumak, âyetlerin anlamını kavramaya ve onlardan öğüt almaya yönelik bir çaba olmaksızın yapıldığında, bu eylem anlamını yitirir. Havâsın tefekkürü âyetlerin hikmetine odaklanır ve bu durum okuma hızını azaltabilir, ancak mânevî zenginlik ve farkındalık sağlar. Benzer şekilde namaz kılan bir kul da huşu, huzur ve derin bir konsantrasyonla ibadet ettiğinde, bu mânevî yüksekliği hisseder. Ancak avâm, ibadetin ruhundan yoksun bir şekilde namaz kılabilir; bu da ibadetin niceliğini artırsa da mânevî tatmin sağlamaz. Bu nedenle, kulların gerek Kur’an okuma gerekse namaz gibi ibadetlerinde mânevî odaklanma ve sorgulama halinde olması gerekir.

⁴⁶³ İbn Kayyim, *Medâricü’s-sâlikîn*, 269-170.

3. **Amellerin Karşılığında Cennetin Bir Hak Görülmesi ve Gaflet:** Avâmın yaptığı amelleri, Allah'ın rahmet ve bağışlaması yerine bir hak olarak görmesidir. Havâs ise bu yanılgıdan kaçınarak her şeyin Allah'ın rahmetiyle mümkün olduğunu idrak eder. Bu yanılgı, kulun gaflet halinde kalmasına ve kendi çabasıyla kurtuluşa erdiğini düşünmesine yol açar. Ancak insan ve cinlerin dahi yapabileceği ameller, tek başına cennete giriş veya cehennemden kurtuluş için yeterli değildir. Bu kurtuluş, ancak Allah'ın af ve rahmetiyle mümkün olabilir. Amelleri büyütme eğilimi, kulu Allah'ın bağışlamasına muhtaç olmadığı yanılgısına sürükler ve Allah'a karşı bir kibir gelişmesine neden olabilir.⁴⁶⁴

Herevî havâsın tövbesinin vakti zâyi etmekten kaynaklandığını söylemektedir.⁴⁶⁵ İbn Kayyim'e göre havâsın vakti zâyi etmesi vakti lüzumsuz işlerle harcamak ya da vaktin gerektirdiği farz veya vâcipleri yapamamaktan kaynaklanmaz. Zira bu avâmın tövbesini gerektirecek şeylerdir. Havâsın vaktini zâyi etmesi ise Allah'la cem olmamak, vahdaniyette fena bulmamaktan kaynaklanmaktadır. Havâsın Allah'la muteber bir şekilde birlikte olmak için oluşan özel vakti değerlendirememesi tövbe etmelerini gerektirir. Zira Muteber vakti zâyi etmek kulu noksanlık derecesine düşürür. Bu da seyr-ü sülûkte ileriye doğru gidememesi geri kalması anlamına gelir. Bu hal kulda murâkabe nurunu söndürür. Çünkü vakit sahibi Allah ile sohbet halinde olandır, vaktini zâyi eden kişi İbn Kayyim'in deyimiyle Allah ile sohbet pınarını kirletir.⁴⁶⁶

Netice itibarıyla avâm ve havâsın tövbe anlayışları arasındaki fark, mânevî derinlik ve tefekkür düzeyinde ortaya çıkar. Havâsın tövbesi vakti zâyi etmekten bunun neticesinde ise derecelerinin düşmesinden kaynaklanırken, avâmın tövbesi yapılan taatin çok görülmesi, günahların küçük görülmesi ve amellerin karşılığında cenneti, nimetleri ve huzuru kendilerine hak görmesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, tövbe her seviyedeki kul için gerekli olmakla birlikte, sebep ve şuur düzeyi farklılaşmakta; bu fark da kulun mânevî derecesine, kulluk idrakine ve Allah ile olan irtibatın niteliğine göre şekillenmektedir. Bununla birlikte İbn Kayyim Rabbini ve onun hakkını tanıyıp bilen, doğru yoldan giden ve Allah'a karşı muhabbet besleyenlerin tövbesinin gerçek tövbe olduğunu söylemektedir.⁴⁶⁷

⁴⁶⁴ İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikîn*, 470-472.

⁴⁶⁵ Herevî, *Menâzilu's-sâirîn*, 58.

⁴⁶⁶ İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikîn*, 272.

⁴⁶⁷ İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikîn*, 273.

2.13. İnâbe ve Tövbe İlişkisi

İbn Kayyim, inâbeyi Allah’a dönmek ve kalbin bütün arzu ve isteklerini O’na çevirmek şeklinde tarif etmektedir. Bu, sevgi ve korkuyu içinde barındırır. Çünkü inâbe eden kişi, Allah’ı sevdiği ve O’ndan korktuğu için O’na yönelir, boyun eğer ve saygı gösterir. İbn Kayyim inâbenin de farklı dereceler ihtiva ettiğini söylemektedir. Bazıları günah ve yanlışlıklardan dönerek Allah’a yönelirler. Bu inâbe Allah’ın uyarılarını dikkate almaktan kaynaklanır. Onu harekete geçiren şey bilgi, korku ve temkindir. Diğer grup ise ibadetlere yönelerek Allah’a inâbe eder. Bu kimseler Allah’ın vaadettiği şeylere umut bağlarlar. Bu gruptaki kişiler birinci gruptakilere kıyasla daha çok rahmet ve lütuf ümidi taşırlar. Üçüncü grup kimseler vardır ki bunlar yalnızca ihtiyacı olduğu zaman Allah’a yönelirler. Bu geçici bir inâbedir. Asıl inâbe ise kişinin bedeniyle ve ruhuyla tamamen Allah’a yönelmesidir.⁴⁶⁸ Allah’ın Kur’an-ı Kerim’de bahsettiği inâbe, bu tür bir inâbedir.⁴⁶⁹

İbn Kayyim inâbenin tanımı için şu ayeti delil olarak gösterir: “*Onlara denir ki: “İşte size vaad edilen bu cennet, Allah’a yönelen, O’nun emirlerine riâyet eden, görmediği halde Rahman olan Allah’tan korkan ve O’na yönelen bir kalple gelenlere mahsustur.”*”⁴⁷⁰ O, bu âyette geçen “Allah’a yönelen kalble gelen” ifadesinin İbn Abbas tarafından kişinin günahlardan dönen ve Allah’ın itaatine yönelen kimse olarak açıklandığını söyler. İnâbenin hakikati de tam olarak budur: Kalbin Allah’ın itaatine yönelmesi, O’nu sevmesi ve yalnızca O’na yönelmesidir.⁴⁷¹ Zira kişi kalbini yalnızca Allah’a yöneltmezse başka şeylere yönelir. Kalbin Allah’a yönelmesi beden mescitteki itikafı gibidir. Kalbin yalnızca Allah’a olan sevgisiyle O’nu anması ve yücelterek onu zikretmesi, organların ise O’na itaatte sadık olması inâbenin hakikatini oluşturur.⁴⁷²

İbn Kayyim inâbe mertebesini tövbe makamından sonra ele almaktadır. Zira ona göre tövbe mertebesine iyice yerleşen ve ayağını sabitleyen biri inâbe mertebesine geçebilir.⁴⁷³ İbn Kayyim, inâbeyi iki kategoriye ayırarak incelemektedir: Allah’ın rubûbiyyetine yönelme ve ulûhiyyetine yönelme. Allah’ın rubûbiyyetine yönelme, mü’min ya da kafir ayırt etmeksizin tüm mahlûkatı kapsamaktadır. Bu bağlamda Rûm Sûresi’nde yer alan “*İnsanlara bir zarar dokunduğu zaman, Rablerine yönelerek O’na dua ederler (yalvarırlar)...*”⁴⁷⁴ âyeti, duanın

⁴⁶⁸ İbn Kayyim, *Tarîku’l-hicreteyn*, 173-174.

⁴⁶⁹ ez-Zümer 39/54. Hûd 11/88. Kâf 50/8. er-Ra’d 13/27. Sâd 38/24.

⁴⁷⁰ Kâf 50/32-33.

⁴⁷¹ İbn Kayyim, *el-Fevâ’id*, 13.

⁴⁷² İbn Kayyim, *el-Fevâ’id*, 192.

⁴⁷³ İbn Kayyim, *Medâricü’s-sâlikîn*, 432.

⁴⁷⁴ er-Rûm 30/33.

herkes için mümkün olduğunu vurgular. Bu âyet, tövbe kapısının sadece günahkâr Müslümanlara değil, Allah’a ortak koşan kafirlere dahi açık olduğuna işaret etmektedir. Ulûhiyyetine yönelme ise Allah’a kulluk ve muhabbet ile yaklaşmayı ifade eder. Bu yönelimin tam anlamıyla yerine getirilebilmesi dört temel esasa dayanmaktadır: Allah’ı sevmek, O’na boyun eğmek, O’na yönelmek ve Allah’tan başka her şeyden yüz çevirmek. Bu dört ilke, Allah’a olan bağlılığın ve teslimiyetin derinliğini ortaya koymaktadır.⁴⁷⁵

Tövbe mertebesine geçen bir kul, hakikatte İslam’ın bütün mertebelerine ulaşmış olur. Çünkü tövbe makamı, hakkıyla yerine getirildiğinde bütün mertebeleri içinde barındırır. Kul, tövbe makamını içselleştirdikten sonra inâbe mertebesine geçebilir. Tövbe eden kul, Allah’tan hatası için özür diler ve Rabbine döndüğünü taahhüt eder. Tövbe ettikten sonra da bu hal üzere kalmaya azmeder ve bu hali samimiyetle tamamlar. Allah’a verdiği sözü yerine getiren kişi, Allah’a dönen kişidir. Nitekim sözünü yerine getirmeyenler ancak münafıklardır.⁴⁷⁶

Kulun Allah’a yönelişi yalnızca dil ile ifade edilen bir sözle sınırlı kalmamalı, davranış ve tavırlarla da desteklenmelidir. Zira hâl, sözün gerçekliğini tasdik eder. Söz ile hâli birbirine uymayanlar, samimiyetten uzak olarak yalancılar arasında yer alır. Bu bağlamda Hasan Basrî’nin şu sözü dikkate şayandır: “Ey âdemoğlu! Sözün ve amelin vardır; ancak amelin sözünden daha evladır. Senin gizli ve açık yanın bulunmaktadır; ancak gizli yanın, açık yanından daha önemlidir.” Bu ifadeler, insanın iç ve dış uyumunun önemine işaret ederek gerçek tövbenin ve Allah’a yönelmenin sözden ziyade samimi bir ruh hali ve davranışlarla desteklenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.⁴⁷⁷

Kul gerçek manada Allah’a yöneldiğinde göğsündeki sıkıntı ve daralma gider, kalbine Allah’ın nuru yerleşir. Nitekim bir hadis-i şerifte Peygamber Efendimiz: “*Nur kalbe girdiğinde göğüs genişler ve açılır.*” Ashab-ı kiram “*Bunun Alameti nedir ey Allah’ın Resulu?*” diye sordular. Peygamberimiz (s.a.v) şöyle buyurdu: “*Ahiret yurduna yönelmek (inâbe), aldatıcı dünyadan yüz çevirmek ve ölüm gelmeden önce ona hazırlık yapmak.*” İbn Kayyim bir kulun göğsünün genişlemesinin Allah’ın nurundan aldığı nasibe bağlı olduğunu söylemektedir. Bu nurun en önemli kaynağı ise Allah’a yönelmek, O’nu tüm kalbiyle sevmektir. Göğsünün daralmasının sebeplerinden biri ise Allah’tan yüz çevirmek, kalbin O’ndan başkasına bağlanması ve O’nu anmaktan gaflet içinde olmak ve O’ndan başkasını sevmektir. Çünkü

⁴⁷⁵ Edis, *İbn Kayyim el-Cevziyye’nin Tasavvufa Yaklaşımı*, 158.

⁴⁷⁶ İbn Kayyim, *Medâricü’s-sâlikîn*, 433.

⁴⁷⁷ İbn Kayyim, *Medâricü’s-sâlikîn*, 434.

kalbinde Allah'tan başka bir şeyin sevgisi bulunan kişiye bu sevgi azap eder ve bu sevgi içinde kaybolur.⁴⁷⁸

Herevî'ye göre bir kimse ancak nefsini ıslah ederek Allah'a yönelebilir. Nefsin ıslahı ise şu üç temel özelliği hayata geçirmekle mümkün olur: cezalardan kurtulma, hatalardan dolayı pişmanlık duyma ve kaçırdıklarını telafi etme. Cezalardan kurtulmak, kul ile Allah arasındaki hukuka taalluk eden günahlara tövbe ederek kul hakkına taalluk eden durumlarda ise hak sahiplerine gerekeni iade ederek sağlanabilir. Bu çabalar hem ilâhî adaleti hem de insanî sorumluluğu yerine getirmek anlamı taşır. Hatalardan dolayı pişmanlık duymanın iki boyutu vardır: İlk olarak kişinin işlediği bir günah karşısında derin bir vicdani rahatsızlık hissetmesi ve kalben üzülmesi gerekir. Bu durum onun Allah'a yöneldiğinin bir işareti olarak kabul edilir. Bunun aksine, günahından dolayı bir rahatsızlık veya pişmanlık hissetmeyen bir kimse Allah'a gerçek anlamda dönememiştir ve bu durum kalbinin mânevî anlamda bozulduğuna işaret eder. İkinci boyut ise bir mü'min kardeşinin günah işlediğine tanık olduğu durumda, o günahı kendi suçu gibi görerek içten bir üzüntü duymaktır. Bu hassasiyet, kişinin kalbinin yumuşaklığını ve Allah'a yakınlaştığını ortaya koyar. Aksine, diğerlerinin düştüğü hatalara sevinç duymak, mânevî yozlaşmanın bir göstergesidir.⁴⁷⁹

İbn Kayyim, inâbenin alametlerinden biri olarak kişinin kendisi için ümitvar olduğu halde mü'min kardeşinin günahı karşısında onu küçümsememesi ve onun hakkında olumsuz zanda bulunmaması gerektiğini söylemektedir. Bu durum kişinin Allah'ın rahmetine kendisini layık görüp affedileceğini düşünmesi ancak başkası hakkında kötü zanda bulunarak onun Allah'ın gazabına uğrayacağını düşünmesi anlamına gelmektedir. Bu tutum, kibir alameti olup, kişinin samimi bir şekilde Allah'a yönelmesine engel teşkil eder. Kulun doğru yaklaşımı, kendi nefsi için Allah'ın gazabından korkarken mü'min kardeşi için O'nun rahmetini ve bağışlayıcılığını ümit etmek olmalıdır. Nitekim, selef âlimlerinden bazıları bu husus şu sözlerle ifade etmiştir: “Allah için insanlara kızıp da daha sonra kendi nefsine dönüp kendine ondan daha fazla kızmadıkça dini tam manasıyla anlamış olmazsın.”⁴⁸⁰

Sonuç olarak İbn Kayyim'e göre inâbe tövbenin ardından gerçekleşen ve kulun Allah'a yönelmesinde derin bir ihlas ve şuurluluk gerektiren bir haldir. Kulun inâbesi, Allah'ın rubûbiyeti ve ulûhiyeti bağlamında kulluğun tam anlamıyla idrak edilmesini ve buna uygun bir şekilde hareket edilmesini gerektirir. İbn Kayyim, inâbenin Allah'ı sevme, O'na boyun

⁴⁷⁸ Muhammed b. Ebî Bekr b. Sa'd Şemsüddîn el-Cevziyye İbn Kayyim, *Zâdü'l-me'ad fî hayri'l-'ibâd* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1996), 2/23-24.

⁴⁷⁹ İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikîn*, 435.

⁴⁸⁰ İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikîn*, 437.

eğme ve sadece O'na yönelme gibi unsurlarla tamamlanabileceğini belirtir. Bu sürecin odak noktası, kulun nefsini ıslah ederek geçmiş hatalarını telafî etmesi ve mânevî hayatında yeni bir sayfa açmasıdır. Dolayısıyla inâbe, samimi bir tövbenin en doğal neticesi olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda Allah'a dönüşün (rücû) temel şartı, öncelikle geçmiş günahlar için içten bir tövbe etmek ve ardından bir daha günah işlememeye kesin bir şekilde azmetmektir. Nitekim, sûfilerin Allah'a ulaştıracak mânevî yolculuğa tövbe ile başlamalarının hikmeti de bu esasa dayanmaktadır.

SONUÇ

Tövbe konusu, İslam'ın temel öğretilerinin bir parçası olarak kabul edilir ve özellikle tasavvuf literatüründe önemi haiz bir kavram olarak karşımıza çıkar. Tasavvuf, kişinin Allah'a yaklaşması ve nefsini ıslah etmesi amacıyla çeşitli mânevî arınma yöntemleri öneren bir yol olarak tövbeyi çok önemli bir adım olarak görür. Tasavvuf erbabı, tövbeyi sadece geçmişteki günahların affedilmesi olarak değil, aynı zamanda kalbin tasfiyesi ve bu sayede Allah'a yakınlaşmanın bir aracı olarak ele alır. Bu bağlamda mutasavvıflar eserlerinde tövbe konusuna genişçe yer vermişlerdir. Tasavvufta tövbe, kulun kalbinde samimi bir pişmanlık duygusunun uyanması ve bir daha aynı hatalara düşmemek için gayret göstermesi anlamına gelir. Dolayısıyla tövbe kulun hem bânının hem de bânınının değiştirmesi anlamına gelir. Bu bağlamda tövbe yalnızca dilde gerçekleşen bir eylem olmanın ötesinde, kişinin tüm yaşantısını tümünden etkileyen bir ibadettir.

İbn Kayyim el-Cevziyye tövbe kavramının ihtiva ettiği önemi ve fazileti idrak etmiş ve bu kavramı eserlerinde derinlemesine ele almıştır. İbn Kayyim'in bu kavrama yaklaşımı onun tasavvufa yaklaşımı hakkında da bilgi sunmaktadır. O, İslam düşünce tarihinde hem ahlaki erdemleriyle örnek teşkil eden bir şahsiyet olarak hem de ilmî birikimi ve katkılarıyla öne çıkan önemli bir alimdir. Onun tasavvufa yaklaşımı özellikle Kur'an ve Sünnet'e dayalı bir tasavvuf anlayışını savunmasıyla öne çıkar. İbn Kayyim tasavvufun dinî ve ahlaki meselelerini ele alırken aynı zamanda doğru ve sahih tasavvufun izlenmesi gerektiğini vurgular. Onun tasavvuf anlayışı, çoğunlukla Kuşeyri, Herevî, Abdulkâdir Geylânî, Sühreverdî ve Gazzâlî gibi önemli sûfî şahsiyetlerin fikirlerinden etkilenmiştir. Onun ilmî yaşantısında en çok etkilendiği isim ise şüphesiz İbn Teymiyye'dir. Tasavvufa yaklaşımında da bu etkiyi gözlemlemek mümkündür. İbn Teymiyye'nin tasavvufa yaklaşımı genellikle daha eleştirel ve sorgulayıcıyken İbn Kayyim, hocasından farklı olarak tasavvufa daha ılımlı ve hoşgörülü bir yaklaşım benimsemiştir. Bu yönüyle, İbn Kayyim, tasavvufu ne tamamen reddeder ne de sırf geleneksel olarak kabul eder; aksine tasavvufun sahih yollarını savunur ve bâtil inançlar ile yanlış uygulamalara karşı dikkatli olunması gerektiğini belirtir. Tasavvufa olan bu yaklaşımında İbn Kayyim, tasavvufun özünün Kur'an ve Sünnet'e dayalı kalp tasfiyesi ve nefsin tezkiyesi olduğunu savunur.

İbn Kayyim İslam'ın güzel ahlaktan ibaret olduğunu, kalbin ve nefsin arındırılması gerektiğini söylemiştir. Ona göre en önemli arınma aracı ise tövbe olmuştur. O, tövbeyi insanın kalbini ve ruhunu temizleme sürecinin temel unsuru olarak görmektedir. Tövbe, yalnızca geçmişteki günahların affedilmesi için değil, aynı zamanda kişinin Allah'a yakınlaşması,

nefsini arındırması ve mânevî bir yenilenme sürecine girmesi için de çok önemli bir adımdır. İbn Kayyim, tövbeyi bir insanın kalbinin ve ruhunun yeniden doğuşu olarak tanımlamaktadır. Ona göre insan günah işlediğinde kalbi kirlenir ve tövbe etmek, bu kirlerden arınmanın yegâne yoludur. Tövbe, bir yandan geçmişteki hatalardan pişmanlık duymak, bir yandan da gelecekte aynı hataları yapmama kararlılığına sahip olmak anlamına gelmektedir. Bu, sadece davranışların düzeltildiği bir durum değil, Allah'a karşı bir teslimiyetin de bir göstergesidir. İbn Kayyim, tövbenin sadece bir kelimeyle yapılacak bir eylem olmadığını, aksine kalpten gelen bir samimiyetle günahın hayırla tebdil edilmesini gerektirdiğini vurgulamaktadır. O, tövbeyi nefsin ıslahı olarak kabul eder ve tövbenin sürekli bir çaba ve gayretle sağlanması gerektiğini savunmaktadır. Zira tövbe sadece geçmişteki günahları terk etmekle kalmaz, aynı zamanda gelecekteki davranışları da ıslah etmeyi ve Allah'a yaklaşmayı hedeflemektedir.

İbn Kayyim Allah'ın günahı takdir etmesinin hikmetinden bahsetmiş ve günah işlemenin insanın doğasının bir gereği olduğunu söylemiştir. Günah insana Âdem'in soyundan geldiğini hatırlatır. Nitekim Hz. Âdem de günah işlemiştir. Ancak o günahının ardından tövbe edip kulluğunun gereğini yerine getirmiştir. Âdemoğulları da atalarının izinden giderek günah bataklığından kurtulmanın yollarını aramalıdır. Günah bataklığından çıkmanın ilk adımı ise o günaha pişman olup tövbe etmektir. Aynı zamanda kul sabır ve sebat göstererek o bataklığa dönememeye azmetmelidir. Böylelikle kulun manevi yolcuğunun dönüm noktası gerçekleşir ve Allah'a dönüşü başlar. İbn Kayyim ayrıca, tövbe etmeyi geciktirmenin tehlikelerine de dikkat çekmiştir. Ona göre tövbenin ertelenmesi kalbin katılaşmasına, günaha karşı duyarsızlaşmaya ve insanın ruhî hayatında ciddi bir çöküşe yol açar. Bu sebeple, kul vakit kaybetmeden, gecikmeksizin günahlarından dönmeli ve Rabbinin rahmet kapısına yönelmelidir. Zira samimi bir tövbe, insanı hem dünyevî hem de uhrevî saadete ulaştıracak en önemli vasıtalarından biridir.

Tövbe insanın kulluk hayatının her safhasında gerçekleştirmesi gereken farz bir ibadet olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun farziyeti Kur'an ve sünnet ile sabittir. Tövbe kulluğun tekamülü için gereken şartların başında gelir. Bu sebepledir ki manevi yola girecek tâlib tövbe ederek bu yola adımını atar. İbn Kayyim inâbenin yani Allah'a dönüşün yalnızca tövbe ile gerçekleşeceğini söyler ve tövbenin tahakkuk edebilmesi için belli şartlar serdedir. Bu şartların başında muhasebe gelmektedir. O muhasebeyi hem tövbenin başında hem de sonunda ele alarak kulun her daim nefsinin hesaba çekmesi gerektiğini ifade eder. Ona göre kul, hayatının her anında kendisini hesaba çekmeli, amellerini gözden geçirmeli ve onu Allah'tan uzaklaştıran her türlü fiil ve temayülün farkına vararak, bu unsurlardan sıyrılmak suretiyle Allah'a yönelmelidir.

KAYNAKÇA

- Abdullah b. Mubârek, Ebû Abdîrrahman. *ez-Zühed ve'r-rekâik*. thk. Habîburrahman el-A'zamî. Hindistan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Abdülkadir Geylânî. *el-Gunye li Tâlibî Tarîğı'l-Hak*. thk. Ebu Abdurrahman Salâh İbn Muhammed. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l Kütüb el-İlmiyye, 1997.
- Abul, Lamia Levent. "İbn Atâullah el-İskenderî'nin Hikem-i Atâiyye Adlı Eserinde Kalbin Dönüşümü". *Diyanet İlmî Dergi* 59/3 (2023).
- Ağitoğlu, Nurullah. "Kalpten Allah'a Yöneliş: İnâbe ile ilgili Bir Hadisin Düşündürdükleri". 4. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar ve İnovasyon Kongresi*. C. 1. İksad Yayınevi, 2022.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsned-i Ahmed*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 20 Cilt. Kahire: Dârü'l-Hadis, 1990.
- Akbaş, Seval. *Yaşlılarda Dua ve Tevbenin Ölüm Korkusuna Etkisi (Huzurevleri Örneği)*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Akıncı, Hüseyin. *İbn Kayyım el-Cevziyye'nin Hayatı, Eserleri ve İctihad Anlayışı*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Alkan, Harun. "Eşrefoğlu Rumî'nin Müzekki'n-Nüfûs Adlı Eserinde Tevbe Kavramı". 3. *Uluslararası Hacı Bayram-ı Velî Sempozyumu*. Ankara: İlâhiyât, 2018.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Âmilî, Bahâüddîn Muhammed b. Hüseyin b. Abdissamed. *el-Keşkûl*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l Kütüb el-İlmiyye, 1998.
- Anjum, Ovamir. "Sufism without Mysticism? Ibn Qayyim Al-Jawziyyah's Objectives in Madarij Al-Salikin". *University of Toledo, Ohio*.
- Antrim, Zayde. "İbn Asakir's Representations of Syria and Damascus in the Introduction to The Tarikh Madinat Dimashq". *Cambridge University* 38 (2006).
- Apaydın, H. Yunus. "İbn Kayyım el-Cevziyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Atay (Yılmaz), Emine. *Hristiyanlıkta Aslî Günah İnancı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Bardakçı, Mehmed Necmeddin. *İslam Tasavvuf Düşüncesinin Teşekkülü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020.

- Böke, Emine Gümüş. “Tövbe”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîh-i Buhârî*. thk. Mustafa Dîb el-Bâğa. 7 Cilt. Dimaşk: Dârü İbn Kesir, 1993.
- Ceyhan, Semih. “Yakaza”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ceylan, Davut. “Günah Psikolojisine Dini ve Psikolojik Bir Yaklaşım”. *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi* 4 (2017).
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *et-Ta’rifât*. Beyrut: Dârü’l Kütüb el-İlmiyye, 1983.
- Çağrııcı, Mustafa. “Hak”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Çelebi, İlyas. “Usûl-i Hamse”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Çelik, Beşir. “İki Kur’ânî Reçete: Tesbih ve İstiğfar”. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2022).
- Çelik, Hüseyin Avni. “İbn Kayyîm el-Cevziyye ve ma’ânî el-edevât ve’lhuruf”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1988).
- Çelik, İbrahim. “İmam Gazalî’nin İhya-u Ulûmîd-din Adlı Eserinde Tevbe Kavramına Yaklaşımı”. *International Journal of Social Science*.
- Çınar, Bayram. “Kelâmda Büyük Günah Tartışmaları”. *Gümüşhane Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (2021).
- Dalgın, Nihat. “İslam’da Tevbe”. *Diyanet İlmî Dergi* 32/3 (1996).
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdillâh Abdîrrahman. *Müsned ed-Dârimî*. thk. Mezrûğ el-Zehrânî. 2 Cilt. y.y., 2010.
- Demir, Fethi. “Günah ve Kebâir Kavramları Bağlamında Bazı Eş’arî Âlimlerinin İmanda Artma-Eksilme Hakkındaki Görüşleri”. *Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/5 (2022).
- Demir, Hamit. “Şerhleri ve Hâşiyeleri Bağlamında Cem‘u’l-Cevâmi’de Tasavvuf: Fıkıh-ı Zâhirin Hâtimesi Fıkıh-ı Bâtın”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2024).
- Dunn, Ross E. *The Adventure of Ibn Battuta*. California: University of California Press, 1986.
- Ebû Nasr es-Serrâc. *İslâm Tasavvufu el-Lüma*. çev. Hasan Kâmil Yılmaz. İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996.
- Ebû Zeyd, Bekir Bin Abdullah. *İbn Kayyîm el-Cevziyye hayatahu asârahu mevâridehu*. Riyad: Dârü’l-Âsime, 2002.
- Edis, Mustafa Salih. “Good Morals Among the Conditions of Turning to Allah in the Thought of İbn Qayyim al-Jawziyya”. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 7/4 (2023).

- Edis, Mustafa Salih. *İbn Kayyım el-Cevziyye'nin Tasavvufa Yaklaşımı*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023.
- Endülisî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *Tuhfetü'l-erîb bimâ fî'l-Kur'âni mine'l-garîb*. thk. Semîr el-Meczûb. el-Mektebü'l-İslâmî, 1983.
- Erginli, Zafer (ed.). *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kalem Yayınevi, 2006.
- Erkaya, Mahmud Esad. *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*. Ankara: Otto Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen vd. *İlk Dönem İslam Mezhepleri Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1. Basım, 2005.
- Eş'ari, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr b. Sâlim. *el-Luma'fî reddi 'ala ehli'z zeygi ve'lbida'*. Beyrut, 1952.
- Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. *Kitâbu'l-'ayn*. thk. Mehdî Mahzûmî - İbrahim es-Sâmerrâî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîler". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Abidler Yolu*. çev. Yaman Arıkan. İstanbul: Uyanış Yayınları, 1968.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Dinde Kırk Prensip*. çev. Abdulhalık Duran. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2004.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Kimyâ-i Saâdet (Mutluluk Hazinesi)*. çev. A. Faruk Meyan. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2001.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâü ulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Marife, ts.
- Hanbelî, Ebu Muhammed Abdullah. *Meleklerin, Peygamberin, Sahâbîlerin ve Hükümdarların Tevbe Hikayeleri*. çev. İbrahim Doğu. İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2012.
- Hanbelî, İbn Receb. *Zeylû'l tabakâtü'l-Hanâbile*. thk. Abdurrahman Bin Süleyman. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 2005.
- Herevî, Ebû İsmâîl Abdullah. *Menâzilu's-sâirîn*. Beyrut: Dârü'l Kütüb el-İlmiyye, ts.
- Hörekeli, Kadriye. *İbn Kayyım el-Cevziyye ve Kur'an Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- İbn Ebû Âsım. *es-Sünne*. thk. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1993.
- İbn Hazm. *el-Fasl Dinler ve Mezhepler Tarihi*. çev. Halil İbrahim Bulut. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı, 1. Basım, 2017.
- İbn Kayyim el-Cevziyye. *Medâricu's-sâlikîn Kur'ânî Tasavvufun Esasları*. çev. Ali Ataç vd. 3 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 6. Basım, 2022.

- İbn Kayyim el-Cevziyye. *Nefis Terbiyesi (Tıbbü'l-Kulûb)*. çev. Osman Arpaçukuru vd. İstanbul: Karınca Yayınları, 2006.
- İbn Kayyim el-Cevziyye. *Şeytanın Hileleri ve Tedavi Yolları*. çev. Bekir Sıtkı Koman. İstanbul: Ehil Yayıncılık, 2022.
- İbn Kayyim el-Cevziyye. *Tehlikeli Tuzaklar*. çev. Ersan Urcan. İstanbul: Çelik Yayınevi, 2016.
- İbn Kayyim, Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn el-Cevziyye. *ed-dâ' ve 'd-devâ'*. Mağrib: Dârü'l-Mârifet, 1997.
- İbn Kayyim, Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn el-Cevziyye. *el-Fevâ'id*. Beyrut: Dârü'l-Kütüb'il-İlmiyye, 1973.
- İbn Kayyim, Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn el-Cevziyye. *er-Rûh*. Beyrut: Dârü'l-Kütüb el-İlmiyye, 1993.
- İbn Kayyim, Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn el-Cevziyye. *İ'lâmü'l-muvakî'in 'an rabbi'l-'âlemîn*. thk. Muhammed Aziz Şems. 6 Cilt. Beyrut: Daru İbn Hazm, 2029.
- İbn Kayyim, Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn el-Cevziyye. *Medâricü's-sâlikîn beyne menâzili iyyâke na'büdü ve iyyâke neste'in*. thk. Muhammed el-Mu'tasim Billah el-Bağdâdî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l Kütüb el-Arabî, 1996.
- İbn Kayyim, Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn el-Cevziyye. *Miftâhu dâri's-sa'âde ve menşûru velâyeti'l-'ilm*. thk. Abdurrahman b. Hasan b. Gâid. 3 Cilt. Riyad: Dâru Atâatü'l-İlm, 2019.
- İbn Kayyim, Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn el-Cevziyye. *Ravzatü'l-muhibbîn ve nüzhetü'l-müşâkîn*. Beyrut: Dârü'l Kütüb el-İlmiyye, 1983.
- İbn Kayyim, Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn el-Cevziyye. *Tarîku'l-hicreteyn ve bâbü's-sa'âdeteyn*. Kahire: ed-Dâru's-Selefiyye, 1974.
- İbn Kayyim, Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn el-Cevziyye. *Uddetü's-sâbirîn ve zahîretü's-şâkirîn*. Dımaşk: Dârü İbn Kesir, 1989.
- İbn Kayyim, Muhammed b. Ebî Bekr b. Sa'd Şemsüddîn el-Cevziyye. *Zâdü'l-me'ad fî hayri'l-'ibâd*. Beyrut: Müessetü'r-risâle, 1996.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ'. *el-Bidaye ve'n-nihaye Büyük İslâm Tarihi*. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid. *Sünen-i İbn Mâce*. thk. Şuayb Arnaût. 5 Cilt. Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisanü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Sâdır, 1993.

- İbn Receb el-Hanbelî. *Ravâiu't-Tefsîr*. thk. Ebû Muaz Tarık bin Avâdullah. Suudi Arabistan: Dârü'l-Âsime, 2001.
- İbn Teymiyye, Takıyüddîn. *Mecmûu'l-Fetâvâ*. 35 Cilt. Suudi Arabistan: Mecmeu'l-Melik Fehd li-Tıbbâati'l-Mushafi's-Şerîf, 2004.
- İbn Teymiyye, Takıyüddîn. *Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye fî nakzi kelâmi's-Şî'a ve'l-Kaderiyye*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. 9 Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed bin Suûd el-İslâmiyye, 1986.
- İbnü'l-Mülakkın, Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Endülisî. *Hadâiku'l-evliyâ*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l Kütüb el-İlmiyye, 2009.
- İsfehânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*. thk. Safvân Adnân Dâvudî. Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1992.
- Kadı Abdülcebbar. *Şerhu'l-usûli'l-hamse Mutezile'nin Beş İlkesi*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı, 1. Basım, 2013.
- Kadı Abdülcebbar, Ahmed b. el-Hamedânî. *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl*. thk. Taha Hüseyin - İbrahim Medkûr. Kahire: Vezaratü's-Sekafe ve'l İrşâdî'l-Kavmî, 1965.
- Kahraman, Ferruh. "İslâm İnancında Günah, Günah Çeşitleri ve Kişiyi Günah İşlemeye Sevkeden Faktörler". *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 8/8 (2007).
- Kapan, Mücahit. *Tasavvuf Kültüründe ve Gazalî'de Tevbe*. Elaziğ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Kara, Elif. "Dini ve Psikolojik Açından Bağlayıcılığın Terapötik Değeri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2/8 (2009).
- Karaman, Hayreddin. "Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kartopu, Saffet - Başkonuş, Leyla. "Ergen Suçluluğu ve Dindarlık Lise Örneklemleri Üzerine Bir Araştırma". *Gümüşhane Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/16 (2019).
- Kazıcı, Ziya. "İslâm, Günah ve Tevbe". *İslam Medeniyeti Dergisi*.
- Kelâbâzî, Ebû Bekr. *et-Taarruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*. Beyrut: Dârü'l Kütüb el-İlmiyye, 2010.
- Kelleci, Samet. *İbn Kayyım el-Cevziyye'nin Medâricü's-sâlikîn Eserindeki Tasavvufi Görüşleri*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Kırtay, Mehmet Faik. *Tevbe Suresi Bağlamında Tebüük Savaşının Müslümanlar Üzerindeki Psikolojik ve Sosyolojik Etkileri*. Şanlıurfa: Harran üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Komisyon. *el-Mu'cem el-vasît*. Kahire: Mecmu' el-Lüga el-Arabiyye bi'l Kahire, 1972.

- Krawietz, Birgit. *Ibn Qayyim al-Jawziyah: His Life and Works*. "Mamluk Studies Review". *Universtat Tubingen* 10/2 (2006).
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi 'li-ahkâmi'l-Kur'an*. 20 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964.
- Kuşeyrî, Abdulkerim. *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risâlesi*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 11. Basım, 2021.
- Kuşeyrî, Abdulkerim b. Hevâzin b. Abdilmelik. *er-Risâletü'l-Kuşeyriye*. thk. Abdu'l-Halim Muhammed - Muhammed Bin Şerif. 2 Cilt. Kahire: Dârü'l-Meârif, 2010.
- Kuşeyrî, Abdulkerim b. Hevâzin b. Abdilmelik. *Letâifü'l-İşârât*. thk. İbrahim El-Besyûnî. Mısır: el-Hey'etü el-Mısriyye el-Amme Li'l-Kitab, 2010.
- Makdisi, George. *İslâm'ın Klasik Çağında Din, Hukuk, Eğitim*. çev. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd -Açıklamalı Tercüme-*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İSAM Yayınları, 6. Basım, 2014.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed Mahmud. *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*. çev. Yunus Vehbi Yavuz. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2016.
- Mekkî, Ebû Tâlib. *Kûtü'l-kulûb*. thk. Âsım İbrahim el-Keyâlî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l Kütüb el-İlmiyye, 2005.
- Muhammed Ebû Zehra. *İslam'da Fikhî Mezhepler Tarihi*. çev. Abdülkadir Şener. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1975.
- Muhammed Ebû Zehra vd. *İslâm'da Siyasi ve İtikâdi Mezhepler Tarihi*. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1983.
- Muhammed Hüseyin Yakûb. *Keyfe Etûb*. İmârât: Mektebetü's-Sahâbe, 2000.
- Muhâsibî, Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed. *Âdâbu'n-nüfûs li'l-Muhâsibî*. thk. Abdülkadir Ahmed Ata. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 2010.
- Mücâhid İbn Ceber. *Tefsiru Mücâhid*. Mısır: Dârü'l-İslâmî El-Hadîse, 1989.
- Münâvî, Abdürraûf b. *et-Tevkîf 'alâ muhimmâtî't-te'ârîf*. Kahire: Âlimü'l-Kütüb, 1990.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiü's-Sahîh*. thk. Muhammed Zehni Efendi vd. 8 Cilt. Türkiye: Dârü't-Tıbbâti'l-Âmire, 1955.
- Necmeddin Kübrâ vd. *Tasavvufta On Esas -Usûlü'l-Aşere Şerhleri-*. ed. Süleyman Gökbulut. İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.
- Özçelik, Mevlüt. *İmam Gazâlî'ye Göre Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi İnsan-ı Kâmil Olma Süreci*. Ankara: Sonçağ Akademi, 1. Basım, 2020.

- Özçelik, Mevlüt. “İmâm-ı Rabbânî’nin Mektûbât’ında Nakşî Mürîdlerin Âdâbı”. *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 24/47 (2021), 219-243.
- Özçelik, Mevlüt. *Sûfîlerin Saadet Tasavvuru İmam Gazâlî Örneği*. Ankara: Sonçağ Akademi, 1. Basım, 2023.
- Özdemir, Nida - Düzgüner, Sevede. “Psikolojik Açıdan Suçluluk, Pişmanlık ve Günahkarlığın Kapsamı ve Yakın Kavramlar Arasındaki Yeri”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (2020).
- Özer, Salim. “Günahların Affında ve Cezaların Düşmesinde Tövbenin Etkisi”. *Bilimname*.
- Özer, Salim. “Günahların Affında ve Cezaların Düşmesinde Tövbenin Etkisi”. *Bilimname* 14/1 (2008).
- Özervarlı, M. Sait. “Selefiyye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özkızıllı, Bekir. “Esbâb-ı Nüzûl Tefsir İlişkisi: Tevbe Suresi”. *İlsam Akademi Dergisi* 1/1 (2021).
- Râgıb el-İsfehânî. *Tefsîru er-Râgıb el-İsfehânî*. Riyad: Dârü’l-Vatan, 2003.
- Razaghpour Rezaei, Seyede Safoura vd. “Comparing the Views of the Bible and the Qur’an on the Repentance of Adam”. *Quran and Medicine* 5/3 (2020), 75-81.
- Sa’lebî, Ahmed bin Muhammed bin İbrahim. *Tefsîru’s-Sa’lebî*. thk. el-İmam Ebî Muhammed b. Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâü’t-Türâsi’l-Arabî, 2002.
- Satriawan, Lalu Agus. “The Contribution of Ibn Qayyim Al-Jawziyya to Salafi Sufism”. *Universitas Islam Negeri Mataram, Indonesia* 12/1 (2022).
- Sedlân, Sâlih b. Gânîm. *et-Tevbe İlallah*. Riyad: Dâr Belensiyye li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 1995.
- Semerkandî, Ebü’l-Leys İmâmü’l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Tenbîhü’l-gâfilîn bi-ehâdîsi seyyidi’l-enbiyâ ve’l-murselîn li’s-Semerkandî*. thk. Yusuf Ali Bedîvî. Dımaşk: Dârü İbn Kesir, 2000.
- Soysaldı, Mehmet. “İslam’da Günah Kavramı”. *Tasavvuf Dergisi* 7 (2001).
- Sühreverdî, Şihâbuddîn. *Gerçek Tasavvuf [Avârifü’l-meârif]*. çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand, 2010.
- Şerefüddîn, Abdülazim Abdusselam. *İbn Kayyim el-Cevziyye asruhu ve menhecühu ve ârâuhu fi’l-fıkh ve’l-akaid ve’t-Tasavvuf*. Kuveyt: Dârü’l-Kalem, 1984.
- Şimşek, Halil İbrahim. “Tasavvufta Kalbin Kirlenmesi ve Temizlenmesi Konusu”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/28 (2015).
- Şimşek, İsmail. “Felsefeden Tasavvufa Ruh Anlayışı”. *Ekev Akademi Dergisi* 62 (2015).
- Taştan, Kenan. “Günah Tevbe İlişkisi ve Günahın Psikolojisi”. Erişim 15 Aralık 2024. http://drkenantastan.com/yazilar.asp?kat_id=149

- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid. *Keşşâf ıstılâhâtü'l-fünûn ve'l-'ulûm*. çev. Abdullah el-Hâdi. thk. Ali Dehrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Tilimsânî, Afîfüddin Süleyman b. Ali - Tek, Abdürrezzak. *Tasavvufta Haller ve Makamlar Menâzilü's-sâirîn Şerhi*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2024.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre. *Sünen-i Tirmizî*. thk. Beşşar Avvâd Ma'ruf. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ğarb el-İslâmî, 1996.
- Topaloğlu, Bekir. "Tevbe Sûresi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Topaloğlu, Bekir. "Tevvâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Topaloğlu, Bekir. "Tövbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Tunç, Cihad. "Kelâm İlminde Büyük Günah Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (ts.).
- Tüveycirî, Muhammed b. İbrahim b. Abdullah. *Mevsûatü'l-fikhi'l-İslâmî*. 3 Cilt. Beytü'l-Efkâr ed-Düveliyye, 2009.
- Uludağ, Süleyman. "Takva". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Uludağ, Süleyman. "Tarihî Süreçte Selefilik-Tasavvuf İlişkileri". *İlahiyat Akademi Dergisi* 1-2 (2015).
- Ünalın, Abdullah. "Hadislerde Günahın Psiko-Sosyal Boyutu". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2012).
- Yapıcı, Asım. *İslam'da Tövbe ve Dînî Yaşayıştaki Rolü*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1997.
- Yapıcı, Asım. "Kişinin Kendini Yeniden Tanımlaması Olarak Tövbe". *Diyanet Aylık Dergi* 336 (2018).
- Yavuz, Salih Sabri. "Tevbenin İtizali Yorumu". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/3 (2010).
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Eş'ariyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Mâtürîdiyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said. "Fiil". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. TDV Yayınları, 1996.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022.
- Yiğit, İsmail. "Tebük Gazvesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *Esâsü'l-belâğa*. thk. Muhammed Bâsil. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- Ziadeh, Nicola A. *Damascus Under the Mamluks*. U.S.A: University of Oklahoma Press, 1964.

ÖZ GEÇMİŞ**AYŞENUR ERİŞGEN****Öğrenim Bilgisi**

Yüksek Lisans 2022-2025	Amasya Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı (Doç. Dr. Mevlüt ÖZÇELİK)
Lisans 2016-2021	Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

